

D

E

B

A

T

■ **Monogràfic**

**Les altres transicions.
Experiències i relats oblidats,
alternatius i resistents als relats
hegemònics de la transició
a la democràcia**

- **Articles** de Josepa Cucó, Jordi Borja, Pilar Toboso, Jaime Pastor, Benjamín Tejerina, Arnaud Dolidier, Pere J. Beneyto, Ernest Garcia

S

DEBATS — Revista de cultura, poder i societat

Vol. **132/1**
2018

President de la Diputació de València

Jorge Rodríguez Gramage

Diputat delegat de Cultura

Xavier Rius i Torres

Director de la Institució Alfons el Magnànim. Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació

Vicent Flor

Les opinions expressades en els articles i altres escrits publicats a *Debats. Revista de cultura, poder i societat* són responsabilitat exclusiva dels seus autors/es i no expressen l'opinió de *Debats* o de la Institució Alfons el Magnànim – Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació. Alhora, els autors es comprometen a respectar les normes d'ètica en la publicació de la revista, així com a assegurar la veracitat en la declaració d'autoria, l'originalitat en la publicació, el no enviament a altres revistes i la declaració de conflictes d'interessos en relació amb els articles. Per tant, malgrat que *Debats* fa tots els esforços possibles per assegurar les bones pràctiques en la publicació de la revista i detectar males pràctiques o plagis, la revista *Debats* declina qualsevol responsabilitat sobre els possibles conflictes derivats de l'autoria dels treballs que s'hi publiquen. Els autors poden trobar les normes per als autors i una guia de bones pràctiques i ètica al final de la revista i a la seua pàgina web.

Tots els articles de la secció monogràfica (Quadern) i de la secció d'articles de recerca (Articles) han passat un filtre inicial de l'editor i, posteriorment, un rigorós examen d'avaluació d'experts amb cegament doble d'almenys dos acadèmics especialistes en la matèria.

Debats. Revista de cultura, poder i societat es publica sota el sistema de llicències Creative Commons segons la modalitat: Reconeixement - NoComercial (by-nc). Es permet la generació d'obres derivades sempre que no se'n faça un ús comercial. Tampoc es pot utilitzar l'obra original amb finalitats comercials.

Correspondència, subscripció i venda / Send correspondence, subscription and orders

Debats. Revista de cultura, poder i societat

Institució Alfons el Magnànim – Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació

C/ Corona, 36 / 46003 València / Tel. 963 883 169 / Fax 963 883 170

secretaria.debats@dival.es

www.revistadebats.net

www.alfonselmagnanim.net

Subscripció anual en format imprès (dos números a l'any, preus amb IVA i despeses d'enviament incloses). Pagament per transferència bancària a nom de *Debats. Revista de cultura, poder i societat* / Institució Alfons el Magnànim.

Subscripció anual: 10 euros

Número solt: 6 euros

Distribució / Distribution

Sendra Marco, distribució d'edicions, SL

C/ Taronja, 16 / 46210 Picanya / Tel. 961 590 841

sendra@sendramarco.com

Impressió / Printing

ISSN 0212-0585 (imprés)

ISSN 2530-3074 (digital)

Dipòsit legal: V-978-1982

Aquesta revista és membre d'ARCE

Debats. Revista de cultura, poder i societat

La revista *Debats* va nàixer el 1982 com una revista de la Institució Alfons el Magnànim (i, tot seguit, de la IVEL, Institució Valenciana d'Estudis i d'Investigació) de la Diputació de València amb la voluntat de promoure i actualitzar els grans debats de les ciències socials a València, donant peu a la participació d'importants figures en aquests camps. Actualment, la revista *Debats* és una revista semestral i té l'objectiu d'aglutinar les reflexions actuals en el camp intel·lectual entorn de la cultura —en el sentit ampli de pràctiques culturals i també en el sentit restringit de les arts— i la seua relació amb el poder, la política, la identitat, el territori i el canvi social. El marc de referència de la revista se situa en les temàtiques que són rellevants en la societat valenciana i el seu entorn, però amb intenció de convertir-se en un referent a nivell europeu i internacional. La revista parteix de la perspectiva de les ciències socials, però pretén al mateix temps connectar amb les anàlisis i els debats contemporanis de les humanitats així com dels estudis de comunicació i dels *cultural studies*. Així mateix, es reclama metodològicament plural al mateix temps que pretén incentivar la innovació en l'adopció de noves tècniques de recerca i de comunicació dels resultats a un públic ampli. És a dir, pretén convertir-se en un instrument d'anàlisi de les problemàtiques emergents al voltant de la cultura i la societat contemporànies des d'una perspectiva àmplia i multidisciplinària combinant una voluntat d'incidència social amb el rigor científic de les publicacions i els debats científics a nivell internacional.

Director / Chair of the Editorial Board

Joaquim Rius Ulldemolins

(Universitat de València / Institució Alfons el Magnànim)

Secretària de redacció / Editorial Assistant

Verònica Gisbert (Universitat de València)

Consell de redacció / Editorial Board

Luis Enrique Alonso (Universidad Autónoma de Madrid)

Antonio Ariño (Universitat de València / Institució Alfons el Magnànim)

Lluís Bonet (Universitat de Barcelona)

Maria del Mar Griera (Universitat Autònoma de Barcelona)

Anacleto Ferrer (Universitat de València / Institució Alfons el Magnànim)

Pedro García (Universitat de València)

Ana M. González (Universitat Oberta de Catalunya)

Gil-Manuel Hernández (Universitat de València)

Carlos Jesús Fernández (Universidad Autónoma de Madrid)

Albert Moncusí (Universitat de València)

Dafne Muntanyola (Universitat Autònoma de Barcelona)

Sandra Obiol (Universitat de València)

Vicent Olmos (Universitat de València)

Arturo Rubio (Universidad Antonio de Nebrija)

Igor Sádaba (Universidad Complutense de Madrid)

Ismael Saz (Universitat de València / Institució Alfons el Magnànim)

Comité científic / Scientific Committee

Ana Aguado (Universitat de València)

Macià Blázquez Salom (Universitat de les Illes Balears)

Salvador Cardús (Universitat Autònoma de Barcelona)

Enric Castelló (Universitat Rovira i Virgili)

Josepa Cucó (Universitat de València)

Dolors Comas d'Argemir (Universitat Rovira i Virgili)

Jaume Franquesa (SUNY: University at Buffalo)

Alain Gagnon (Université du Québec à Montréal)

Ernest García (Universitat de València)

Clive Gray (University of Warwick)

David Inglis (University of Helsinki)

Jordi Lopez-Sintas (Universitat Autònoma de Barcelona)

Michel Martínez (Université Toulouse I Capitole 2)

Matilde Massó (Universidade da Coruña)

Joan Francesc Mira (Universitat de València)

Emmanuel Négrier (Université de Montpellier)

Montserrat Pareja (Universitat de Barcelona)

Alain Quemin (Université Paris 8)

Philip Schlesinger (University of Glasgow)

Joan Subirats (Universitat Autònoma de Barcelona)

Joan-Manuel Tresserras (Universitat Autònoma de Barcelona)

Ramon Zallo (Euskal Herriko Unibertsitatea / Universidad del País Vasco)

Dissenyo / Design

Estudio Juan Nava gráfico

Il·lustracions / Illustrations

Diego Mir

Administració / Management

Vicent Ferri (Cap d'Unitat de Publicacions)

Consuelo Viana (Cap de Negociat d'Administració)

María José Villalba (Administració)

Pere Gantes (Revisió i web)

Manel Pastor (Publicacions)

Luz Ivorra (Publicacions)

Xavier Agustí (Difusió)

Ángela Uviedo (Distribució)

Ana Sebastià (Subscripcions)

Coordinació i assessorament lingüístic / Coordination and language consulting

1 més. Serveis Lingüístics i Editorials: Ana Lozano,

Josep Ribera, Verònica Zaragoza

Maria Ledran–EFL Scientific Editing

Maquetació / Layout

1 més. Serveis Lingüístics i Editorials: Sandra Espert

Bases de dades i directoris / Databases and directories

— Compludoc

— Dialnet

— Directory of Open Access Journals (DOAJ)

— Emerging Sources Citation Index

— ERIH PLUS

— ISOC – Revistas de CC. Sociales y Humanidades

— Red de Bibliotecas Universitarias (REBIUN)

— Red Iberoamericana de Innovación y Conocimiento Científico (REDIB)

— Periodical Index Online

Sistemes d'avaluació / Evaluation systems

— Scopus

— CARHUS+ 2014

— CIRC (Clasificación Integrada de Revistas)

— DICE. Difusión y Calidad Editorial de las Revistas de Humanidades y Ciencias Sociales y Jurídicas

— IN–RECS (Índice de Impacto de Revistas Españolas de Ciencias Sociales)

— Latindex

— MIAR (Matriz de Información para el Análisis de Revistas)

— Revistas Españolas de Ciencias Sociales y Humanidades (RESH)

Sumari/Contents

Monogràfic: Les altres transicions. Experiències i relats oblidats, alternatius i resistents als relats hegemònics de la transició a la democràcia

Special Issue: Other transitions: forgotten alternative stories and experiences of resistance to the hegemonic narratives of the transition to democracy

Coordinat per / *Guest Editor*

Josepa Cucó i Giner i Joaquim Rius-Ulldemolins, Universitat de València

- Josepa Cucó i Giner i Joaquim Rius-Ulldemolins** Presentació del monogràfic. **Les altres transicions. Experiències i relats oblidats, alternatius i resistents als relats hegemònics de la transició a la democràcia** — 06 / 11
Introduction to the Special Issue. Other transitions: forgotten alternative stories and experiences of resistance to the hegemonic narratives of the transition to democracy

- Josepa Cucó i Giner** L'esquerra revolucionària i la Transició. Dinàmiques i processos — 13 / 24
The revolutionary left and the transition: dynamics and processes
- Jordi Borja** Transicions, il·lusions, frustracions i esperances — 25 / 38
Transitions, dreams, frustrations, and hopes
- Pilar Toboso** El moviment feminista i la política de pactes de la Transició: assoliments i renúncies — 39 / 49
Feminist movements and transitional political pacts: successes and renunciations
- Jaime Pastor Verdú** Entre la història, el mite i el present. Una transacció asimètrica — 51 / 67
Between history, myth, and the present: an asymmetric compromise
- Benjamín Tejerina** Els moviments socials en la Transició Política: herències, singularitats i transformacions de la mobilització social en la dècada de 1970 — 69 / 84
Social movements in the political transition: legacies, peculiarities, and transformations in social mobilisation during the 1970s
- Arnaud Dolidier** Les mobilitzacions obreres durant la Transició Democràtica espanyola: discursos i representacions sobre l'assemblearisme (1976-1978) — 85 / 102
Worker mobilisation during the Spanish transitional democratic process: discourses and representations about the assembly (1976–1978)
- Pere J. Beneyto Calatayud** La transició sindical. Reivindicació d'una obra col·lectiva — 103 / 122
The union transition: reclaiming collective work

PUNT DE VISTA

- Llum Quiñero** Ho van anomenar Transició. Alacant com a protagonista — 125 / 136
They called it a transition: Alacant as the protagonist

ENTREVISTA

- Joan Canela** Converses creuades: entrevista a tres bandes — 139 / 143
 amb Rosa Solbes, Guillem Martínez i David Fernández
Cross-talk: a three-way interview with Rosa Solbes, Guillem Martínez, and David Fernández

ARTICLE

- Ernest Garcia** El progrés i els límits del planeta: algunes lliçons — 145 / 153
 per al segle XXI del debat entre Godwin i Malthus
The progress and limits of the planet: lessons for the 21st century from the debate between Godwin and Malthus

RESSENYES

- Josepa Cucó i Giner** MARTÍ CASTELLÓ, Joan. *Socialistes d'un país imaginat. Una història del Partit Socialista del País Valencià (1974-1978).* — 155 / 157
- Joanjo Garcia Navarro** MILLÁS COVA, Jaime. *Crónicas de la transición valenciana [1972-1985]* — 159 / 161
- Joan Canela** FUSTER, Joan. *Notes d'un desficiós* — 163

Presentació del monogràfic. Les altres transicions. Experiències i relats oblidats, alternatius i resistents als relats hegemònics de la transició a la democràcia

Coordinat per

Josepa Cucó i Giner i Joaquim Rius-Ulldemolins

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

En contrast amb el caràcter unívoc del discurs hegemònic sobre la Transició espanyola, els articles d'aquest monogràfic ens mostren la rica i no poques vegades contradictòria complexitat d'un procés que s'esguarda des d'un posicionament crític. Un contingut que hem englobat sota l'etiqueta *les altres transicions*. És a dir, es pretén construir un relat diferent sobre la Transició, allunyat del discurs dominant (i en contraposició a aquest) dels darrers quaranta anys a l'Estat espanyol sobre el període que va des del final de la dictadura fins a la victòria del PSOE en les eleccions generals del 1982. Durant aquests anys i fins a l'esclat de la crisi de 2008 i els seus efectes com a crisi política el 2012, el discurs va esdevenir part de la ideologia dominant en el sentit que hi dóna Pierre Bourdieu (Bourdieu i Boltanski, 1976); és a dir, es tracta d'uns conceptes naturalitzats i fins i tot convertits en estructura cognitiva que impedièren repensar deficiències, errors, renúncies o alternatives a la segona restauració monàrquica del 1978. En aquesta perspectiva, el règim es va transformar en allò que s'anomena *cultura de la Transició*, és a dir, una perspectiva cognitiva presentista que reinterpretava el passat en funció de la legitimació del present i *oblidava*, per exemple, els compromisos amb el dret d'autodeterminació o la continuïtat entre el règim franquista i el regnat de Joan Carles I. Alhora, aquesta cultura de la Transició va generar un pretés consens extensiu a totes les capes de poder de la societat, des de l'Estat profund d'alts funcionaris i jutges fins als cantants pop, passant per escriptors, periodistes o historiadors; es va generar, doncs, un consens gairebé absolut sobre l'esmentat relat dominant (Martínez, 2012).

Durant aquests anys es va construir un clivatge en la política i el camp acadèmic de l'Estat espanyol entre els que donaven suport a la Transició i els que la criticaven. Els primers la situaven de model (si no un model de democràcia de qualitat, ideal, almenys sí una via pacífica a la democràcia), mentre que els segons, com una ocasió perduda o, el que és pitjor, com una traïció dels dirigents a les esperances populars. El debat, però, va ser desigual, ja que els que estaven a favor de la Transició disposaven d'uns altaveus potents als mitjans de comunicació o ocupaven llocs centrals al camp intel·lectual i cultural, com per exemple en revistes, editorials o institucions culturals (Pecourt, 2008). El resultat d'aquesta hegemonia va ser la reïficació d'un discurs que situava la Transició com un pacte exitós entre elits (amb diferents

matisos respecte al paper del moviment antifranquista), un trànsit sense ruptura de la llei a la llei. Aquest discurs produïa un consens a la dreta i l'esquerra promotora del pacte: es feia un encés elogi de la monarquia com a element modernitzador i de continuïtat fins a extrems idealistes, i també del balanç global del procés en haver aconseguit —almenys en aparença— passar d'un règim autoritari en crisi a un sistema democràtic equiparable en tots el sentits a les democràcies occidentals avançades. Finalment, com a corol·lari de les argumentacions favorables al nou règim del 1978, es produïa un eixordador silenci pel que fa a tots els crims del franquisme o de la repressió i quant a la violència que es va desenvolupar durant aquest període (Casals, 2016).

Alhora, el triomf del nou statu quo i del discurs que el legitimava va portar a l'exclusió altres corrents polítics que propugnaven una ruptura; de fet, totes les posicions a l'esquerra del PSOE i del PCE van ser expulsades a les *catacumbes* de la vida política i cultural. Així, va quedar silenciada el discurs de l'esquerra revolucionària, de l'anarquisme o dels moviments socials anticapitalistes, que criticaven el nou règim per oligàrquic i per defraudar les expectatives que havien tingut una bona part dels sectors populars i de les minories nacionals de l'Estat, ja que, en bona mesura, van resultar defraudades en el desenvolupament del nou règim autonòmic que ben aviat va tancar les expectatives d'un canvi democratitzador i d'una descentralització de més abast (Bagur i Diez, 2005; Cucó, 2002).

No obstant això, tal com es va desenvolupar a l'Estat espanyol la Transició, ni de bon tros va ser el millor model d'entre els processos de democratització, començant per l'absència de trencament jurídic, polític i cultural amb el règim anterior. Els relats hegemònics sobre aquest canvi de règim han obviat la forma en què es va desenvolupar la Transició a l'Estat espanyol, elitista i amb un règim fortament oligàrquic, a diferència de Portugal, ja que en la transició d'aquest país es va produir una ruptura i una democratització més profunda (Fishman i Lizardo, 2013). Caldrà esperar als anys dos mil per tal que les crítiques tornen a prendre un abast major i, sobretot, per tal que ocupen novament un espai més central en els debats socials i acadèmics, que eixiran de l'ostracisme a què havien estat confinats durant trenta

anys amb el sorgiment de diversos llibres dedicats a les lluites de les forces polítiques rupturistes contra la dictadura i la continuïtat monàrquica (Wilhelmi, 2016), en congressos i trobades sobre els altres protagonistes de la Transició (Fundación Salvador Seguí, 2017) o en forma de documentals que recuperen la memòria històrica, incloent en aquest període aquells altres períodes de repressió i resposta popular, com l'assassinat de Valentín González a València en el transcurs d'una vaga (Confederación General del Trabajo, 2017). Així, el paper de les altres esquerres, el moviment sindical revolucionari o els nous moviments socials ecologistes, feministes i LGTB en la Transició ha tornat a ésser recuperat i valorat en el mateix moment que les places s'omplien de nou i hi confluien les antigues generacions de militants amb les noves fornades d'activistes (Antentas, 2016).

Per tot això, aquest monogràfic vol intentar corregir aquest dèficit en l'anàlisi de la Transició i donar veu a aquelles dimensions que han restat, per l'exercici del poder ideològic durant aquest període, esmorteïdes o silenciades —malgrat la seua importància històrica—, ja que no eren coherents amb la idea consensual, elitista i edulcorada de la Transició. Per això, també vol recuperar la història dels partits i moviments socials a l'esquerra de l'esquerra que va pactar amb el règim, analitzar el sorgiment dels incipients nous moviments socials o fer llum sobre la repressió policial i el silenci ideològic que es va produir sobre aquests sectors que proposaven una ruptura democràtica amb el règim anterior i un sistema social alternatiu. Alhora, es vol donar veu als discursos crítics sobre la Transició i fer un balanç de les interrupcions o les continuïtats amb els moviments i partits polítics actuals que pugnen pel canvi social i polític, com l'antiglobalització, els moviments urbans, el 15M, la crisi territorial o l'anomenada nova política del segle XXI.

Els treballs de Jordi Borja i Jaime Pastor ens ofereixen sengles mirades panoràmiques que coincideixen a enllaçar dos moments agitats i crítics de la societat espanyola: el passat —representat per la Transició Democràtica— i el present. Les seues postures i visions es mostren, però, diferents i distanciades, amb divergències que es palesen tant en el tractament diferencial que atorguen al PCE-PSUC, com en els èmfasis i silencis presents en els relats respectius. Així, mentre que Borja fa esment del paper del PSOE, Pastor no en fa cap menció; uns posicionaments que s'inverteixen en el que concerneix a l'esquerra revolucionària, curiosament absent del text de Borja.

L'article de Jordi Borja presenta la Transició com un procés amerat, des de l'inici, de fortes restriccions i ambigüitats, però que, tanmateix, tingué la virtut de desbloquejar la via de la democràcia. Per això, malgrat el seu caràcter limitat i frustrat, i malgrat la persistència d'una cultura política amerada de reaccionarisme, l'autor considera erroni establir una continuïtat entre Transició i franquisme. Els mites i contramites teixits al seu voltant serveixen a Borja per a enllaçar el passat i el present polític i per a reflexionar sobre un possible horitzó que ens acoste a la utopia. Els grups guanyadors de la Transició generaren una narració (el mite de la Transició «angelical») que es va difondre arreu del món i que afirmava el caràcter exemplar de la democràcia iniciada. Però qualificar aquest mite d'«irritant falsificació històrica» no el porta a enaltir els suposats encerts

del contramite. Generat a l'inici per la frustració de la militància antifranquista que esperava grans canvis polítics i socials de la Transició, la versió actual —més ideològica, més primària i més basada en prejudicis que en coneixements, segons Jordi Borja— es forja en les noves generacions que pugnen en l'actualitat des de formacions diverses (els Comuns, Podemos, En Marea o Compromís) per una renovació en profunditat de la democràcia, uns desafiaments que l'autor sospesa.

El treball de Jaime Pastor ens ofereix una versió sintètica i acurada de la Transició Democràtica. L'estructura de la narració adopta un caràcter cíclic: comença i acaba amb l'actual crisi sociopolítica i el nou cicle de protestes que l'acompanya; pensar sobre ambdues qüestions, la crisi i les protestes, el condueix a indagar críticament en les arrels del règim actual (la Transició) i el mite que les embolcalla. Descriu primer les fases a través de les quals s'establiren alguns consensos bàsics entre la majoria de les forces en litigi (els «poders fàctics», l'elit reformadora i l'oposició moderada), uns acords que afectaren de manera notable el passat i el present, però també el futur de la nació. Els consensos cristal·litzaren en tres fites clau: la Llei d'amnistia (1977), els Pactes de la Moncloa (1977) i la Constitució (1978), a la qual el text dedica especial atenció i de la qual es reporten febleses i inconsistències. En un segon moment, Pastor ens revela la seua tesi sobre la Transició: fou una transacció asimètrica amb conseqüències gravíssimes, entre les quals destaca el ràpid procés de «transformisme» experimentat pels principals partits de l'oposició per tal d'adaptar-se als límits del canvi marcats pels «poders fàctics» i per a poder presentar-se com a alternança en el Govern als partits de la dreta (UCD i AP, principalment).

A continuació, els articles de Pilar Toboso i Josepa Cucó ens parlen respectivament de dos actors de la Transició, el moviment feminista i l'esquerra revolucionària, exclosos del discurs oficial i als quals l'acadèmia ha prestat, en general, una atenció deficient. Ambdós corrents partien d'una base similar —premisses i reivindicacions compartides amb els homònims europeus i desenvolupament de trets particulars deguts a la pressió del context franquista—, però el transcurs de la Transició els va afectar de manera molt distinta. Així, el text de Pilar Toboso mostra la reeixida del feminisme postfranquista, que a la llarga arribà a trastocar el model social i familiar dominant, i va contribuir alhora a consolidar la cultura democràtica. Tres importants factors es troben a la base del seu èxit. Primer, malgrat ser un moviment minoritari, encara que molt actiu, els seus objectius i campanyes aconseguiren presència i visibilitat en els mitjans de comunicació, un fenomen força important si el que es pretén és guanyar audiència. Segon, paral·lelament, les feministes crearen espais propis de trobada (llibreries, revistes, editorials, etc.; els «contrapúblics subalterns» dels quals parla Nancy Fraser), on formulaven contradiscursos i interpretacions, perfilaven interessos i necessitats, i els feien circular (Fraser, 1999). Tercer, malgrat els desacords existents al seu interior, el feminisme espanyol aconseguí crear un espai unitari (la Plataforma de Organizaciones Feministas), des del qual es construïren objectius i accions comunes. Amb aquest bagatge, mitjançant l'actuació de les diputades a les Corts —les vint-i-una congressistes elegides en les eleccions de 1977— i la pressió del moviment als carrers s'obrí un nou escenari que forçà a modificar les lleis en sentit igualitari.

Com evidència el text de Josepa Cucó, la fortuna de l'esquerra revolucionària fou gairebé la inversa. Formades cap a finals dels seixanta, les distintes formacions van experimentar un breu però intens període de creixement cap a la meitat dels setanta, etapa durant la qual jugaren un paper decisiu en els conflictes de determinats sectors productius i en les mobilitzacions que en aquells moments commoïen les bases de la societat espanyola, en especial en el moviment de veïns, d'estudiants i feminista. Durant aquest període i en mig d'una forta fragmentació, les distintes organitzacions revolucionàries desenvoluparen un activisme considerable en fàbriques i carrers, universitats i barris. També treballaren de manera activa a favor de la ruptura democràtica, rebaixant el grau revolucionari del seu discurs per tal d'assumir l'estratègia esmentada com a pròpia. Però la seua progressió es va veure limitada per la particular dinàmica que prengué el canvi polític després la mort de Franco. Excloses de les negociacions i pactes entre el Govern franquista i l'oposició moderada, patiren importants derrotes en els successius comicis electorals celebrats abans de 1980. Juntament amb altres raons, aquest seguit de desfetes propicià un ràpid declivi del conjunt de formacions que va desembocar, poc després, en un procés generalitzat d'extinció del qual se'n salvaren ben pocs.

L'article de Benjamín Tejerina, encara que també reconeix, com Cucó, un cert apaivagament i desencant en les dues dècades posteriors a la Transició, destaca l'excel·lent amplitud de mobilització als anys setanta i la capacitat que hi hagué per a crear i consolidar els moviments estudiantil, obrer, veïnal, antinuclear, feminista i nacionalista que caracteritzen l'etapa inicial de l'actual règim del 78 i, alhora, posen el germen de les successives onades de mobilització fins a l'actualitat. Tejerina en realça unes empremtes visibles, com haver posat fi al silenci del franquisme, la recuperació del carrer per part d'una ciutadania activa i la socialització de generacions d'activistes. Alhora, destaca la seua institucionalització durant el període democràtic i la seua capacitat de detectar problemes socials i aconseguir reformes legals, a partir no tant del consens que assenyala la historiografia oficial de la Transició, sinó d'un profund conflicte ideològic que encara segueix en bona mesura vigent, tal com podem veure en la nova onada de mobilització que hem anomenat 15M.

Per últim, dos articles elaborats per Arnaud Dolidier i Pere Beneyto coincideixen a destacar el paper dels sindicats en la Transició, però difereixen parcialment en el punt de vista i la valoració del resultat. Per una banda, Pere Beneyto critica la visió elitista de la Transició i la caracteritza com una obra col·lectiva, en la qual el moviment obrer va tenir un paper destacat. A partir de l'anàlisi de les grans vagues del 76 al 79, proposa que, posteriorment, el moviment obrer i sindical va tenir un paper propositiu en la construcció d'un nou model de relacions dominants, una dimensió poc reconeguda pels relats preponderants de la Transició. Per altra banda, centrant-se en el moviment sindical de base, Arnaud Dolidier analitza els moviments socials obrers durant la Transició Democràtica espanyola, específicament entre el 1976 i el 1978. En aquest període, segons Dolidier, podem observar com es transformen els discursos i representacions entorn de l'assemblearisme obrer, que

havia protagonitzat bona part de la lluita contra el franquisme i que amenaçava de desbordar la Transició pactada entre les velles elits franquistes i part dels dirigents del moviment obrer controlat pel PCE i el PSOE. Així, a mesura que avança la Transició, aquests líders, que van esdevenir una peça central dels pactes que permeteren la creació del règim del 78, comencen a operar, en conjunció amb mitjans intel·lectuals i periodístics, la construcció d'«una nova esfera conceptual acompanyada de discursos que desprestigen les pràctiques assembleàries», acusades de «desestabilitzar el procés polític en curs». Aquest canvi discursiu s'opera també en termes cognitius, de manera que s'estigmatitzen els tipus de lluites rupturistes com «vaga salvatge» i s'introdueixen els nous termes de la socialdemocràcia amb conceptes com «moderació», «negociació» o «reforma» per conceptualitzar les relacions socials i laborals, la qual cosa influeix en el decurs de l'acció col·lectiva fins apaivagar la via rupturista.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Antentas, J. M. (2016). Podemos and the Spanish political crisis. *Labor History*, 58(4), 1-22. doi:10.1080/0023656X.2017.1255544
- Bagur, J., i Diez, X. (2005). *La gran desil·lusió: Una revisió crítica de la Transició als Països Catalans*. Vilanova i la Geltrú: El Cep i la Nansa.
- Bourdieu, P., i Boltanski, L. (1976). La production de l'idéologie dominante. En *Actes de la recherche en sciences sociales*, 2(2), (p. 3-73). París: Le Seuil.
- Casals, X. (2016). *La transición española. El voto ignorado de las armas*. Barcelona: Pasado & Presente.
- Confederación General del Trabajo. (2017). *Valentín. La otra transición*. València: Confederación General del Trabajo.
- Cucó, A. (2002). *Roig i blau: La transició democràtica valenciana* (1a ed.). València: Tàndem.
- Fishman, R. M., i Lizardo, O. (2013). How macro-historical change shapes cultural taste: Legacies of democratization in Spain and Portugal. *American Sociological Review*, 78(2), 213-239. doi:10.1177/0003122413478816
- Fraser, N. (1999). Repensando la esfera pública. Una contribución a la crítica de la democracia actualmente existente. *Ecuador Debate. Opinión pública*, 46, 139-174.
- Fundación Salvador Seguí. (2017). Congreso «Las Otras Protagonistas de la Transición. La Izquierda Radical y los Movimientos Sociales» (Madrid, 24-25 de febrero de 2017). Madrid: Fundación Salvador Seguí / Universidad Complutense de Madrid.
- Martínez, G. (ed.) (2012). *CT o la Cultura de la Transición. Crítica a 35 años de cultura española*. Madrid: Penguin Random House Grupo.
- Pecourt, J. (2008). *Los intelectuales y la transición política. Un estudio del campo de las revistas políticas en España*. Madrid: CIS.
- Wilhelmi, G. (2016). *Romper el consenso. La izquierda radical en la transición española (1975-1982)*. Madrid: Siglo XXI.

UADERN

L'esquerra revolucionària i la Transició. Dinàmiques i processos

Josepa Cucó i Giner

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

josepa.cuco@uv.es

Rebut: 20/07/2017

Acceptat: 15/11/2017

RESUM

L'objectiu d'aquest article és presentar a grans trets la relació i l'impacte mutu entre l'esquerra revolucionària espanyola i el procés de Transició, tractant alhora, de manera sintètica, les etapes de formació, auge i declivi de les diferents forces radicals. Aquests agrupaments compartiren amb els seus homònims europeus ideologies, expectatives i cultures polítiques; plantejaments, propostes i formes d'acció, tot un rerefons comú sobre el qual també deixaren empremta la dictadura i el context espanyol, que van marcar de manera profunda els modes d'acció i l'estructura organitzativa d'unes formacions per a les quals la lluita antifranquista era sinònim de lluita revolucionària. El seu cicle evolutiu es troba, en conjunt, vinculat als avatars del canvi polític del franquisme, en la crisi del qual representaren un important motor d'agitació i mobilització social. L'ascens de la democràcia a Espanya es desenvolupa, però, en paral·lel al declivi d'aquestes formacions. Després dels fracassos electorals successius i convertides en esquerra extraparlamentària, les diferents formacions entren en un procés de descens ràpid en què es combinen, en totes les formes possibles, el debilitament generalitzat, les fusions, la sectarització i la dissolució.

Paraules clau: esquerra revolucionària, Transició espanyola, ruptura democràtica, mobilització social.

ABSTRACT. *The revolutionary left and the transition: dynamics and processes*

The aim of this article is to present, in rough outlines, the relationship between the Spanish revolutionary left and the transition process in Spain, and their mutual impact on each other. Moreover, we also address, in a synthetic way, the stages of formation, boom, and decline in the various radical forces. These clusters shared ideologies, expectations, and political cultures, as well as approaches, proposals, and forms of operation, with their homonymous European counterparts. They shared a common background upon which the dictatorship and experience in the Spanish context also left a mark, and this strongly determined the forms of action and the organisational structure of several groups which considered the anti-Francoist fight a synonym for the revolutionary fight. Their evolutionary cycle was, as a whole, linked to the ups and downs of political change during the Franco regime, and in its crisis they represented a crucial motor for social agitation and mobilisation. The rise of democracy in Spain is still developing, albeit in parallel to the decline of these collectives. After successive electoral failures and their conversion into the extra-parliamentary left, these various groups have gone into a rapid process of descent in which widespread weakening, fusions, sectarianism, and dissolution are combined in all their possible forms.

Keywords: revolutionary left, Spanish transition, democratic breakdown, social mobilisation.

SUMARI

La formació de l'esquerra radical a Espanya

La crisi del franquisme: de la mort del dictador fins a les primeres eleccions democràtiques

L'ocàs revolucionari

A mode de breu conclusió

Referències bibliogràfiques

Autor per a correspondència / Corresponding author: Josepa Cucó, Universitat de València, Facultat de Ciències Socials. Av. dels Tarongers, 4b, 46022 València.

Suggeriment de citació / Suggested citation: Cucó, J. (2018). L'esquerra revolucionària i la Transició. Dinàmiques i processos. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 132(1), 13-24. doi: <http://doi.org/10.28939/iam.debats.132-1.2>

Les revoltes i noves propostes que sachsen el panorama sociopolític europeu i nord-americà durant els anys seixanta i setanta del segle passat sorgeixen de la suma del descontent acumulat i de les noves formes d'acció col·lectiva que havien anat solidificant-se lentament. Emprant un discurs molt radical, qüestionaven la legitimitat de l'ordre capitalista, reivindicaven altres formes d'entendre el món i s'erigien alhora en alternativa al model vigent. Una fracció d'aquest descontent es vehicularà per mitjà dels anomenats nous moviments socials, enormement crítics amb el model de societat que s'havia imposat al món occidental després de la Segona Guerra Mundial (Calle, 2005: 24-27). Una altra s'articularà, però, entorn de la traïció de l'ideal revolucionari perpetrat pel Partit Comunista de la Unió Soviètica (PCUS) i donarà pas a les diverses agrupacions de l'anomenada extrema esquerra o esquerra revolucionària. En contrast amb els nous moviments socials, aquesta es distingirà per una ideologia tancada i fortament capgirada cap a l'interior, i per una estructura jerarquitzada en què l'individu se supedita al benefici d'allò comunitari i col·lectiu; uns trets que es van accentuar després de manera notable en els contextos en què imperava una fèrria dictadura d'agre sabor feixista, com ocorre en els casos d'Espanya i Portugal.

Les esquerres revolucionàries espanyoles són filles d'aquesta època tumultuosa; influenciades directament o indirecta pels moviments sociopolítics esmentats, compartiren amb les seues homònimes europees ideologies, expectatives i cultures polítiques; plantejaments, propostes i formes d'acció similars. Quatre atributs que emanen directament del pensament de Lenin les distingeixen en el nivell ideològic: el caràcter revolucionari, que pretén la transformació de l'ordre social d'una manera radical i total; la concepció del partit, considerat com un nucli de revolucionaris professionals que lidera i representa la classe obrera; el rebuig a la democràcia burgesa com a fase intermèdia en el camí cap al socialisme; i l'antiimperialisme, entès com l'afinitat amb les lluites i moviments de caràcter revolucionari i anticolonial del Tercer Món, en els quals veuen una nova esperança per a la revolució fracassada a Occident. Igualment, les formacions que ens ocupen

compartiren amb les organitzacions radicals europees un ideari obrerista —en què el proletariat apareix com la classe ideal en la qual cal fondre's— que van posar sovint en pràctica. Finalment, totes participen també d'un model organitzatiu semblant, que combina fins a tres atributs centrals: el partit entès com una arma de conscienciació i de lluita; una avantguarda del proletariat integrat pels elements més revolucionaris d'aquest; una estructura forta, centralitzada i jeràrquica (el *centralisme democràtic*), que practica una disciplina rigorosa en l'aplicació de les decisions, i el *compromís total* i la dedicació plena a la causa dels seus membres.

Sobre aquest rerefons internacional comú, actuen els elements específics que constitueixen el context espanyol marcat pel franquisme. Precisament, de la lluita organitzada contra aquest brollaran les distintes organitzacions de l'esquerra radical; un origen que les situa en les ruptures internes del PCE o l'ETA, en les organitzacions frontistes¹ o en el catolicisme obrer. El seu cicle evolutiu es troba, a més, vinculat als avatars del canvi polític del franquisme, en la crisi del qual van exercir un paper rellevant. Constituïdes generalment entre la fi dels seixanta i la primera dels setanta, aquestes formacions van experimentar un breu però intens període de desenvolupament entre els anys 1973 i 1977, durant el qual van ser un important motor d'agitació i de mobilització social. En aquesta etapa, moltes d'aquestes organitzacions rebaixaren el grau revolucionari del seu discurs per a assumir com a pròpia l'estratègia de la ruptura democràtica. Però la seua progressió es va veure limitada per la particular dinàmica que prengué el canvi polític després de la

1 Com resumeix Pérez Serrano (2013: 252 i s.), les anomenades *organitzacions front* pretenien unir totes les tendències del comunisme i del marxisme llibertari situades a l'esquerra del PCE. Conegudes genèricament com Felipe (FLP), estan integrades per tres formacions aparegudes entre 1959 i 1960: el Frente de Liberación Popular (FLP), el Front Obrer de Catalunya (FOC) i Euskadiko Sozialisten Batasuna (ESBA), que pretenien fusionar les tendències de la nova esquerra europea amb les tradicions heterodoxes de la revolució espanyola. Amb una evolució breu i accidentada, desaparegueren el 1969, encara que la seua empremta es fa palesa en els partits revolucionaris que van nàixer després de les seues cendres.

mort de Franco, que les va obligar primer a un ràpid declivi —a partir de les eleccions de 1977— i, poc més tard, a un procés generalitzat d'extinció.

L'objectiu central d'aquest article és presentar a grans trets la relació i l'impacte mutu entre l'esquerra revolucionària espanyola i el procés de transició, i tractar alhora, de manera successiva i sintètica, les etapes de formació, auge i declivi de les diferents forces radicals.²

LA FORMACIÓ DE L'ESQUERRA RADICAL A ESPANYA

Les condicions de repressió i clandestinitat en què es mou l'extrema esquerra espanyola intensifiquen els trets distintius de l'adhesió i la militància adés esmentats. Per una banda, com explicitava fa uns anys una antiga líder del Moviment Comunista d'Euskadi, el compromís militant omplia llavors totes les hores de la seua vida: «No hi havia dilluns, ni diumenges, ni dia, ni nit»; l'entrega —afirmava— era total. Foren temps de dedicació absoluta, de desarrelament, de risc extrem, de repressió i de por. L'elevat grau de compromís que distingia molts d'aquells joves en la lluita antifranquista s'articulava amb un fort sentit col·lectiu que, segons Eugenio del Río (2012), relegava els individus i desconsiderava els drets i les llibertats individuals.

La clandestinitat també va marcar profundament els modes d'acció i l'estructura organitzativa d'aquestes formacions, construïdes —per raons de seguretat— a base de dobles i triples cites i de *manifestacions llampec*, de comissaris polítics i cèl·lules estanques al si del partit. Una clara convicció planejava alhora sobre el conjunt: la necessitat d'una

revolució violenta. A l'ombra d'aquesta convicció, la lluita antifranquista esdevenia llavors sinònim de lluita revolucionària.

A més d'un important substrat comú d'ideologia, praxi i organització marcades per l'escenari socio-polític del règim franquista, els grups de l'extrema esquerra espanyola compartien dues especificitats més: les relacions freqüents amb Europa i l'impacte reivindicatiu dels nacionalismes perifèrics. En efecte, per un costat, en contrast amb el relatiu aïllament dels seus homònims portuguesos (Cucó, 2007a), l'esquerra revolucionària espanyola va mantenir durant la dictadura forts vincles amb el món exterior i, quasi sense excepció, tots els grups i organitzacions reconeixien estar influenciats pel Maig francès. Aquest és, per exemple, el cas del Moviment Comunista (MC), que per raons tàctiques mantenia el nucli dirigent a l'exili parisenc, de manera que, pel que fa a aquest partit polític, les influències de la nova esquerra europea pareixen assegurades. Alguna cosa semblant passa amb algunes de les organitzacions marxista-leninistes (ml) sorgides d'altres tantes escissions del PCE: a més d'adoptar tesis proximeses, mantenen militants dins i fora de la frontera i, en alguns casos, estableixen estretes relacions tant amb altres partits marxista-leninistes com amb les ambaixades xineses d'Europa. Per acabar, pel que fa als partits trotskistes, cal dir que un dels trets distintius ha estat cultivar de manera significativa les relacions internacionals. Com a conseqüència del seu marcat internacionalisme, els trotskistes s'han dotat sempre d'una organització internacional sòlida que coordina les activitats dels diferents grups nacionals, alhora que vehicula i manté l'esperit leninista.

Per un altre costat, és evident la influència que els moviments nacionalistes exerceixen sobre la vida social, cultural i política del conjunt espanyol, que reprenen força renovada durant el tardofranquisme. De manera més superficial o profunda, els moviments esmentats exerciran la seua empremta sobre el conjunt de l'esquerra que es desenvolupa llavors a Espanya, ja es tracte de l'esquerra clàssica, ja de la revolucionària;

2 Aquest article comprimit es basa en materials propis (Cucó, 2007a; 2007b; 2008a; 2008b; 2010; 2011; 2014; 2016) i en les aportacions d'altres autores i autors, entre els quals destaquen els treballs que darrerament ens està oferint la historiografia espanyola sobre un tema que cada vegada està menys oblidat (entre altres, Caussa, 2011; Laiz, 1995; Martínez i Muntada, 2011; 2013; 2016; Pérez, 2016; Pérez, 2013; Sans, 2015; Wilhelmi, 2016).

de tall espanyolista o, pel contrari, que afecta els nacionalismes perifèrics. És així com, amb diferents graus de convicció i esforç i amb majors o menors tensions i resistències internes, els distints grups situats a l'esquerra del PCE-PSUC defendran de manera genèrica el dret d'autodeterminació dels pobles, tot incorporant amb tebiesa o amb passió la noció del nacionalisme d'esquerres.

Sobre aquest bastidor comú es construeixen els diversos grups de l'extrema esquerra espanyola, sorgits —com ja ha estat dit— de tres corrents de pensament. La procedència nacionalista és especialment notable en els contextos basc i català, on apareixen distintes formacions que aposten per l'anomenat nacionalisme revolucionari.³ A Euskadi, tals organitzacions tenen com a punt de partida les escissions del PNB i d'ETA en els seus primers anys, en especial entre 1966 i 1970. Precisament, de les dissensions d'aquesta última formació durant la primera part de la V Assemblea sorgiran ETA-Berri (ETA-Nova)⁴ i Komunistak, organitzacions anteriors del Moviment Comunista (MC). Més tard, el 1970, en el transcurs de la VI Assemblea d'ETA es produirà una nova ruptura entre la fracció que apostava per un nacionalisme revolucionari, que pren el nom d'ETA-VI, i una altra que acabarà evolucionant cap al trotskisme i la fusió amb la Lliga Comunista Revolucionària (LCR) (Causa, 2011). A Catalunya, naix a finals dels seixanta el Partit Socialista d'Alliberament Nacional (PSAN), sorgit d'una ruptura del Front Nacional de Catalunya; uns

anys més tard, el PSAN donarà origen a dues noves formacions: el Moviment de Defensa de la Terra (1984) i Catalunya Lliure (1989) (Causa, 2011).

El PCE(ml) (Partido Comunista de España, marxista-leninista) és la primera de les formacions de l'esquerra radical sorgides de ruptures amb el PCE:⁵ es desenvolupa entre 1964 i 1967 amb una orientació que primer fou proximesa i després, proalbanesa. Poc més tard, d'aquesta formació sorgirà una organització frontista que inclouria una branca militar coneguda per les sigles FRAP (Frente Revolucionario Antifascista y Patriótico) (1971-1976); en aquest darrer any, el PCE(ml) renunciaria a la lluita armada i crearia al seu voltant un moviment unitari en pro del dret d'autodeterminació, la república i la independència nacional.⁶ En la segona meitat dels seixanta, apareix també l'Organització de Marxistes Leninistes Espanyols (OMLE), fundada per comunistes espanyols emigrats a Bèlgica, França i Suïssa, i que en 1975 es transforma en el Partido Comunista de España (reconstituït) (PCE[r]). El nou partit també es va dotar d'una organització armada, els Grupos de Resistencia Antifascista Primero de Octubre (GRAPO) (1974-1979), amb la qual pretenia avortar l'estratègia negociadora de l'oposició. Però les ruptures que assolirien més pes en l'esquerra revolucionària van sorgir a Catalunya a partir del grup Unidad (1967), una escissió del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC) que va donar origen, successivament, a dues formacions: l'Organització Comunista d'Espanya (Bandera Roja) (OC[BR]) (1968) i el Partido Comunista de España (internacional) (PCE[i]) (1967-1971), ambdues d'orientació maoista. La primera aconseguí una forta implantació en Comissions Obreres (CCOO) i en les associacions de veïns de Barcelona, però a mitjan dels anys setanta, una part significativa dels

3 En el context espanyol, el nacionalisme revolucionari preconitzava l'alliberament nacional i de classe i la construcció d'una societat socialista en els àmbits català o basc.

4 Com destaca Consuelo Laiz (1995), el nucli fundacional d'ETA-Berri és un nucli d'universitaris, en alguns casos d'origen cristià, influenciats per la revolució cubana, hostils a la dictadura, estudiosos del marxisme, inquiets per explicar la història del País Basc sense la influència d'un nacionalisme que qualifiquen de burgès, i defensors d'unir conflicte de classes i afirmació nacional. Durant poc més d'un any, aquest grup controlarà part de la direcció d'ETA i constituirà una tendència obrerista o marxista fins que, a causa del seu obrerisme, serà expulsat de la formació durant la primera part de la V Assemblea.

5 En les formacions que es destaquen ací no s'inclouen les que Pérez Serrano classifica com a «dissidència leninista i prosoviètica», és a dir, el Partido Comunista de España (VIII-IX congressos), el Partido Comunista Obrero Español, el Partido Comunista de los Trabajadores, les Células Comunistas i el Partido Comunista de los Pueblos de España (Pérez, 2013: 271-273). A excepció de l'última, que sobreviu més temps, totes desapareixen cap a la meitat dels anys vuitanta.

6 La Convención Republicana de los Pueblos de España (CRPE), una organització que no seria legalitzada fins a 1981.

militants es reintegraren en el PSUC. La segona formació es va estendre dins i fora de Catalunya i el 1975 va adoptar el nom de Partido del Trabajo de España (PTE); a partir d'aquest moment i durant tota la Transició, assumí l'estratègia política del PCE i es va convertir en la força política més influent a l'esquerra d'aquesta organització.

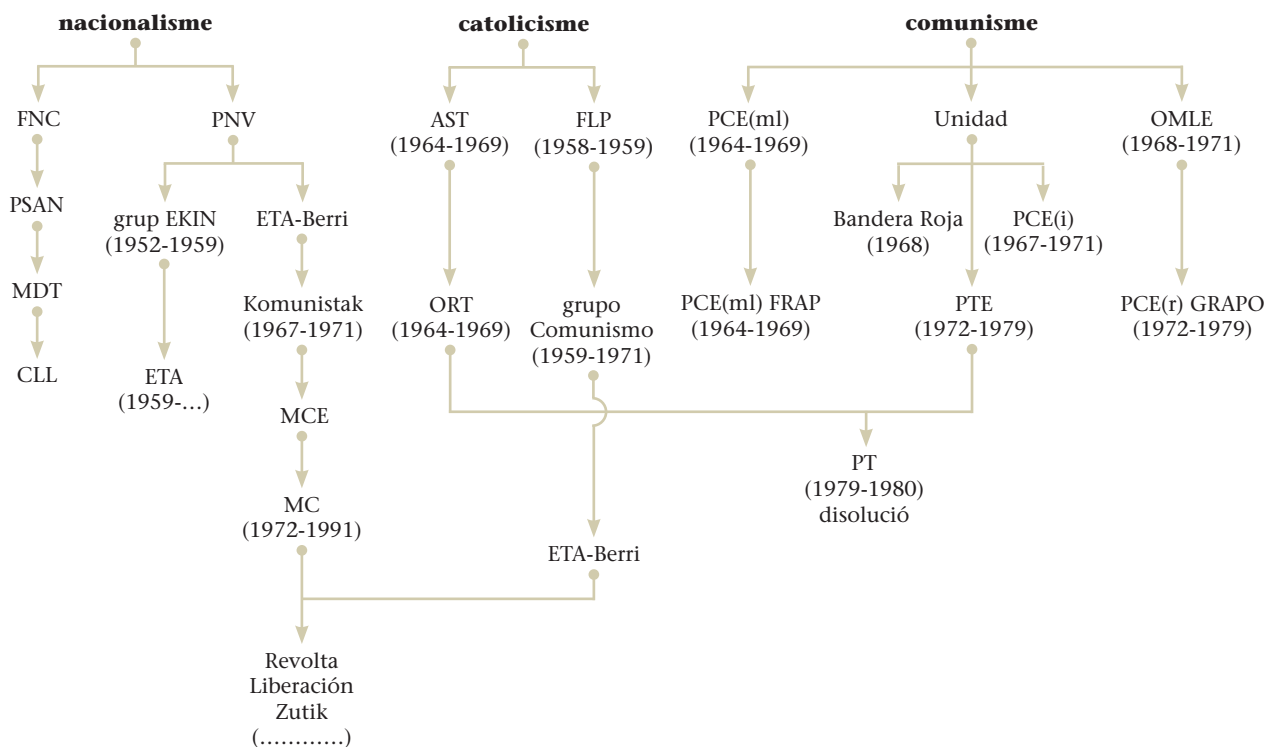
Finalment, entre les formacions amb arrels catòliques destaquen, d'una banda, l'Asociación Sindical de Trabajadores (AST) (1964-1969), un sindicat d'origen catòlic del qual es va escindir l'Organización Revolucionaria de Trabajadores (ORT) (1970-1979). Com assenyala Pérez Serrano (2013), aquesta formació no es considerava l'autèntic partit comunista, sinó més exactament una peça clau per a construir-lo, juntament amb altres grups afins. D'una altra banda, després de la desintegració el 1969 de l'FLP,⁷ alguns dels seus membres que s'havien aproximat a les anàlisis de

Trotski i altres marxistes heterodoxos funden el grup Comunismo (1969-1971), que al seu torn produirà l'LCR (1971-1991), primer partit trotskista creat a Espanya. Aquesta referència ideològica, juntament amb el rebuig a participar en els organismes unitaris de l'oposició, són elements que distingeixen l'esmentada formació. Cal realçar, a més, que l'LCR juntament amb l'MC han estat els partits de major longevitat de l'esquerra revolucionària espanyola.

Un dels partits de naixement més tardà fou l'Organización de Izquierda Comunista de España (OICE) (1974-1979), que té les arrels en la fusió de diversos cercles obrers comunistes de Catalunya i del País Basc. Molt crítics amb el que ells van considerar la instrumentalització del moviment obrer per part dels partits polítics, van posar l'accent en l'autoorganització del proletariat, impulsant les Plataformas Anticapitalistas i les Comisiones Obreras Anticapitalistas, que s'integraren posteriorment en CCOO; a finals dels anys setanta i enmig d'una profunda crisi, l'OICE es va incorporar a l'MC.

7 Per a més informació sobre l'FLP, consulteu la nota 1.

Orígens i evolució de les principals formacions de l'esquerra revolucionària espanyola

En resum, les condicions de repressió, clandestinitat i aïllament pròpies de la dictadura franquista afinen els perfils dels diversos grups de l'esquerra revolucionària espanyola, sobre la qual també exerceixen la seua empremta certs processos específics que travessen i commouen el país, com són les particulars dinàmiques que el canvi polític assoleix després de la mort de Franco i l'auge dels nacionalismes perifèrics. Situat en l'antesala de la lluita final, els partits de l'esquerra radical es converteixen sovint en mons tancats on s'encoratgen les actituds heroiques, la disciplina fèrria i l'entrega total a la causa.

LA CRISI DEL FRANQUISME: DE LA MORT DEL DICTADOR FINS A LES PRIMERES ELECCIONS DEMOCRÀTIQUES

Com és ben sabut, la mort del dictador (novembre de 1975) no suposà el final del franquisme, però va agreujar la crisi política del sistema provocada per les forces antifranquistes. En aquest agitat escenari, les formacions clandestines situades a l'esquerra del PCE desenvoluparen un paper important. Malgrat la forta repressió, continuaren dinamitzant de manera notable l'escalada d'agitació i mobilització social i, alhora, participaren de manera activa en les controvèrsies i processos referents al desmantellament i a la renovació de l'aparell polític franquista.

Des de l'inici de la Transició,⁸ l'agitació del moviment obrer va anar en augment. Com destaca Wilhelmi,

Malgrat ser il·legals, les vagues creixien en nombre, duració i participants i cada vegada incloïen més continguts polítics, com amnistia i llibertat. Als sectors més reivindicatius —metall,

construcció, mineria i tèxtil—, se'n sumaven altres com ensenyament, sanitat, hostaleria i comerç (Wilhelmi, 2016: 55).

En aquest procés, els grups de l'esquerra revolucionària anaren guanyant influència, sense desbancar per això el PCE-PSUC, que continuà sent el partit amb major pes. CCOO constituïa llavors la principal força organitzativa, i es desenvolupava més com un moviment que com un sindicat de tall clàssic, alhora que creixia en politització i radicalisme. Al si d'aquest sindicat, els enfrontaments entre el PCE-PSUC i els diferents partits de l'esquerra revolucionària foren freqüents i considerables, i tingueren sovint com a eix una qüestió estratègica: la disjuntiva entre apaivagar o detenir la mobilització que preconitzava el primer o intensificar els conflictes sectorials com defensaven els segons, una confrontació a la qual no era aliena la pugna pel control de les mateixes CCOO.

En algunes zones de Barcelona i Madrid i, sobretot, al País Basc i Navarra la influència de l'esquerra radical fou gairebé total. Precisament, en el cas dels dos darrers territoris esmentats, les formacions de l'esquerra revolucionària⁹ van gaudir d'un protagonisme enorme, molt per sobre —com assevera Pérez Pérez (2016)— de la seua força real. I això fou possible gràcies a l'efectiva presència dels seus militants tant en l'àmbit laboral i veïnal com en els nous moviments socials que ocupaven els carrers per a reclamar tot tipus de canvis. L'any 1976 fou el més conflictiu de tots. Una vertadera explosió de conflictes laborals va desbordar les organitzacions sindicals, que ja treballaven de manera decidida en la semiclandestinitat. El cas del cinturó industrial de Vitòria fou paradigmàtic: els conflictes que hi van tenir lloc entre desembre de 1975 i març de 1976 se saldaren amb seixanta obrers ferits greus i cinc morts, una repressió que provocà una vaga general i altres dos morts. Per altra banda, la implicació directa

⁸ Entenem per Transició el període de la història contemporània d'Espanya en què es va dur a terme el procés pel qual el país deixava arrere el règim dictatorial del general Franco i passava a regir-se per una Constitució que restaurava la democràcia parlamentària. Existeix un cert consens a situar l'inici de la Transició en la mort del general Franco, el 20 de novembre de 1975, i la cloenda d'aquest procés el 29 de desembre de 1978, data en què entra en vigor la nova Constitució.

⁹ Hi destaca la presència del PTE, l'ORT, de l'MC-EMK (Euskadiko Mogimendu Komunista), l'LCR-LKI (Liga Komunista Iraultzailea) o de l'OIC.

dels militants de l'esquerra radical fou fonamental per a comprendre altres tipus de mobilitzacions que també aconseguiren altíssims nivells de participació, com és el cas de la forta oposició a l'engegada de la central nuclear de Lemoiz, que va esdevenir un símbol de la transició basca. Cal destacar, a més, que totes aquestes agitacions es barregen de manera indistricable amb les que es deriven de la qüestió basca.

Les formacions revolucionàries també jugaren un paper decisiu en l'origen i desenvolupament dels conflictes en determinats sectors productius. Per a il·lustrar aquest fenomen generalitzat citarem el cas de les dues vagues generals de la construcció que es van celebrar a València i la província entre 1976 i 1977.¹⁰ Com destaca en un escrit un militant de l'OICE (Asunción, 2015), els membres de Comisiones Obreras Anticapitalistas portaven molt de temps esperant aquesta oportunitat, que els permetia avaluar la capacitat de lluita dels treballadors del sector i la influència de les alternatives anticapitalistes. Vist des de la distància i si en fem un balanç, el que destaca l'esmentat autor, protagonista d'aquells fets, és el caràcter massiu de les vagues, l'assemblearisme organitzatiu i el fort esperit de lluita que animava els activistes revolucionaris; una actitud i una consciència que ell mateix contrasta amb la de la majoria dels treballadors:

Nosaltres érem comunistes, revolucionaris disposats a perdre els nostres llocs de treball cada dos per tres. La valoració dels nostres resultats privats no és la valoració de la classe obrera. Els marxistes consideràvem primer la consciència econòmica de classe, que consistia en les reivindicacions del conveni, les millores salarials, de seguretat i higiene en el treball, etc. I nosaltres actuàvem sobre aquesta consciència per a després dotar la classe obrera d'un nivell polític. El nivell de consciència econòmica era el que com a molt tenien llavors els treballadors.

Va ser molta vaga, molts dies de lluita per a després acabar en un laude... Els treballadors, al final, preguntaven: «Què hem aconseguit?». Però es referien a conquestes econòmiques. Les valoracions de les conquestes polítiques o de la consciència de classe era una cosa que fèiem nosaltres, no la massa obrera (Asunción, 2015: 244-245).

En consonància amb les pretensions i idees esmentades adés, els diferents corrents de l'esquerra revolucionària van tractar d'estendre per tot el territori espanyol les vagues generals polítiques que sobretot a partir de 1976 van paràlitzar ciutats, comarques i fins i tot províncies senceres. No aconseguiren, però, vincular de manera generalitzada la ciutadania amb dues de les raons de base que animaven el seu quefer: les reivindicacions pels drets i per les condicions laborals i de millora de les condicions de vida, i les exigències polítiques que suposaven el desmantellament de l'aparell d'Estat franquista.

Paral·lelament, com ja s'ha dit, les organitzacions de l'extrema esquerra participaren activament en l'amplimentall de moviments que en aquells moments commovien les bases de la societat espanyola, entre els quals destaquen els moviments de veïns, els moviments d'estudiants i el moviment feminista.¹¹ Centrant-nos en aquest darrer, cal recordar que el moment d'eclosió del seu (re)naixement coincideix amb l'inici de la Transició. Poc temps després de morir Franco, en desembre de 1975, tenen lloc a Madrid i en la clandestinitat les Primeras Jornadas por la Liberación de la Mujer; en aquestes jornades es donen a conèixer públicament dues tendències significatives: una es definia com *de dones* i estava representada pel Moviment Democràtic de Dones (MDD), molt lligat al PCE; l'altra, liderada pel Colectivo Feminista, es presentava obertament

¹⁰ Concretament, la primera vaga es va desenvolupar entre el 14 i el 27 de gener de 1976, i la segona, des de finals del mateix any fins al febrer de 1977.

¹¹ Per a una mirada panoràmica, a més dels articles de Benjamín Tejerina i Pilar Toboso que apareixen en aquest monogràfic, recomanem la consulta de l'excel·lent treball de síntesi de Gonzalo Wilhelmi (2016).

com a feminista (Abril i Miranda, 1978). Entre les jornades esmentades i les que es van celebrar a Granada l'any 1979 es produïren importants debats en el feminisme espanyol; unes polèmiques en les quals van estar implicades les militants de diversos partits radicals i que provocarien una sonada ruptura entre el feminisme independent i el feminisme partidari durant la trobada granadina. La segmentació existent al si d'aquest darrer feminisme es fa palesa en el cas de les feministes militants de l'extrema esquerra, que adopten estratègies de cooptació i formes d'organitzar-se molt diferenciades. Així, seguint l'exemple de l'MDD, l'ORT impulsa la creació d'organitzacions de dones formalment independents, com la diversa Asociación Democrática de Mujeres (ADM). En contrast, l'opció activista d'altres fou la de fomentar i participar en les organitzacions feministes unitàries. Aquesta és l'opció de les dones de l'MC: dotades a nivell intern d'una *estructura de dones* que impregnava el conjunt organitzatiu del partit, rarament van fomentar el desenvolupament en paral·lel d'associacions de dones; per contra, generalment donaren suport a la creació d'organitzacions unitàries de caràcter assembleari.¹²

Pel que fa a la vessant més política, i seguint de prop Gonzalo Wilhelmi (2016), la major part dels partits revolucionaris —entre els quals l'ORT, el PTE, el PCE(ml), l'MC i l'LCR— consideraven que la democràcia política havia d'influir en el reconeixement del dret d'autodeterminació dels pobles d'Espanya, una qüestió a la qual alguns afegien el judici i càstig dels responsables de la repressió franquista. Per aquestes raons, enmig d'una acusada fragmentació, bona part de les formacions revolucionàries treballaren activament a favor de la ruptura democràtica, és a dir, de la constitució d'un govern provisional integrat per totes les forces de l'oposició que decretaria una amnistia per als presos polítics i garantiria les llibertats fins a la celebració d'unes eleccions lliures.

L'assumpció de l'esmentada estratègia testimonia una transformació important en l'ideari d'aquestes formacions, referent bàsicament al desdibuixament del discurs revolucionari. No obstant això, per als militants de l'esquerra radical, la ruptura democràtica continuava comportant un canvi social profund, «que passava per reduir les desigualtats, per introduir la democràcia no solament en les institucions, sinó també en les empreses, i per transformar les maneres de viure i treballar» (Wilhelmi, 2016: 157).

Per a assolir aquests objectius, les formacions revolucionàries optaren per tres opcions bàsiques: integrar-se en les distintes plataformes unitàries existents, crear organismes propis o mantenir-se al marge dels espais d'oposició esmentats. La primera alternativa fou seguida de manera majoritària. Dues plataformes unitàries —que convivia amb altres nascudes en els diferents territoris de l'Estat— destaquen en el conjunt espanyol: la Junta Democrática (JD) i la Plataforma de Convergència Democrática (PCD). La primera estava impulsada pel PCE i integrava, a més, formacions com el PTE, CCOO, el PSP (Partido Socialista Popular), el Partido Socialista de Aragón i el Partido Socialista de Andalucía. La segona fou iniciativa del PSOE i incloïa també l'ORT, l'MC i el Partit Carlí. Molt poques organitzacions optaren per la segona opció; aquest és el cas del PCE(ml), que va crear un organisme alternatiu als anteriors anomenat Convención Republicana de los Pueblos de España (CRPE). Finalment, uns pocs partits optaren per mantenir-se al marge de les plataformes unitàries —és el cas de l'LCR, l'OIC i el PCE(r)—, que defensaven que en el procés de ruptura democràtica s'havien d'excloure necessàriament els partits burgesos.

A mesura que avança la Transició i que la reforma política del Govern es fa plausible, l'activitat partidista esdevé en general més intensa i competitiva. Però mentre que les organitzacions de l'esquerra majoritària —des del PCE al PSOE, passant pels partits socialistes integrats en la Federació de Partits Socialistes (PSC, PSPV, PSA, etc.)— no dubten a negociar i pactar, a les formacions de l'extrema esquerra, a causa de les seues polítiques revolucionàries, aquesta operació

¹² Per a un balanç historiogràfic dels principals estudis existents, consulteu, entre altres, el treball d'Isabel Segura (2013); per al cas concret de l'MC, vegeu Cucó (2016).

els resultats molt costosa. La lentitud i dificultat amb què la van dur a terme va facilitar que l'esquerra majoritària les excloués de les negociacions que el conjunt de forces de l'oposició democràtica mantenia amb el Govern de la dictadura.

En març de 1976, les dues grans plataformes (JD i PCD) es fusionen en Coordinación Democrática, coneguda popularment com *Platajunta*. A partir d'aquest moment, la situació de l'esquerra revolucionària es complica. Per una banda, després del cessament d'Arias Navarro com a president del Govern franquista i de ser substituït per Adolfo Suárez, el PSOE renuncia explícitament a la ruptura democràtica, acceptant alhora que Suárez dirigís la reforma fins a la celebració d'eleccions lliures. Per altra, mentre el PCE desisteix de liderar una gran mobilització social a favor de la ruptura, tres integrants de la Plataforma —el PSOE, el PSP i Izquierda Democrática (ID)— negocien amb el Govern al marge de la plataforma unitària. Finalment, mentre en desembre del mateix any les Corts franquistes aproven la Llei per a la reforma política, que seria sotmesa a referèndum poc després, la Plataforma crea una comissió negociadora de la qual seria exclosa l'esquerra radical. Expulsada del joc d'aliances i perdent protagonisme en abundància, els resultats del referèndum primer (desembre de 1976), i dels primers comicis democràtics després (juny de 1977), en precipitaren la crisi.

En efecte, per un costat, segons les dades contemplades per Gonzalo Wilhelmi (2016: 140 i 164), en el plebiscit de la reforma política, l'abstenció —postura que per raons distintes defensaven el PCE i els partits situats a l'esquerra d'aquest— va representar el 22 % de l'electorat, mentre que el percentatge de vots del sí aconseguí un aclaparador 97 %. Per l'altre costat, pel que fa a les eleccions de 1977, cal puntualitzar que no totes les formacions polítiques hi van concórrer en igualtat de condicions. En contrast amb els principals partits de l'oposició, l'extrema esquerra va arribar als comicis dividida i sense legalitzar; per aquesta raó, les organitzacions que optaren per participar-hi ho feren molt fragmentades i sota sigles de nova creació. Com ressalten de manera unànime distintes investigadors, els resultats van ser decebedors (Pérez, 2013; Cucó, 2016;

Martínez, 2016; Wilhelmi, 2016, entre altres). Cap partit de l'esquerra revolucionària obtingué representació en el Parlament espanyol i el percentatge de vots obtinguts fou, tant en conjunt com separatament, bastant baix ja que va oscil·lar entre el 3,1 % i el 1,93 % del total dels vots segons diverses estimacions (Maravall, 1978: 36; Wilhelmi, 2016: 163). El cert és que, com afirma aquest últim autor,

en general, les candidatures de l'esquerra revolucionària van rebre menys vots que persones havien assistit als seus mítings i van comprovar el diferent grau d'influència que aconseguien quan es dirigien a sectors mobilitzats enmig d'un conflicte i quan tractaven de connectar amb el conjunt de la societat en una campanya electoral (Wilhelmi, 2016: 164).

L'esquerra radical es converteix llavors en esquerra extraparlamentària i entra en un procés de pocs anys de duració en què es combinen, en totes les formes possibles, el debilitament generalitzat, les fusions, la sectarització i la dissolució.

L'OCÀS REVOLUCIONARI

El rumb que va prendre el procés constitucional que es desenvolupà immediatament després suposà un altre entrebanc important, afegit al procés de davallada de l'esquerra revolucionària. Pel que fa a la mateixa Constitució, les aspiracions d'aquesta estaven molt allunyades de la proposta resultant de la comissió parlamentària creada ad hoc.¹³ Entre els nombrosos punts de desacord, destaquem que les formacions situades a l'esquerra del PCE-PSUC cobejaven una Constitució que, a més de la igualtat formal, estatuís una democràcia profunda que limités les desigualtats socioeconòmiques dels ciutadans; així mateix, lluny de la idea essencialista d'Espanya contemplada pels *pares* (i *mares*) de la Constitució reformista, defensaven una nació cívica basada en la voluntat dels seus membres, la

¹³ La comissió parlamentària encarregada de redactar el text del dictamen constitucional estava integrada per membres d'UCD, AP, PSOE i PCE-PSUC.

qual cosa implicava de facto el dret d'autodeterminació. Per altra banda, a les discrepàncies que l'esmentada esquerra mantenia en termes generals amb l'esquerra majoritària, s'hi afegí un altre tema de fricció: el protagonisme que la participació ciutadana havia de tenir tant en el mateix procés constituent com en la nova democràcia. Però també en aquesta ocasió, malgrat compartir unes posicions semblants, l'esquerra radical es va mostrar dividida i va encarar el referèndum (desembre de 1978) defensant postures tan contradictòries com ara l'abstenció, el vot a favor o el vot en contra.¹⁴ En qualsevol cas, el cert és que els resultats de la consulta foren àmpliament favorables a la proposta de Constitució presentada pel Parlament espanyol i descartaren de bell nou els postulats més esquerrans.¹⁵

Uns pocs mesos més tard, les eleccions successives —generals i municipals— de 1979 refermaren el cicle de retraïment en què estava immersa l'esquerra revolucionària, que de nou afrontaria els comicis escindida en idearis i estratègies. A més, les aspiracions que tenien les distintes formacions davant de les eleccions generals (març de 1979) tampoc eren coincidents. Els partits de major implantació —com el PTE i l'ORT— les consideraren com un repte decisiu en la seua nova i determinada aposta parlamentària; d'altres, com és el cas de l'MC i l'LCR, hi participaren adoptant una postura més escèptica o distanciada. Els resultats d'aquests comicis foren un poc més favorables per a l'esquerra radical que els dels anteriors: en conjunt, hi obtingué el 4,6 % del total de vots i un escó en el Congrés espanyol,¹⁶ però en quedaren fora el PTE i l'ORT, és a dir, els partits de l'extrema esquerra amb més ambicions parlamentàries.

14 Uns partits defensaren l'abstenció, com el cas de l'MC; altres, sol·licitaren el vot negatiu, com l'LCR i el PC(ml), i fins i tot uns tercers demanaren el vot afirmatiu, com l'ORT i el PTE.

15 Segons dades de Wilhelmi (2016: 255), amb una participació del 67 % del total i una abstenció de vora el 33 %, els vots afirmatius en suposaren un 88 % i els negatius, un 10 %.

16 Aquest escó fou per al diputat Fernando Sagaseta, membre d'Unión del Pueblo Canario (UPC), una coalició de partits polítics comunistes, independentistes i nacionalistes d'esquerres de Canàries que va existir entre finals dels anys setanta i principis dels vuitanta.

En les eleccions municipals que se celebraren a l'abril del mateix any les coses encara anaren a pitjor. Malgrat que ho intentaren, a l'ORT i al PTE els va resultar impossible arribar a un pacte electoral amb els partits de l'esquerra majoritària i, en general, els resultats foren decebedors, encara que les variacions de cada partit en els diferents territoris foren notables. Segons dades de Gonzalo Wilhelmi, l'esquerra radical va reduir els suports en quasi un 30 %, encara que aconseguí un 3,7 % del total de vots i 832 regidors en el conjunt dels municipis espanyols (2016: 260 i 261).

El que passà després és senzill de resumir. A finals dels anys setanta queden en actiu unes poques formacions radicals, l'evolució de cadascuna de les quals varia bastant. Per una banda, la davallada del PTE i l'ORT fou gairebé fulminant. Després de veure incomplides les ambicioses expectatives electorals, iniciaren un ràpid procés de fusió que culminaria el mateix any amb la creació d'un partit nou, el Partido de los Trabajadores (PT), de vida extremadament curta. En 1980, com sintetitza Pérez Serrano, «malgrat ser la primera força extraparlamentària, llanguí i va quedar dissolta per la via dels fets» (Pérez, 2013: 264).

Altres tres partits van resistir fins a la dècada dels noranta: el PCE(ml), l'MC i l'LCR. Atesa la seua situació il·legal, el primer va concórrer a les eleccions de 1979 amb el nom d'Izquierda Republicana (IR). Però tant en aquests comicis com en els de 1982, als quals ja es va poder presentar amb les sigles pròpies, els resultats foren força dolents. Llavors va iniciar un declivi que en va acabar amb la dissolució el 1992.

Per la seua part, l'MC i l'LCR presenten una evolució bastant semblant, que es resolgué en una breu unió. A partir de 1979, l'MC s'endinsa en un procés de profunda transformació que el va portar a renunciar al joc electoral i a abandonar el marxisme, i a distanciar-se de les qüestions sindicals i obreres per abocar el seu activisme en els nous moviments socials. En els espais esmentats, els seus militants coincidiran amb els de l'LCR, partit amb el qual, en aquells moments, comparteix també posicionaments. El 1991, les dues formacions decideixen fusionar-se en una nova organització de caràcter federal que pren el nom

d'Izquierda Alternativa. La crisi explota, però, el 1994 i es resol en forma de ruptura. Aquest any, els *emecés* i els *troskos*¹⁷ de totes les comunitats autònomes se separen definitivament, a excepció d'Euskadi. Tanmateix, les diverses organitzacions territorials que els uns i els altres van constituir continuaren vives perquè, de fet, el que hi va passar és que els i les militants de l'LCR se'n van anar, mentre que els de l'MC s'hi quedaren. Així, esborrades les empremtes de l'LCR, les formacions esmentades van continuar actives, conservant, això sí, la memòria històrica, el pensament i la praxi que distingia els antics militants de l'MC.¹⁸

A MODE DE BREU CONCLUSIÓ

Afirma Gonzalo Wilhelmi (2016) que van ser les mobilitzacions ciutadanes, a les fàbriques, a les universitats, als barris i als carrers, les que impediren la continuïtat del règim franquista més enllà de la mort del dictador.

17 Termes col·loquials amb els quals es coneixien els militants de l'MC i de l'LCR, respectivament.

18 Va ser el cas de fins a vuit entitats territorials entre les quals no s'inclou l'organització basca Zutik: Revolta, al País Valencià; Acción Alternativa, a Andalusia i Canàries; Liberación, a Madrid, Astúries i La Rioja; Inzar, a Galícia, i Batzarre, a Navarra. Només a Catalunya la ruptura va ser de tal calibre que va ocasionar la desaparició del grup anomenat Revolta.

L'esquerra revolucionària jugà un paper decisiu en aquest procés mobilitzador. Durant el període d'apogeu, aquesta esquerra va integrar un conjunt molt divers d'organitzacions que desenvoluparen un activisme considerable amb un fort impacte social i polític. Però el procés de Transició Democràtica no hi va provar gens. Dit d'una altra manera, l'ascens de la democràcia a Espanya es desenvolupa en paral·lel al declivi de les formacions radicals. Arraconades de les negociacions i pactes entre el Govern franquista i l'oposició, pateixen derrotes sonades en els referèndums i comicis electorals que es van celebrar abans de 1980. En un context de crisi econòmica i de fort predomini institucional sobre unes mobilitzacions que derivaven cap a posicions defensives (Martínez, 2013: 109), la suma d'un conjunt de factors en propicia l'esfondrament generalitzat; entre aquests factors, cal citar-hi la consolidació del nou règim i l'auge paral·lel dels partits valedors, l'incompliment de les seues aspiracions de ruptura o el fracàs dels intents d'adaptar la seua estratègia a la consolidació de la reforma. L'inici dels anys vuitanta contempla la dissolució de bona part d'aquestes organitzacions i el debilitament generalitzat de les poques que queden llavors. En l'evolució ulterior d'aquestes, es combinen en proporcions diverses la tendència a la sectarització, la reorientació del pensament i la praxi en noves direccions, així com també algunes fusions.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Abril, M. J., i Miranda, M. J. (1978). *La liberación posible*. Madrid: Akal.
- Asunción, J. De la (2015). *Rapsodia en Rojo. Anticapitalistas en Valencia. 1970-1977*. València: NPQ Editores.
- Calle, A. (2005). *Nuevos movimientos globales. Hacia la radicalidad democrática*. Madrid: Editorial Popular.
- Causa, M. (2011). La LCR y la izquierda radical (1966-1975). *Viento Sur. Por una izquierda alternativa*, 115, 49-55.
- Cucó, J. (2007a). La izquierda de la izquierda. Un estudio de antropología política en España y Portugal. *Papeles del CEIC, 2007/1*. Recuperat el 14 de març de 2018 de <http://www.ehu.es/CEIC/pdf/29.pdf>
- Cucó, J. (2007b). De jóvenes radicales a alternativos maduros. Apuntes antropológicos sobre la evolución del Movimiento Comunista en España. En A. M. Cunha, i L. Cunha (org.), *Intersecciones Ibéricas. Margens, passagens e fronteiras* (p. 313-336). Lisboa: 90 Graus Editora.
- Cucó, J. (2008a). Recuperando una memoria en la penumbra. El Movimiento Comunista y las transformaciones de la extrema izquierda española. *Historia y Política*, 20, 73-96.
- Cucó, J. (2008b). Permanecer mutando. Revolva y las transformaciones de un antiguo partido revolucionario. En M. Jabarto, P. Monreal, i P. Palenzuela (coord.), *Antropología de orientación pública. Visibilización y compromiso de la antropología*. Serie XI Congreso de Antropología de FAAEE. Donostia: Ankulegi Antropologia Elkartea. Recuperat el 14 de març de 2018 de <https://www.ankulegi.org/wp-content/uploads/2012/03/0409Cuco-Giner.pdf>

- Cucó, J. (2010). De cómo un partido de la izquierda revolucionaria se convierte en una ONG. En J. Cucó, i B. Santamarina (coord.), *Políticas y ciudadanía: miradas antropológicas* (p. 27-45). València: Germania / AVA.
- Cucó, J. (2011). Feminismo y militancia política. El feminismo del MC y de las organizaciones postmeceras. Ponència presentada al XII Congreso de Antropología de la FAAEE, Simposio «Etnografiando resistencias», Lleó 6 - 9 de setembre.
- Cucó, J. (2014). Trashumancias feministas y translocaciones políticas. Los desarrollos de un feminismo que se reivindica radical y otro. *ÉNDOXA: Series Filosóficas*, 33, 219-253.
- Cucó, J. (2016). *De la utopia revolucionària a l'activisme social. El Moviment Comunista, Revolta i Cristina Piris*. València: PUV.
- Laiz, C. (1995). *La lucha final. Los partidos de la izquierda radical durante la transición española*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Maravall, J. M. (1978). *Dictadura y disenso político. Obreros y estudiantes bajo el franquismo*. Madrid: Alfaguara.
- Martínez, R. (2011). La LCR más allá del franquismo: de la «unidad trotskista» al Partido de los Revolucionarios y la fusión con el MC (1978-1991). *Viento sur: Por una izquierda alternativa*, 115, 64-71.
- Martínez, R. (2013). Debate abierto. La izquierda revolucionaria de ámbito estatal, de los sesenta a los ochenta: una brevísima historia. *Viento sur: Por una izquierda alternativa*, 126, 108-118.
- Martínez, R. (2016). La izquierda revolucionaria en tiempos de cambio político: algunas consideraciones generales y una experiencia particular. En C. Molinero, i P. Ysàs (coord.), *Las izquierdas en tiempos de transición* (p. 141-167). València: PUV.
- Pérez, J. A. (2016). La izquierda vasca en la complicada Transición hacia la democracia. En C. Molinero, i P. Ysàs (coord.), *Las izquierdas en tiempos de transición* (p. 195-220). València: PUV.
- Pérez, J. (2013). Orto y ocaso de la izquierda revolucionaria en España (1959-1994). En R. Quirosa-Cheyrouze Muñoz (ed.), *Los partidos en la transición. Las organizaciones políticas en la construcción de la democracia española* (p. 249-289). Madrid: Biblioteca Nueva.
- Río, E. del (2012). *De la indignación de ayer a la de hoy*. Madrid: Talasa.
- Sans, J. (2015). L'esquerra revolucionària i el seu paper en la mobilització social i el canvi polític dels anys 70: estat de la qüestió i alguns apunts per al seu estudi. En V. Bellver, F. D'amaro, I. Molina, i J. Ramos (coord.), *Otras voces, otros ámbitos: Los sujetos y su entorno. Nuevas perspectivas de la historia sociocultural* (p. 283-287). València: PUV.
- Segura, I. (2013). Històries. En M. Duch, I. Segura, i A. Del Prat, *Quaderns de la Igualtat. La història de les dones i el gènere* (p. 23-32). Tarragona: Publicacions URV.
- Wilhelmi, G. (2016). *Romper el consenso. La izquierda radical en la Transición (1975-1982)*. Madrid: Siglo XXI.

NOTA BIOGRÀFICA

Josepa Cucó és catedràtica d'Antropologia Social i és membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC). Al llarg de la seua carrera acadèmica, ha conreat cinc camps d'investigació preferents: el camperolat i la societat tradicional valenciana; l'associacionisme, els grups informals i l'amistat; els processos i les transformacions polítiques; els processos i desenvolupaments urbans, i qüestions relacionades amb feminisme i gènere.

Transicions, il·lusions, frustracions i esperances

Jordi Borja

UNIVERSITAT OBERTA DE CATALUNYA

jborjas@uoc.edu

Rebut: 03/06/2017

Acceptat: 07/09/2017

RESUM

El franquisme va ser una dictadura brutal, però no sempre va ser igual. En els anys quaranta i cinquanta es va viure en una dictadura similar a les feixistes, en un clima de guerra civil, de repressió i de terror. La societat vivia en la por i en la submissió. Les minories resistents eren heroïques, però no modificaven el règim polític. Durant els anys seixanta, sectors de la societat comencen a perdre gradualment la por; l'Estat no controla la vida social ni la quotidianitat en l'ús de la llengua; es desenvolupa la lluita sindical malgrat la repressió; el món universitari i cultural menysprea el franquisme i, a finals dels anys seixanta, emergeixen demandes i protestes socials als barris populars. En aquest marc, els nuclis polítics, la majoria d'esquerres i nacionalistes, comencen a arrelar en els àmbits més crítics del règim. La Transició *pactada* era gairebé inevitable. La majoria de la societat no volia la continuïtat del franquisme, encara que temien un canvi traumàtic i violent. El resultat va ser un inici democràtic formal. Tanmateix, el franquisme institucional estava present en les Forces Armades, en l'alta burocràcia, en la Judicatura, etc. La Transició va ser un inici de democratització.

Paraules clau: transicions, resistències, societat de la por i el terror, mites i esperances, transició pactada i perversa.

ABSTRACT. *Transitions, dreams, frustrations, and hopes*

Francoism was a brutal dictatorship, but it was not always that way. During the 1940s and 1950s, people in Spain lived under a dictatorship like that of other fascist dictatorships, in a civil war atmosphere of repression and terror. Society lived in fear and/or submission; resistant minorities were heroic, but they did not change the political regime. In the 1970s, some segments of society gradually began to lose their fear; the Spanish state no longer controlled social or daily life regarding the use of language; the fight of the trade unions grew despite State repression; universities and cultural spheres despised Francoism and, by the end of the decade, social demands and protests emerged in working-class neighbourhoods. In this context, the political cores—most of the left as well as nationalists—began to take root in the most critical areas of the regime and an 'agreed transition' became almost inevitable. Most of society did not want the Franco regime to continue, but they also feared a traumatic and violent change. The result was a formal democratic beginning. However, institutional Francoism was still present, for example, in the armed forces, the upper echelons of bureaucracy, and the Judiciary. Transition was the beginning of democratisation.

Keywords: transitions, resistance forces, society of fear and terror, myths and hopes, agreed and perverted transition.

SUMARI*

De la resistència a la Transició, entre la realitat i la il·lusió, entre la por i l'esperança

Esperança, frustració i els mites de la Transició

Mites i contramites a la recerca de noves utopies per camins més reals que mítics

- Del mite angelical al mite demonitzat

- Hi podien fer alguna cosa més les organitzacions d'esquerra que van combatre cara a cara la dictadura?

Immobilisme polític i el possible nou horitzó a la recerca de la política real i una estratègia que acoste a la utopia

Conclusió

Referències bibliogràfiques

* Article traduït per Verònica Zaragoza.

Autor per a correspondència / Corresponding author: Jordi Borja, UOC-Gestió Ciutat i Urbanisme. Rambla del Poble Nou, 156, 08018 Barcelona.

Suggeriment de citació / Suggested citation: Borja, J. (2018). Transicions, il·lusions, frustracions i esperances. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 132(1), 25-38. doi: <http://doi.org/10.28939/iam.debats.132-1.3>

DE LA RESISTÈNCIA A LA TRANSICIÓ, ENTRE LA REALTAT I LA ILLUSIÓ, ENTRE LA POR I L'ESPERANÇA

«La resistència és tenir esperança», va escriure René Char.¹ A Espanya hi va haver sempre resistència, malgrat la derrota militar i la massacre repressora iniciada amb la guerra. El terror repressor s'hi va aplicar des dels primers dies de la guerra; simplement la no adhesió a l'Alçament era suficient per a matar amb judici o sense.² Les dècades dels quaranta i cinquanta van ser anys, no només de postguerra i de misèria, sinó també de terror. S'hi va forjar un Estat totalitari que va implantar els afusellaments, les llargues condemnes de presó i les tortures davant de qualsevol indici de propaganda contrària al règim polític. Qualsevol acte d'oposició o de suport als resistents, o qualsevol intent de conflicte social era un motiu suficient per a ser detingut i condemnat. La por col·lectiva i el refugi en la privacitat van ser les característiques principals de la societat espanyola. No obstant això, hi va haver resistència, armada fins i tot en els anys quaranta, o social i intel·lectual en els cinquanta. Els comunistes, òbviament, però també anarquistes, sindicalistes, nuclis catòlics i nacionalistes i, fins i tot, dissidents de

la dictadura. Però van ser minories actives amb difícil arrelament en la societat i amb suports precaris. Una part important de la població mitjana i amplis sectors populars que no eren favorables i que, fins i tot, eren molt contraris a la dictadura, estaven paralitzats per l'autoritarisme repressor. El temor a l'Estat, al Govern i als militars es va implantar en els gens dels espanyols. En els anys seixanta i setanta el totalitarisme es va esquarterar, va perdre el rígid control sobre una societat canviant, però hi va quedar latent la marca del terror, de la Guerra Civil i de la violència política.

Les minories actives antifranquistes i d'esquerres van imaginar, però, un enderrocament de la dictadura, una insurrecció popular pacífica i una promesa democràtica ideal. Una democràcia com a avantsala de transformació social, un avanç cap al socialisme. La resistència civil confrontada a la duresa del franquisme generava esperances consoladores, alguna cosa semblant als exiliats que cada any brindaven pel retorn pròxim a una Espanya democràtica.³ La realitat era més complexa. Certament, a partir dels anys seixanta, la societat es va anar traient la llosa feixistoide i del nacionalcatolicisme de les dues primeres dècades de la postguerra. Es van obrir bretxes en la quotidianitat, en les cultures identitàries, en la vida universitària i en la intel·lectualitat, amb moltes limitacions en la producció de llibres i publicacions, en les associacions ciutadanes i de barris, en l'església de base, etc., i especialment, en les fàbriques, en les

1 René Char (1907-1988), un dels grans poetes i destacat combatent contra l'ocupació alemanya (va ser cap de grup en el *maquis*). Dos dels seus llibres van ser escrits durant la Resistència: *Seuls demeurent* i *Feuillets d'Hypnos*. Inicialment, va participar en la fundació del surrealisme, amb Aragon i Éluard (posteriorment comunistes) i Breton (pròxim al trotskisme). Char, republicà i d'esquerres, després de la guerra, es va manifestar contrari al comunisme estalinista.

2 La gran petita joia que és *Los girasoles ciegos*, d'Alberto Méndez, ho sintetitza a l'inici. L'oficial de l'exèrcit franquista es *rendeix* als republicans el dia anterior al final de la guerra. Pres juntament amb aquests pels franquistes, és jutjat per traïció i declara: «Preguntat sobre si són les glorioses gestes de l'exèrcit nacional la raó per a traïr la Pàtria, respon: que no, que la verdadera raó és que no vam voler llavors guanyar la guerra al Front Popular. Preguntat sobre si no volíem guanyar la *gloriosa cruzada*, què és el que volíem?, el processat respon: volíem matar-los».

3 Recorde com, al París dels anys seixanta, en arribar al Nadal, exiliats i fins i tot dirigents comunistes o anarquistes brindaven «l'any que ve, tots a Madrid» o al seu poble. Retenia el meu escepticisme. És el fons metafísic del pensament revolucionari. Com diria Marx, «la religió és l'opi del poble», però també «el sospir de l'oprimit». És l'esperança més o menys utòpica el que dóna ànim per a resistir a l'enorme superioritat de les forces repressores.

mines; fins i tot al camp es va forjar a poc a poc un important moviment sindical, molt lentament en els cinquanta, en el marc oficial, i després més ràpidament en els seixanta, i ja amb plena autonomia amb les Comissions Obreres (CCOO).

La societat anava creant espais de llibertat, però l'Estat dictatorial mantenia la seua gran capacitat repressora i controlava les cúpules i els principals comandaments dels aparells polítics o parapolítics, com el conjunt de les administracions públiques, la Judicatura, les Forces Armades i els cossos policials, l'Església, els grans mitjans de comunicació, les elits empresarials, etc. La relació de forces no feia possible un canvi polític radical, de la dictadura a la democràcia; la volta de la truita no seria fàcil ni total. La societat començava a expressar-se i aquest potencial mobilitzador es va anar desenvolupant en la dècada dels setanta. Però l'Estat mantenia la seua força coactiva que no tolerava que es qüestionés el sistema polític derivat de la Guerra Civil.

Aquesta era la realitat. La societat no podia demolar l'Estat vigent, però tampoc aquest no podia regular la societat. S'enfrontaven un model d'Estat immobilista i sense més legitimació que la força de la por i la repressió, contra les forces resistents, creixents però minoritàries i portadores d'una utopia democràtica i social. La societat, en gran part, era el *públic*; aspirava a una democràcia tranquil·la, sense pagar-ne costos. Les majories socials tenien arrelades la por i la violència, se sentien alienes o impotents davant la *política*, tendien al *consens passiu* gramscian, amb aspiracions més liberals que republicanes, molt europeistes i molt poc, o gens, revolucionàries. L'esperança democràtica arrelava en la societat espanyola, encara que mesclada amb pors davant la hipotètica violència, el buit polític després de la mort del dictador, les (dubtoses) iniciatives revolucionàries. S'ha de tenir en compte que les esquerres resistents estaven hegemnitzades pels comunistes, que en representaven no solament l'horitzó futur revolucionari, sinó que també eren identificats amb l'altre bàndol de la Guerra Civil. Els comunistes no eren suficientment forts per a

liderar un antifranquisme majoritari, però ho eren per a generar temor en les majories passives i, fins i tot, en l'antifranquisme moderat, incloent-hi la cúpula socialista.

ESPERANÇA, FRUSTRACIÓ I ELS MITES DE LA TRANSICIÓ

L'esperança democràtica es va concretar o va semblar possible després de la mort del dictador. Una esperança que comportava temors més o menys explícits. Les cúpules polítiques del franquisme no tenien lideratges forts ni cohesió interna, però estaven inserides en tots els aparells de l'Estat. Els sectors empresarials necessitaven integrar-se a Europa, la qual cosa precisava inventar un marc de democràcia formal, encara que eren especialment sensibles a la conflictivitat social i al debilitament de l'ordre establert. Les classes mitjanes i populars, especialment les generacions que van conèixer la guerra o la llarga postguerra dels anys quaranta i cinquanta, tenien arrelat el temor a la violència i a la repressió. La mobilització social es multiplicava molt pacíficament, conscients com eren els líders i els quadres dels partits antifranquistes i de les organitzacions socials que s'estava en el tall de la navalla.⁴ La pressió democratitzadora era, a la llarga, imbatible, però els aparells de l'Estat vigents només podien ser desmuntats en els aspectes més visibles si es feia pacíficament, si es neutralitzaven des de dins, cosa que exigia pactes més o menys explícits o tàcits. I així va ser. La Llei de reforma política, no acceptable per part de l'antifranquisme, va ser aprovada pel 90 % de la ciutadania per mitjà d'un

4 L'assassinat dels set membres del principal col·lectiu d'advocats laboralistes, vinculats a CCOO, al gener de 1977, va generar un enorme impacte electoral a tot el país. Els assassins pertanyien a una xarxa d'extrema dreta vinculada obertament als sectors més immobilistes dels aparells de l'Estat, polítics i militars. CCOO i el Partido Comunista de España (PCE) van tenir la intel·ligència d'organitzar una extraordinària manifestació que va ocupar tot el centre de Madrid, sense crits ni pancartes, amb un servei d'ordre disciplinat, en un impressionant silenci, sense signes de violència. Una demostració de força, però també una voluntat de declarar una transició pacífica, *de facto* pactada.

referèndum, en unes circumstàncies discutibles, ja que aquest va ser convocat pel Govern sense que l'oposició, encara no legalitzada, pogués fer-se sentir per la majoria de la població. Només els comunistes i l'extrema esquerra hi van fer campanya en contra. Es va iniciar la Transició.

Es va obrir la comporta al procés democratitzador, a la Constitució i als avatars del procés. A l'inici es va plantejar una fórmula a mitges, o de democràcia molt limitada, amb una monarquia hereva de la dictadura, amb escassos continguts socials, entre partits que s'alternaren per mitjà d'eleccions sense qüestionar les bases polítiques pactades i l'economia capitalista, i amb moltes objeccions quant al reconeixement de les nacionalitats històriques. ¿L'altra alternativa era una democràcia amb vocació transformadora, republicana, que creés l'estat del benestar, que concedís el dret a l'autodeterminació de les nacionalitats, que promogués una democràcia a tots els nivells de la societat? Aquesta era l'alternativa desitjada per l'antifranquisme actiu, resistent i difícilment renunciabile. Però ni la reforma *limitada* era acceptable per part de l'antifranquisme, ni la ruptura desitjable era possible per les múltiples resistències i temors. El resultat lògic va ser buscar-hi camins intermedis. El dilema es va establir entre un avanç democratitzador o una regressió autoritària.⁵

5 En el període comprés entre la mort de Franco (1975) i les eleccions que va guanyar el PSOE (1982), hi havia una impressió generalitzada, tant en les elits polítiques i econòmiques com en el conjunt de la societat espanyola, que en qualsevol moment podia donar-se un colp d'Estat politicomilitar autoritari i repressiu. La legalització del PCE, l'ofensiva terrorista, el renaixement de les nacionalitats, el temor a represàlies per les múltiples malifetes dels aparells franquistes, la ideologia de les cúpules militars, de la Judicatura i d'una part dels mitjans i de l'Església que menyspreaven la democràcia, ho feia possible. Si bé els governs europeus tendien a afavorir la democratització espanyola, encara que molt discretament, el Govern dels Estats Units, per mitjà del secretari d'Estat (de fet, el número dos del Govern), quan va saber de l'intent de colp d'Estat amb els parlamentaris segrestats per la Guàrdia Civil i per forces militars (1981), es va limitar a una declaració que considerava que era una qüestió interna de l'Estat espanyol.

El primer resultat pactista van ser els Acords de la Moncloa, que va ser un pacte amb partides d'austeritat immediates i compromisos a mig termini, en gran part incomplets.⁶ Però el canvi polític institucional va ser alguna cosa més que un maquillatge de la dictadura; fou un inici real democratitzador, amb limitacions i ambigüitats, però que obria un procés cap a la democràcia. Es van legalitzar els partits, fins i tot el comunista,⁷ una qüestió clau. Es van celebrar eleccions lliures i amb sufragi universal. Es va elaborar i es va aprovar una Constitució que tenia un potencial desenvolupament democratitzador, però amb frens i possibles marxés arrere.⁸ No obstant això, la Transició es va engegar amb més resistències conservadores que iniciatives democratitzadores.

La Transició iniciada, pactada i pacífica, va viure un sobresalt que va tenir conseqüència: el colp militar fallit del febrer de 1981. Aquest va consolidar la monarquia imposada i legitimada davant l'opinió pública (malgrat les ambigüitats del cap d'Estat). La por va tornar (si és

6 Els acords d'austeritat favorables als sectors empresarials van afectar els treballadors (desocupació, inflació sense augments salarials). Les contrapartides, com les polítiques públiques reindustrialitzadores i generadores d'ocupació i el control dels bancs i empreses que es van liberalitzar i van rebre ajudes, en gran part, no es van acomplir.

7 El PCE va haver de pagar un dur peatge simbòlic: acceptar la monarquia, la bandera i l'himne que van ser del franquisme i de l'Espanya negra. La legalització va ser una decisió audaç per part de Suárez mentre que el PSOE pressionava Carrillo perquè n'assumís la no legalització i perquè constituïssen una associació més àmplia i sense referències al PCE. Carrillo s'hi va oposar; el PCE va ser la columna vertebral de la resistència a la dictadura i va demostrar la seua vocació democràtica. El Govern va reconèixer finalment la legalització del partit *in extremis*, a punt de celebrar-se les primeres eleccions (1977), a canvi d'aquest peatge. Al líder del PCE li van imposar un ultimàtum amb un termini gairebé d'hores per a pagar-lo.

8 Un exemple n'és l'ambivalència de la Constitució respecte a les nacionalitats. Se'ls reconeix un estatus especial, que podria fins i tot derivar en una federalització o confederalització, però, al mateix temps, es proclama que Espanya és indissoluble i es limiten considerablement les competències a conveniència dels governs centrals, que poden fins i tot forçar els governs autonòmics a obeir els seus requeriments.

que se n'havia anat) a amplis sectors de la societat i de la classe política. S'hi afegia l'acció terrorista d'ETA i la guerra bruta del Govern. El centredreta dialogant es va anar dissolent i el propi partit va eliminar Suárez del joc. Hi va emergir la dreta conservadora vinculada a la cúpula de l'Església, de l'Exèrcit, de l'alta Administració de l'Estat i de l'empresariat dur. Un PSOE espantat, però amb vocació de poder, hi va veure la seua oportunitat a canvi de reinterpretar la Transició. La Llei orgànica d'harmonització del procés autonòmic (LOAPA) estava destinada a reduir a mínims les autonomies.⁹ Les polítiques neoliberals es van expandir sota el Govern de Calvo Sotelo. La dreta, en procés de reconstrucció, no tenia possibilitats de guanyar les eleccions; el PSOE hi apareixia com el partit disposat per a desenvolupar i limitar la Transició segons els interessos dels poders fàctics.¹⁰

El PCE en resultà victoriós i derrotat alhora. Va ser la columna vertebral de la resistència antifranquista, el partit dels moviments i les organitzacions socials, el paladí de les polítiques unitàries, de la reconciliació nacional, de la defensa de la democràcia política, de la convergència entre les forces del treball i de la cultura, del dret de les nacionalitats i, abans de res, de la voluntat constructiva i pacífica d'un bloc social i polític de la gran majoria per a acabar amb la dictadura i crear una democràcia progressista. En la Transició va assumir els compromisos i els pactes per a fer possible l'inici democratitzador. Però va ser marginat i la seua presència en les institucions centrals va ser mínima, quasi simbòlica. Hi va

ajudar el sistema electoral.¹¹ Només va tenir accés als governs locals i, en alguns pocs casos, a governs autonòmics. La militància del PCE i del PSUC, amb un fort arrelament entre les classes treballadores i també en els mitjans intel·lectuals i professionals, va quedar frustrada i amb freqüència es van buscar víctimes espiatòries en l'eurocomunisme o en la dirigència. Ambdós partits van ser atacats des de dins i des de fora, a vegades directament, altres vegades de forma indirecta, per part dels socialistes i de la dreta, dels poders fàctics i dels mitjans de comunicació. I també pels soviètics, que veien en l'eurocomunisme (comunisme democràtic) un enemic que deslegitimava el sistema autoritari de l'URSS i que se sentia denunciat per la submissió dels pobles del bloc soviètic. La suma de les esperances frustrades i l'incompliment de les expectatives de la militància, que els mateixos dirigents van estimular per a mantenir l'ànim, hi van provocar conflictes interns, ruptures i escissions. Van aparèixer nous partits grupusculars que s'autodefinien com a comunistes o revolucionaris i que van acabar per confondre els votants. L'electorat, en gran part, es va inclinar cap al vot útil del PSOE, o bé s'hi va abstenir. La influència exercida en les dècades dels vuitanta i noranta va ser escassa, excepte en bastants governs locals, en el sindicalisme de CCOO, en alguns sectors intel·lectuals i professionals, o en alguns moviments sociopolítics (de barris, ecologistes, feministes o nacionalistes de la perifèria).¹²

Els governs del PSOE (1982-1996) hegemonitzaren la posttransició. Hauria pogut ser una segona Transició, o s'hauria pogut democratitzar la democràcia incipient que s'havia encartonat com una superestructura

9 La LOAPA va ser retallada quasi íntegrament pel Tribunal Constitucional (TC), però l'abús de la legislació bàsica, les sentències del TC degudament modificat i la resistència a transferir competències i recursos van retallar el desenvolupament autonòmic.

10 Els governs del PSOE van realitzar avanços respecte als drets individuals i socials (educació i sanitat) i es va aprovar l'Estatut dels Treballadors, però les grans centrals sindicals, UGT i CCOO, van promoure importants vagues a causa de la falta de polítiques públiques de generació d'ocupació i d'augment dels salaris més baixos. El PSOE va renunciar a promoure la memòria històrica democràtica de l'antifranquisme i va frenar el desenvolupament de les autonomies i de les nacionalitats.

11 La suma de la circumscripció provincial i la llei d'Hondt afavoreixen els dos partits més votats. El PCE (després Izquierda Unida), que va ser la tercera força política, hi va quedar com a força residual. Si el sistema fos proporcional, hi hauria obtingut una força capaç de competir per a ser candidat a governar. Amb la meitat dels vots, a penes pogué aconseguir deu vegades menys de diputats. Fins i tot, un partit de base regional o de nacionalitat, amb deu vegades menys de vots, podria duplicar els seus diputats.

12 Vegeu Borja (2011, 2012).

formal que permetia respirar a la societat, però que no facilitava la participació política ni la reducció de les desigualtats. Es van reconèixer gradualment drets individuals i es van desenvolupar polítiques socials (educació, sanitat, protecció social, Estatut dels Treballadors). Però es va optar per la desindustrialització, les privatitzacions i es van deixar anar les regnes del sistema financer. El neoliberalisme va impregnar les polítiques econòmiques. La classe política socialista i els seus entorns es van acostumar a freqüentar els poders fàctics econòmics i l'alta burocràcia. Es va censurar la memòria històrica i es va substituir la cultura política de l'omnipotència de l'Estat repressor i del nacionalcatolicisme per l'afany de guanyar diners com fos, i es va fer una exaltació del consum i de l'individualisme. El PSOE, l'esquerra institucional, va crear una imatge de democràcia conservadora i oligàrquica, còmplice o sotmesa als poders fàctics. Així la van anar percebent amplis sectors populars i dels joves, fins i tot molts dels que van votar el PSOE. Però s'havia perdut una gran oportunitat, la segona Transició, la democratització d'una democràcia iniciada i ràpidament pervertida.¹³

És ben sabut que es va donar una mitificació de la Transició, una irritant falsificació històrica que es va difondre a tot el món. El missatge va ser que tot s'hi va pactar entre elits polítiques del franquisme i de l'oposició (majoritàriament la que no va combatre el franquisme en vida del dictador). Mentrestant, els ciutadans es van limitar a ser-ne espectadors passius. No obstant això, va haver-hi mobilitzacions socials i polítiques i centenars de morts i, sobretot, un capital democràtic extraordinari acumulat al llarg de molts anys de lluita antifranquista. En anys recents es va anar construint el contramite de la Transició; un contramite que es va accentuar amb el temps, per la degeneració del PSOE i, especialment, pels governs del

PP. Intel·lectuals radicals, joves *movimentistes* i militants decebutos van denunciar la Transició. La van considerar una trampa, un retorn al passat o, si ho prefereixen, el continuisme sense Franco; el fre i marxa arrere de la incipient democràcia formal, una farsa, així com també la traïció dels líders de les esquerres.¹⁴ Va ser una reacció a la mitificació de la Transició, el trànsit pacífic, l'oblit de les lluites i de les repressions, la democràcia reduïda als procediments de representació limitada. La classe política amb molt poques excepcions, els mitjans de comunicació i nombrosos intel·lectuals i acadèmics mitificaren la Transició considerada com pacífica, rigorosa, que va promoure el desenvolupament del país i que va establir les llibertats desitjades.¹⁵ Els protagonistes van ser, alhora, mitificats: el rei principalment, però també els líders polítics. És la imatge que se'n va donar a la resta del món i que va acabar de consolidar internament el mite.¹⁶ El contramite, per la seua part, es va resumir en un acord entre un petit grup de personatges deslligats o traïdors del *poble*. En això coincidien amb els portadors del mite angelical. Però s'hi prescindia de la mobilització social que va anar en augment en la dècada dels setanta i que va fer extremadament difícil intentar mantenir el

13 La bibliografia sobre el PSOE, la Transició i els governs socialistes és molt nombrosa. Vegeu Molinero i Ysàs (2010); Julià (1989); Riquer i Culla (1994). Vegeu també l'original treball d'Andrade (2012). És significatiu, així mateix, el contingut crític del treball de Gutiérrez (2015), atès que va ser escrit quan acabava de tancar el seu mandat de diputat del PSOE, amb càrrecs de responsabilitat i després d'haver sigut secretari general de CC00.

14 Els dirigents polítics posteriors que van acusar de traïció els líders polítics del PSOE i del PCE, com Juan Carlos Monedero i Julio Anguita (Anguita i Monedero, 2013), saben, o haurien de saber, quines eren les circumstàncies d'aquell moment. Felipe González mai no va pretendre cap altra cosa que promoure un bipartidisme moderat, i Santiago Carrillo considerava que el canvi polític que seguiria al franquisme no podria anar més enllà de la democràcia occidental.

15 El PSOE es va col·locar en una posició centrista i amb vocació de governar ja. Va acceptar la democràcia limitada. El discurs de Felipe González de la campanya electoral que el va portar a la prefectura del Govern (1982) va sintetitzar el seu programa en «que Espanya funcione». Un any i mig abans s'hi havia produït el colp d'Estat fallit, que va espantar gran part de la classe política i de la societat. El procés democratitzador va avançar en alguns aspectes de caràcter social, però no de caire polític ni econòmic. S'hi va aplicar *de facto* alguna cosa semblant als dos dimonis d'Argentina (guerrilles revolucionàries i massacres militars). A Espanya es van silenciar les víctimes republicanes i, posteriorment, els militants resistents, i es va passar pàgina de les aberracions de la dictadura i dels seus còmplices (militars i policies, Església, corporacions, etc.).

16 El diari *El País* es va fer portaveu de la Transició i de la seua mitificació. Va contribuir a difondre'n el mite i a legitimar el llarg procés regressiu en els últims vint anys. Vegeu Sánchez-Cuenca (2016).

sistema polític del franquisme únicament maquillat. El contramite va ser considerar la Transició com un quasi continuisme del franquisme en l'economia, en el deficient tracte als sectors populars i a les nacionalitats, en l'estreta vinculació amb la cúpula de l'Església, en el manteniment d'una Judicatura en gran part procedent de la dictadura,¹⁷ en el no reconeixement de les lluites socials i democràtiques antifranquistes ni de les feroços repressions contra els republicans en la guerra i en la llarga postguerra. El que acabem de referir, en part, és així; encara que no tot és així.

Va ser un procés democratitzador iniciat, limitat i frustrat, però acceptat per la majoria de la societat. Falsejaríem la realitat si establíem una continuïtat amb el franquisme, encara que sí que és cert que hi ha una cultura política molt impregnada de reaccionarisme tradicionalista, franquista i tecnoburocràtic. Es va construir una estructura representativa amb el sufragi universal, però el vot individual no és igualitari, no solament per la legislació electoral sinó també —i això és més important— a causa que els ciutadans individualitzats no són tots iguals: diguem-ne que n'hi ha alguns *més iguals que uns altres*, per informació, capacitat d'utilitzar els mitjans més o menys manipuladors de la publicitat, la comunicació o el finançament de les candidatures, les vinculacions entre el poder econòmic i els partits polítics, etc.¹⁸ La democràcia no es limita a les eleccions. Hi ha altres formes complementàries de participar en la política com el rendiment de comptes, la iniciativa legislativa popular, la consulta o el referèndum, la gestió cívica, etc. La democratització suposa transformar estructures

socials i econòmiques, la qual cosa requereix diverses formes d'incidir en els processos polítics per part de la ciutadania perquè tots tendisquen a ser ciutadans cada vegada més «igualliers» (Balibar, 2010; 2014).

MITES I CONTRAMITES A LA RECERCA DE NOVES UTOPIES PER CAMINS MÉS REALS QUE MÍTICS

Del mite angelical al mite demonitzat

El mite d'una Transició angelical va pretendre que la democràcia iniciada fou exemplar, malgrat les imposicions anacròniques i autoritàries: monarquia, exigències militars, privilegis eclesials, impunitat dels facinerosos de la dictadura i dels que van abusar del poder per a enriquir-se. Es va difondre el mite que la democràcia va ser deslliurada pel rei acompanyat de personatges hereus del sistema anterior i opositors blans i respectuosos amb l'ordre establert, als quals es van afegir partits opositors molt poc presents en l'antifranquisme i candidats a líders amb una audàcia per a accedir al poder que no van tenir durant la dictadura, alguns liberals i republicans, i bastants socialistes, la majoria de nou encuny. Aquest mite va arrelar en la societat i en l'opinió internacional. El PCE va ser marginat; es va pretendre no legalitzar-lo, però el seu passat resistent, la capacitat de mobilització pacífica al carrer i la moderació democràtica podia fer-lo més perillós fora del sistema polític que dins.

Hi podien fer alguna cosa més les organitzacions d'esquerra que van combatre cara a cara la dictadura?

L'única força que hauria pogut promoure una mobilització insurreccional era el PCE-PSUC. A Madrid, Barcelona i grans ciutats, zones industrials i bastants pobles és probable que s'haguessen ocupat ajuntaments i potser fàbriques i universitats. Però les altres forces polítiques, des dels continuistes amb el franquisme i els reformistes procedents de la dictadura fins als socialistes, per activa o per passiva, ho haurien considerat una temptativa de colp d'Estat comunista i haurien donat suport a la reacció repressora, o bé haurien mirat cap a un altre costat. Hauria sigut un suïcidi polític. Les esquerres militants, amb hegemonia comunista, no

17 Un cas curiós, derivat de la temptativa del colp d'Estat de 1981, és el silenci respecte a la política de les cúpules militars. La repressió la promouen els governs i la legitima la Judicatura, com la *lleï mordassa* i tantes altres traïcions. Els colpistes militars van quedar fora de joc després del 81, o estan silenciats. Formalment, els caps militars es declaren professionals i, la majoria, constitucionalistes. Encara que, davant de la qüestió de les nacionalitats o la plurinacionalitat són molt susceptibles.

18 El sufragi universal és una conquesta democràtica indiscutible i indispensable, però té les seues limitacions. Els ciutadans voten individualitzats, *serialitzats*, com va escriure Sartre el 1971 en un article de *Les Temps Modernes*: no en el marc del seu entorn social i polític, en el seu àmbit orgànic, com a ciutadans actius o membres de la seua classe social.

eren, òbviament, prou fortes com per a imposar una transició democràtica com la que es va donar a França o a Itàlia el 1945, però eren suficientment fortes com per a fer por al bloc *occidental* i a una societat més temerosa que rebel. Les estructures de l'esquerra militant haurien sigut liquidades o marginades durant bastants anys. La força material de l'Estat estava intacta i, a més, hauria actuat sobre una base de *legimitat* internacional i nacional. A més a més, no cal oblidar que en el conscient o inconscient col·lectiu estava present la vocació repressiva dels aparells de l'Estat.¹⁹

La Transició va ser una farsa? En part, sí; va ser el mite angelical de considerar com el triomf de la democràcia allò que només va ser una democràcia limitada, més hereva del passat que constructora del futur. La

19 Em permet exemplificar el dilema de la militància resistent entre actuar en el tortuós procés de la Transició o forçar ruptures que poguessen superar els límits del pactisme, a mig camí entre reforma o ruptura. En la dècada dels anys setanta vaig ser responsable dels moviments populars (ciutadans) i de les polítiques municipals en la direcció del PSUC (també col·laborava estretament amb la direcció del PCE en aquests àmbits). Les primeres eleccions generals (1977) les van guanyar els *centristes* (UCD), amalgama de postfranquistes (reformistes o evolucionistes) i opositors conservadors o moderats. Però els socialistes i comunistes van guanyar en moltes ciutats grans i mitjanes. El govern centrista no tenia cap pressa a convocar eleccions municipals, ja que no es disposava d'estructures locals i els ajuntaments estaven quasi tots governats per personatges residuals del franquisme o dretans sense color polític ni reconeixement social. La direcció del PSUC em va demanar un informe sobre aquest tema. Hi vaig exposar que s'havien creat comissions cíviques en moltes ciutats de Catalunya, amb els partits polítics democràtics i organitzacions socials. Era molt viable ocupar els ajuntaments i suplantar els governants amb mínima o nul·la legitimitat. Inicialment, la gran majoria de la direcció va optar per aquesta iniciativa. No obstant això, s'hi va donar l'oposició del secretari general i la meua. El primer va considerar que el procés democratitzador s'havia posat ja en marxa; ens haurien denunciat com a antidemocràtics i colpistes i ens haurien marginat d'entrada. Per part meua, vaig argumentar que en els ajuntaments es produiria un caos: molts alts funcionaris no reconeixerien les noves autoritats i molt prompte els altres partits se'n retirarien (socialistes inclosos) i ens quedaríem solament acompanyats per algunes organitzacions socials o ciutadanes. El cost mínim més probable seria que arribaríem a les eleccions, ens responsabilitzarien de la paràlisi de l'ajuntament i perdríem, probablement, una part important del suport social. El PCE crec que ni tan sols s'ho va plantejar. En canvi, va formar comissions cíviques de control de la gestió municipal i en les primeres eleccions locals (1979) les esquerres van guanyar a la majoria de ciutats grans i mitjanes (a Catalunya i a altres zones d'Espanya).

monarquia hi va ser imposada, ja que en un referèndum, probablement, hauria guanyat la república (com el mateix Suárez, cap de Govern, va reconèixer més tard). El caràcter *indissoluble* d'Espanya, una concepció metafísica, va ser una exigència de la monarquia i de les forces armades. Es va reduir la democràcia a un conjunt de procediments de representativitat oligàrquica. No es va plantejar en cap moment la dimensió social i econòmica de la democràcia. I no hi va haver reconeixement de la República de 1931, ni de la lluita i massacre del poble republicà, ni de la lluita antifranquista.

Però, en part, no va ser una farsa. S'hi va construir un model d'Estat amb la Constitució de 1978 que restablí els principis bàsics de la democràcia liberal, promovia els drets individuals i la igualtat politicojurídica dels ciutadans i ciutadanes, reconeixia les nacionalitats històriques i deixava oberta la possibilitat de transformacions socials i econòmiques. Era una base de partida que podia avançar, tant respecte als drets socials, com als nacionals. No obstant això, hi va haver més regressions que progressos, principalment com a reacció a la temptativa de colp d'Estat (1981) i quan va governar el PP, a partir de mitjan dels anys noranta. A principis d'aquest segle, el Govern socialista de Zapatero va iniciar una segona transició que va ser frustrada per la crisi econòmica i la feblesa del PSOE.

La invenció d'un contramite va ser inicialment la frustració de la militància que va lluitar contra la dictadura i que esperava grans canvis polítics i socials. Però fou sobretot l'emergència de noves generacions que es van desenvolupar a partir de la Transició o, més tard, els que van assumir el contramite més radicalitzat, més ideològic, més primari i més basat en prejudicis que en coneixements. Allò positiu de la Transició i de les polítiques públiques socials i culturals s'hi donava com a banal, era considerat com a natural. Però la indignació, expressada en el 15M i més que justificada, es degué a una realitat present que no oferia esperança, una realitat que hi apareixia com a escandalosa: la corrupció, els enriquiments especulatiu, l'ostentació de la riquesa. Les generacions joves no se sentien representades pel

sistema de partits, els privilegis dels càrrecs públics i les complicitats d'aquests amb els poders econòmics, la desocupació, la formació adquirida però no vàlida per a entrar al mercat de treball, sentir-se sense futur a diferència de les generacions anteriors, la crisi econòmica gestionada amb els poders fàctics. S'hi va construir el mite negatiu de la Transició com a continuisme de la dictadura. S'identificava l'Estat present amb el de la dictadura; es devaluava fins a la negació total dels elements propis, encara que limitats, de la democràcia; es confonia l'opressió del franquisme amb les injustícies reals que patien els sectors populars, especialment les minories arribades d'altres països. En resum: es rebutjaven les actuals institucions. En comptes de descobrir les contradiccions del sistema politicoeconòmic, es va imposar una *nova política* molt primària (que després s'ha matisat i s'ha connectat amb els elements positius de la resistència antifranquista) que condemnava absolutament una realitat negra, tot i que era grisa.²⁰ El contramite va ser una construcció idealitzada, més inventada que analitzada, més prejudiciosa que rigorosa. El contramite enfosquia el món real, que està fet de conflictes, conquestes, regressions, esperances, fracassos i progressos.²¹

La denúncia generalitzada de la confusa classe política no només resulta inoperant (què ocorre si s'aconsegueix «que se'n vagen tots?»), també pot resultar equivocada i injusta. S'han demonitzat tots els partits polítics de la perversa Transició. Es va acusar la classe política, incloent-hi no

solament la dirigència socialista, també la comunista, de «traïdors»,²² de protagonistes d'un model d'Estat i d'economia al servei del gran capital i còmplices dels aparells hereus de l'Estat anterior. Però la gran majoria de la societat considerava que Espanya tenia una democràcia jove, no desenvolupada, amb molts residus autoritaris i amb una classe política poc educada, però similar a la dels països de la Unió Europea. Les majories socials no consideraven el sistema polític com un mer continuisme franquista i van acceptar, amb relativa paciència, la democràcia immadura i subdesenvolupada. Però amb el pas dels anys, amb la pobresa de la vida política i la pèssima gestió de la crisi econòmica d'inici de segle, s'hi va generalitzar el malestar, la indignació social i el rebuig de la classe política. El contramite va renàixer i va arrelar especialment entre les generacions posteriors a la Transició. Va ser un punt de suport per a promoure la nova política i va donar lloc a una nova i modesta utopia mobilitzadora. Hi mancava, però, el projecte polític; l'estratègia que es confrontés amb la realitat i l'organització que arrelés en la societat i en les institucions.

IMMOBILISME POLÍTIC I EL POSSIBLE NOU HORITZÓ A LA RECERCA DE LA POLÍTICA REAL I UNA ESTRATÈGIA QUE ACOSTE A LA UTOPIA

La irrupció de les noves forces polítiques —Podemos, En Marea, Comuns, Compromís, etc.— ha remogut l'aigua estancada de la política institucional espanyola. En aquest escenari continuen agitant-se els partits polítics governants, que ho són o ho han sigut, especialment, la troica conservadora, les dues dretes, i en la qual xipollegen els actuals dirigents socialistes. Pures paraules.

20 Un exemple sobre la naturalesa ambivalent de les institucions són els governs locals i autonòmics. En molts casos, especialment en l'àmbit local, s'han desenvolupat nombroses experiències polítiques de caràcter social, ambiental, cultural, urbanístic, de regeneració econòmica, de participació ciutadana, etc. Precisament els col·lectius joves han pogut experimentar les possibilitats de conquerir els governs locals i implementar-hi polítiques innovadores.

21 Els fonaments teoricopolítics de la nova política eren tan simpàtics com simples. En comptes d'analitzar-ne les contradiccions i les diferents formes de conflictitat, la política es basava en l'*apoderament* elemental de col·lectius en situacions límit que s'expressen mitjançant moviments socials intermitents i l'oferta abstracta de *models alternatius* amanits amb la metafísica radical de Laclau o de Negri. Una mescla d'anarquisme *soft* i neoliberalisme angelical.

22 Vegeu, per exemple, el llibre-diàleg ja citat entre dos personatges seriosos, que no són ni esquerrans sense experiència política, ni joves radicals: Julio Anguita i Juan Carlos Monedero; el primer, ex-secretari general del PCE; el segon, fundador de Podemos i un dels seus principals líders durant els primers anys. Monedero comença el llibre acusant el PSOE i el PCE de *traïdors*, i hi insisteix fins que Anguita accepta aquest qualificatiu. Recentment, el líder d'Esquerra Unida, Alberto Garzón, va sorprendre en una entrevista a *El País* en què, sense venir a tomb, va fer unes declaracions similars i va utilitzar l'acusació infamant de *traïció* de la direcció del PCE. Garzón ha sigut i és, al meu parer, un polític honest i assenyat, però les seues declaracions sols s'expliquen per oportunisme infantil.

Res no canvia. Prometen, però no acompleixen. Ixen als mitjans però cada vegada hi ha menys ciutadans que se'ls creguen. Encara que només siga el simple fet de llançar pedres en forma de denúncies i propostes que connecten amb la ciutadania i li demostren una mica de sensibilitat i conviccions, és suficient perquè els instal·lats en les institucions manifesten por i rebuigs. Per això, amenacen amb lleis *mordassa*, anuncien catàstrofes si arribessen al poder les noves forces polítiques i s'uneixen per a atrinxerar-se en els aparells blindats de l'Estat. Parafraçant Borges, «No els uneix l'amor sinó l'espant».²³

La Transició i el seu contramite va ser una de les seues raons de ser. No obstant això, les irrupcions dels joves indignats no procedeixen de l'antifranquisme; no el van viure i l'han conegut poc, o gens. I la Transició, amb prou faenes poden entendre-la. Els fets són coneguts. Però les relacions de força, les amenaces més o menys explícites o la quietud de gran part de la societat són difícils d'endevinar o d'imaginar. Tanmateix, aquestes generacions van tenir i tenen raons per a denunciar el que es va fer o no es va fer en la Transició. El que s'hi va fer de positiu, s'ho van trobar fet; va formar part del seu entorn *natural*. I, del que no s'hi va fer o es va quedar a mig fer, ara se'n paguen els costos. El resultat de la Transició no va ser l'esperat. Va ser pervertit per la monarquia, les cúpules polítiques governants, la Judicatura, l'alta administració i, en general, tots els que d'una forma o una altra han gaudit de quotes de poder i de privilegis.²⁴ En conseqüència, la Transició no va ser el que va poder ser. No va haver-hi una segona transició ja que, si bé es

van desenvolupar polítiques socials i es van promoure alguns drets polítics i civils individuals, hi va haver una interpretació regressiva respecte a les nacionalitats, al control públic democràtic de l'activitat econòmica i a la recuperació de la memòria històrica. La frustració de les generacions adultes en la Transició va tenir costos i també beneficis: es van conquistar drets però, en part, van ser més formals que una altra cosa. Les generacions posteriors han viscut un present gris i se'ls proposa un futur pitjor que el dels seus pares. La Transició va ser el que es va fer i com es va desenvolupar; és possible que no haja sigut el que va poder ser. No té sentit ara barallar-se pel passat, ni plantejar *una altra* Transició; ara hi ha una altra realitat que afecta no solament les generacions joves sinó també el conjunt de la societat. Es tracta de democratitzar la democràcia limitada i pervertida.²⁵

Una nova Transició, o millor dit, democratització promoguda per les noves generacions? Sí, però no solament, encara que aquestes n'han d'assumir el protagonisme. Hi ha altres actors presents, en molts casos, intergeneracionals. I ja no es tracta només de recuperar el que va semblar, però no va ser; democratitzar a tots els nivells el país i les institucions pròpies, el reconeixement de les nacionalitats, la recuperació de la memòria democràtica i l'accés real a la democràcia per als sectors populars. És també combatre l'economia especulativa, les desigualtats creixents, la corrupció política, la degradació dels drets laborals, la dissolució progressiva de la ciutat submergida per la dispersió urbanitzadora on es perd la ciutadania. El que no es va fer en el passat i el que s'ha degradat en el present s'entremesclen, com ocorre amb les generacions.

Un desafiament democràtic que expressa, per exemple, el moviment català: la impressionant mobilització que s'ha mantingut com a resultat de la provocadora, absurda i innecessària sentència del Tribunal Constitucional (2010), que ha derivat fins i tot cap

23 Borges va escriure, referint-se als habitants de Buenos Aires: «No ens uneix l'amor sinó l'espant», en el poema «Buenos Aires» del llibre *El otro, el mismo*, del 1964 (Borges, 1998).

24 Un exemple n'és la Constitució i les seues ambivalències. S'hi reconeixen les nacionalitats, però comencem malament amb l'absurd art. 2 que declara alguna cosa tan metafísica com «la unitat de la Nació espanyola, pàtria comuna i indivisible de tots els espanyols». Al qual s'afegia una distribució de competències, encara que el poder central acumula totes aquelles que considera d'«interés nacional» o pot desenvolupar «lleis bàsiques» que, a la pràctica, anul·len les competències decisòries. D'altra banda, mai s'aplica l'art. 9, punt 2, que legitima totes aquelles transformacions socials i polítiques que poden «remoure els obstacles que impedeixen o dificulten la plenitud (de la llibertat i igualtat) i faciliten la participació en la vida política, econòmica, cultural i social».

25 Hi va haver un inici de democratització, i també processos de desdemocratització. La redemocratització qüestiona el règim polític. Hi ha moments històrics en els quals la democràcia es confronta amb el marc politicojurídic existent. Vegeu Borja (2015; 2017).

a l'independentisme assumit per quasi la meitat de la ciutadania. La mobilització catalana ha posat en perill el règim polític però, al mateix temps, la força de l'independentisme dificulta una aliança o convergència amb els processos democratitzadors a Espanya. Cal tenir-hi en compte que els governs espanyols i la troica *constitucionalista* (PP, C's i PSOE), incapaços de dialogar i oposats a qualsevol consulta, multipliquen amenaces, menyspreen la plurinacionalitat del país i han contribuït molt al creixement accelerat de l'independentisme. L'existència de Podemos i dels moviments polítics en els països perifèrics de l'Estat espanyol pot contribuir a un acostament al moviment català. El reconeixement per part de Podemos de la pluralitat nacional, sent una força política d'àmbit espanyol, suposa una potencial alternativa a la dreta. L'emergència dels moviments polítics d'afirmació nacional identitària són més plurinacionals que independentistes, però tots tenen vocació democratitzadora i pactista. Hi han aparegut o s'han renovat forces polítiques nacionalistes o que reivindiquen la pròpia identitat i l'autogovern, i expressen greuges tant culturals com socioeconòmics. No solament a Catalunya i al País Basc, sinó també al País Valencià, a Galícia i, en menor grau, a les Illes Balears i a les Canàries, fins i tot a Aragó i a Navarra. Malgrat tot, ha sigut a Catalunya on s'ha radicalitzat l'independentisme, que representa ja la meitat de la població, mentre que l'altra meitat es divideix entre els contraris a la independència i els dubtosos, indiferents o la posició dels quals depèn de com actue el Govern espanyol.

Hi ha un desafiament relativament nou que pot ser un factor democratitzador (o no), per la complexitat i contradiccions que presenta. Ens referim a les classes treballadores, amb una base històrica principal que ha sigut del moviment obrer i l'afluència de població immigrant que arriba d'altres continents. La relativa feblesa sindical i la dispersió de la seua orientació política impedeixen, ara com ara, que hi haja un bloc sociopolític que s'expressi en el conflicte social i en l'escenari polític. Les classes treballadores voten a l'esquerra i a la dreta, i molts, s'abstenen. La població mal denominada *immigrant* —en realitat residents, a vegades amb nacionalitat,

d'altres amb estatus legal i d'altres *sense papers*— forma part majoritàriament del *precarariat*, té baixa integració sindical i quasi nul·la participació activa en la vida política. Si bé no hi ha una atracció fatal envers l'extrema dreta, tampoc hi ha una atracció massiva d'aquests sectors populars envers les noves o renovades esquerres. Les va perdre fa temps el PCE, quan es va trencar, i les ha anat perdent després el PSOE a través del penós camí que ha discorregut de l'esquerra moderada al centrisme demagògic i conservador. Podemos i els seus aliats (inclosos tant els *indignats* com els postcomunistes) representen forces polítiques amb indiscutibles orientacions progressistes, però la seua base militant i electoral és més de classes mitjanes que populars i obreres. El seu desafiament és arribar a aquestes classes, la qual cosa requereix paciència, organització i propostes polítiques que els generen molta confiança i una mica d'entusiasme.

L'immobilisme de la troica liderada pel PP de Rajoy, i amb l'actual i lamentable dirigència del PSOE, d'una banda, i la persistència de la crisi econòmica —encara que es done un relatiu dinamisme en alguns sectors exportadors i turístics—, d'altra, ofereix una oportunitat a les noves forces polítiques tant en les classes mitjanes com populars. La crisi econòmica iniciada en els anys 2007-2008 i les polítiques bàrbares d'austeritat neoliberal van generar forts moviments socials com les mareas de la sanitat i d'altres serveis públics privatitzats; la plataforma contra els desnonaments, que va obtenir suport de la gran majoria de la ciutadania; les mobilitzacions contra els bancs i entitats financeres; les vagues de treballadors contra els acomiadaments; les reformes laborals; la reducció dels salaris. Malgrat el creixent *precarariat* i les altes taxes d'atur, hi ha no solament una mica de reactivació econòmica, sinó també sindical, la qual cosa pot reforçar-se amb la presència de les noves forces polítiques. Les resistències populars generen amenaces i actuacions represores, polítiques i judicials, l'expressió més explícita de les quals es fa present davant de tot tipus de protestes, vagues i campanyes. O controls policials il·legals. L'expressió

més evident ha sigut la llei mordassa.²⁶ S'hi afegia la corrupció, que afecta principalment el PP i les dretes en conjunt, però també el PSOE i el centredreta català. En aquesta última dècada s'han multiplicat els escàndols de les elits privilegiades, precisament quan una gran part de la població s'empobria, feien fallida les pimes (petites i mitjanes empreses), molts professionals tancaven les seues oficines i la desocupació d'assalariats afectava el 25 % de la població activa. L'evasió fiscal, les grans fortunes d'origen desconegut (en molts casos vinculades a la corrupció i a l'especulació), els salaris i altres emoluments de directius de les entitats financeres i grans empreses podien ser cent vegades més que els d'un treballador mitjà. La corrupció va arribar a la casa reial i al conjunt del partit governant, el PP, i, en general, ha afectat tant les cúpules econòmiques com les polítiques. Els joves van percebre que estaven *fora de joc*, es consideraven al marge de les institucions i dels partits polítics. No tenien ni confiança ni esperança. I els majors enyoraven aquells temps en els quals encara es creia en el futur. L'aparició de nous moviments polítics ha obert noves esperances. No obstant això, la corrupció provoca, ara com ara, més desmoralització social que reacció política. Però aquest enorme malestar pot trobar en les forces polítiques renovades una reacció ciutadana que trenque el sinistre.

CONCLUSIONS

En conclusió, l'esperança és una renovació política que trenque l'immobilisme sinistre dels últims vint anys. El moviment dels indignats va ser alguna cosa més que un moment d'efervescència; va ser un procés accelerat de socialització política de les generacions nascudes i desenvolupades a partir dels anys vuitanta i noranta. Han viscut en un marc en el qual les coses bones ja

s'havien conquistat i s'estaven deteriorant, i les dolentes creixien, i els afectava especialment. Tot i que no eren els únics, ni molt menys; uns altres ho han viscut i ho viuen ara en pitjors condicions: els immigrants, la gent gran, els desocupats (que en molts casos, no trobaran ocupació mai més). La base social i cultural de Podemos i les seues confluències disposa d'unes capacitats de resistència, mobilització i elaboració d'alternatives per la seua formació, suport familiar i la manca de pors acumulades; procedeixen tant de classes mitjanes com de famílies de treballadors qualificats i, en molts casos, amb passats combatius. Però aquests col·lectius pateixen de tres limitacions. Una, el desconeixement i, amb freqüència, el desinterès pel passat. Hi existeix un cert sentit adamista, com si la història comencés amb ells; hi ha una certa negativitat respecte a les pràctiques polítiques i socials, com si tot fos rebutjable. Una segona limitació és l'heterogeneïtat i coherència de la seua cultura política. Denuncien els efectes de la vida política i econòmica, s'escandalitzen dels privilegis i de les exclusions, però no sols posseeixen bases comunes interpretatives (com ho van ser el liberalisme o el marxisme), sinó que també desconeixen els mecanismes de la política, dels partits i de les institucions. Els resulta difícil concretar projectes polítics possibles i de confiança. Per a reformar, cal incidir en els sistemes polítics i econòmics existents, atés que ningú es planteja res semblant a una revolució clàssica. Finalment, una tercera limitació és que la seua experiència organitzativa és pròpia dels moviments socials emergents, en molts casos minoritaris i discontinus. S'hi funciona per assemblees i per portaveus, la qual cosa correspon als nous moviments socials, però no a les organitzacions de masses (sindicals, cíviques o professionals), ni tampoc als partits, i desconeixen encara més el funcionament de les institucions, els pactes, l'ús del marc politicojurídic i financer, l'ús de les eleccions i, sobretot, de les reeleccions, etc. No es tracta d'una crítica, sinó de la necessitat que aquests moviments maduren, s'estructuren per a la política a gran escala, i no únicament fabriquen prototips que no es generalitzen.

La novetat positiva és que el lideratge i la iniciativa han correspost principalment als *joves*, és a dir, als menors de quaranta anys (o que almenys ho sem-

²⁶ Llei promoguda pel ministre de l'Interior que evitava les sancions per via administrativa sense intervenció de la Judicatura. Les multes exorbitants, simplement per haver signat una declaració política i una convocatòria d'una concentració o manifestació, podien deixar endeutat el signant durant molts anys. El ministre de l'Interior ha utilitzat jutges o policies com a còmplices de *guerra bruta* contra els seus adversaris polítics o activistes o intel·lectuals crítics.

blen o es consideren joves).²⁷ Posseeixen imaginació, llenguatge fresc, iniciatives..., però obliden les resistències de la realitat. Una resistència es dona, en gran mesura, per part de la ciutadania, de les

classes mitjanes i populars. Per raons diverses hi ha en aquestes majories socials una preocupació per la seguretat i l'estabilitat, i un temor a grans canvis i als conflictes. Hi ha un pòsit conservador, pors llunyanes, presents tranquils i, si és possible, futurs certs. Les alternatives han de comportar una quota de seguretat; demostrar que la inseguretat, la incertesa i el malestar seran creixents amb les actuals polítiques i els mateixos actors. Els *vells* partits polítics no tenien res a oferir que no fos més del mateix. Per això, hi van sorgir aquestes noves forces polítiques; però les *velles* (que, per cert, no tenen més de tres o quatre dècades) estan molt presents en la societat i molt implantades en les institucions. Els uns són rebutjables; els altres poden ser opositors decents o aliats més o menys de confiança. Només hi manca un detall: cal aconseguir arrelament social, hegemonia cultural i construir una força política capaç de guanyar eleccions. Ni més ni menys.

27 Aquesta *jove* generació política ha mitificat la *nova política* i trenca amb la *vella política*. Hi ha una part de veritat si ens referim als partits polítics tancats a les presons de cristall que són els parlaments i altres institucions tan o més opaques i inaccessibles. La frescor del llenguatge i la cultura assembleista és pròpia dels moviments socials. Però quan es plantegen intervenir en altres dimensions de la política, han d'ampliar molt la seua cultura política i organitzativa. Ens referim a les organitzacions de masses (com sindicats, gremis, associacions ciutadanes, etc.) que es deuen als seus membres; als partits polítics, que es presenten a les eleccions i han de convèncer sectors diversos i, a vegades, amb interessos o ideologies dels militants bastant diferents; i el funcionament de les institucions, que oposen resistències burocràtiques, i d'altres forces polítiques a modificar els comportaments inercials i poc transparents. Sobretot, es requereixen pactes per a prendre decisions, aprovar normes o impulsar iniciatives. Cal assumir també les limitacions que imposen els marcs legals i financers, l'opinió pública, les pressions de col·lectius socials o gremials, etc.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Andrade, J. A. (2012). *El PSOE y el PCE en (la) transición*. Madrid: Siglo XXI.
- Anguita, J., i Monedero, J. C. (2013). *Conversación entre Julio Anguita y Juan Carlos Monedero: a la izquierda de lo posible*. Barcelona: Icaria.
- Balibar, É. (2010). *La proposition de l'égaliberté*. París: Puf.
- Balibar, É. (2014). *Ciudadanía*. Madrid: Adriana Hidalgo editora.
- Borges, J. L. (1998). *Obra poética, 2*. Madrid: Alianza Editorial.
- Borja, J. (2011). Los comunistas y la democracia o Los costes de no asumir las contradicciones. *El Viejo Topo*, 277, 22-35.
- Borja, J. (2015). Democracia, insurrección ciudadana y Estado de derecho. *La Maleta de Portbou*, 12, 77-83.
- Borja, J. (2017). Revolución 1917, comunismo soviético y partidos comunistas europeos. *El Viejo Topo*, 351, 25-43.
- Borja, J., Carrión, F., i Corti, M. (ed.) (2017). *Ciudades resistentes, ciudades posibles*. Barcelona: Editorial UOC.
- Bunge, M., i Gabetta, C. (comp.) (2015). *¿Tiene porvenir el socialismo?* Barcelona: Gedisa.
- Gutiérrez, A. (2015). Salir del fiasco socio-liberal para revitalizar el socialismo. En M. Bunge, i C. Gabetta (comp.), *¿Tiene porvenir el socialismo?* (p. 125-161). Barcelona: Gedisa.
- Julià, S. (1989). *Historia del socialismo español*. Barcelona: L'Avenç.
- Méndez, A. (2004). *Los girasoles ciegos*. Barcelona: Anagrama.
- Molinero, C., i Ysàs, P. (2010). *Els anys del PSUC: el partit de l'antifranquisme (1956-1981)*. Barcelona: L'Avenç.
- Molinero, C., i Ysàs, P. (2016). *Las izquierdas en tiempos de transición*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- Riquer, B. de, i Culla, J. B. (1994). *El franquisme i la transició democràtica*. Barcelona: Edicions 62.
- Sánchez-Cuenca, I. (2016). *La desfachatez intelectual: escritores e intelectuales ante la política*. Madrid: Los Libros de la Catarata.

NOTA BIOGRÀFICA

Jordi Borja (Barcelona, 1941) és geògraf urbanista. Té estudis de Dret a Barcelona (1958-1962) i a París. És llicenciat en Sociologia i té un Postgrau en Geografia Humana, un Màster en Urbanisme i cursos de doctorat (1962-1968). És doctor en Geografia Urbana per la Universitat de Barcelona. Actualment, és professor emèrit de la Universitat Oberta de Catalunya. Anteriorment, va ser professor a la Universitat de Barcelona, a la Universitat Autònoma de Barcelona, a la Universitat Politècnica de Catalunya i també a l'Institut Français d'Urbanisme (a París), i a universitats de Londres, Lisboa, Roma, Venècia, Ciutat de Mèxic, Sao Paulo, Rio de Janeiro, Buenos Aires, Córdoba, Santiago de Xile, Quito (Flacso), Nova York (Pratt Institut i NYU), Califòrnia (Berkeley), etc.

El moviment feminista i la política de pactes de la Transició: assoliments i renúncies

Pilar Toboso

UNIVERSIDAD AUTÓNOMA DE MADRID

pilar.toboso@uam.es

Rebut: 10/07/2017

Acceptat: 03/11/2017

RESUM

L'article analitza la influència que el moviment feminista va tenir a Espanya durant els anys de la Transició per a constituir una cultura política democràtica. Estudia l'activisme al carrer, la participació de les feministes en els mitjans de comunicació, la desarticulació del moviment i la seua integració en els partits polítics, i la presència d'aquestes feministes en les institucions fins a aconseguir la promulgació d'una legislació basada en la igualtat per raó de sexe. Aquest assoliment no va ser gratuït, ja que la incorporació de les feministes als partits polítics va implicar la renúncia a algunes de les reivindicacions del moviment en nom del consens i la política de pactes que va dominar la Transició espanyola. Això va provocar que el moviment feminista, que va contribuir a canviar el model social i familiar més que cap altre, es veiés obligat a posposar durant anys, i fins i tot dècades, algunes de les seues propostes inicials. A canvi, va aconseguir que d'altres es reconeguessen amb caràcter d'urgència, en una dinàmica de contrapesos de la qual no va poder escapar.

Paraules clau: moviments socials, feminisme, gènere, consens, renúncies, èxits.

ABSTRACT. *Feminist movements and transitional political pacts: successes and renunciations*

This article analyses the influence the feminist movement had in Spain during the years of the transition while a democratic political culture was being established. It studies the activism of the social movements, feminist participation in the media, splitting of this movement, and its integration into the political parties of the time. It also examines the incorporation of feminists into institutions up until the time that legislation on the equality of the sexes was proclaimed in Spain. This was not without a price because the incorporation of feminists into politics meant renouncing some of their vindications in favour of consensus and the policy of pacts which was characteristic of the Spanish transition. This also meant that the feminist movement, which contributed to the change in the Spanish social and family model more than any other group, was forced to postpone some of its initial proposals for years, or even decades. In exchange, other proposals were recognised as urgent in the unavoidable dynamics of checks and balances during the transition.

Keywords: social movements, feminism, gender, consensus, renunciations, successes.

SUMARI*

- Introducció
- El feminisme com a moviment social
- La institucionalització del moviment i la seua integració en els partits polítics
- Conclusions
- Referències bibliogràfiques

Autor per a correspondència / Corresponding author: Pilar Toboso Sánchez. Facultad de Filosofía y Letras. UAM. Campus de Cantoblanco. 28049, Madrid.

Suggeriment de citació / Suggested citation: Toboso, P. (2018). El moviment feminista i la política de pactes de la Transició: assoliments i renúncies. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 132(1), 39-49. doi: <http://doi.org/10.28939/iam.debats.132-1.4>

* Article traduït per Josep Ribera Ribera.

INTRODUCCIÓ

El moviment feminista va contribuir més que cap altre a crear una nova cultura a Espanya, atès que la seua proposta de transformar el model social i familiar dominant en la dictadura, basat en rols sexistes, per un altre basat en la igualtat, va tenir conseqüències importants en la forma d'entendre les relacions personals. Les propostes feministes eren rupturistes tant en la concepció de la vida familiar com en l'activitat laboral, i la pressió que el moviment va exercir va ser fonamental perquè els drets socials i laborals de les dones, invisibles i relegats fins a aquell moment, s'inclouguessen en l'agenda política de la Transició.

Des del punt de vista ideològic, el moviment compartia a Espanya les premisses i les reivindicacions de les feministes d'altres països, però el context en el qual es va produir aquesta segona onada del feminisme el va dotar d'unes característiques especials, ja que va coincidir amb el canvi de règim polític i es va inscriure en el marc d'una transició política de la dictadura a la democràcia. Aquesta coincidència i la transcendència del moment històric van fer que el moviment no pogués aïllar-se de la resta de canvis que s'estaven produint al país i que les feministes ho aprofitessin per a canviar la situació de les dones, conscients que l'aliança amb els partits polítics que en aquells moments tenien possibilitat d'aconseguir el poder per a liderar el canvi anava a implicar cedir en algunes de les propostes inicials. El feminisme era un moviment radical que posava en qüestió les estructures socioeconòmiques de poder i els valors tradicionals, i que, en els anys setanta, va irrompre amb força en l'escena política espanyola, en un ambient polític, social i cultural molt polaritzat. En aquest context convivia els que advocaven per una ruptura total i per l'establiment d'un sistema democràtic real —en el qual s'havia d'incloure el cinquanta per cent de la població que fins llavors havia estat marginada— i els que preferien una reforma limitada que substituís el sistema polític sense qüestionar-ne les bases socials, especialment, el model familiar. Cal assenyalar que una part de la societat i dels partits polítics, inclosos els de l'es-

querra, se sentien molt còmodes amb aquest model familiar, ja que una cosa era transformar el sistema polític, i una altra de molt diferent, l'estructura familiar i de poder dominant.

D'altra banda, és un moviment al qual la historiografia ha prestat una atenció escassa. És estrany veure una fotografia de la Transició en què apareguen dones i també és rar que se'n parle en les obres generals sobre el període (Soto, 1998; Gallego, 2008; Cotarelo, 1992), i en les específiques sobre els moviments socials (Álvarez, 1994; Ibarra i Tejerina, 1998), tret d'algunes excepcions (Martínez, Gutiérrez i González, 2009; Toboso, 2015). Això ha provocat un coneixement parcial de la història de la Transició, malgrat l'abundant bibliografia que existeix sobre el període. Per a completar-ne el relat és necessària la inclusió dels exclosos —en aquest cas, de les excloses— o una reinterpretació del període des d'una perspectiva de gènere. Aquest article pretén recuperar l'actuació del feminisme com a moviment durant els anys de la Transició, sense oblidar l'actuació individual d'algunes dones que van contribuir al canvi i que han quedat en l'anonimat.

EL FEMINISME COM A MOVIMENT SOCIAL

Les primeres feministes van aparèixer a Espanya en el primer terç del segle xx. Eren dones que actuaven aïlladament, com Concepción Arenal, María de Maeztu, María Lejárraga, Clara Campoamor o Victoria Kent, per citar-ne solament les més representatives. Demandaven drets per a les dones, sobretot el dret a l'educació i al sufragi. En els anys seixanta, en un context de crisi del règim dictatorial i d'allunyament de la societat del nacionalcatolicisme, apareix el que es coneix com a *segona onada del feminisme*, i ho fa en forma de moviment, després de superar la letargia que havia patit en les primeres dècades de la dictadura. Aquest nou feminisme s'inscriu dins dels denominats «nous moviments socials», propis de les societats postindustrials, que enfonsen les seues arrels en el Maig del 68 i que plantegen demandes concretes. Se'ls denomina «nous» (Toboso, 2015) amb la finalitat de diferenciar-los del moviment obrer tradicional, basat en la lluita de classes.

Així doncs, la consciència feminista, adormida i silenciada durant anys a Espanya, revifa en un ambient de lluita contra la dictadura. Les feministes s'uneixen a diferents col·lectius professionals, les associacions veïnals —molt actives en aquests anys als barris de les grans ciutats— o les associacions universitàries, en les quals una generació més jove i més formada reivindica la presència de les dones a l'espai públic. A la Universidad de Madrid naix l'Asociación Universitaria para el Estudio de los Problemas de la Mujer (AUPEPM), l'objectiu de la qual, com n'indica el nom, era posar de manifest els problemes concrets que tenien les dones. Aquest tipus d'associacions es reproduïen a la resta d'universitats. Com en els altres països occidentals, la consciència feminista es va desenvolupar fonamentalment entre les dones menys discriminades: les que treballaven fora de la llar, les que ocupaven llocs de prestigi social, les que tenien un nivell d'estudis superior, les que gaudien de més independència perquè romanien solteres o estaven separades i les que procedien de famílies liberals o anticlericals. Quantes més d'aquestes característiques reunís una dona, més probabilitats tenia de desenvolupar una consciència feminista (Mueller, 1994). Els primers grups van actuar en uns casos de manera independent i, en d'altres, vinculats a altres moviments antifranquistes: associacions veïnals, de mestresses de casa, grups universitaris, pacifistes, etc. En tots aquests moviments es va fomentar una cultura feminista com a alternativa a la cultura femenina dominant, construïda per les autoritats, potenciada per l'Església i per la Sección Femenina, i que atorgava unes funcions específiques a les dones. El feminisme va representar una plataforma d'aprenentatge polític per a moltes dones que van abandonar l'àmbit privat i van emprendre un procés de socialització. Va complir, per tant, una de les funcions que s'atribueixen als moviments socials: va servir de tribuna per a la conformació de les elits polítiques, en aquest cas, de les dones. De fet, un percentatge important d'aquelles que van accedir a llocs polítics destacats en els primers anys de la democràcia (ministres, diputades, membres de la judicatura) procedia de les files del feminisme dels anys seixanta i setanta.

Durant l'etapa de la Transició, el moviment es va articular bé mitjançant petits grups —en què solien integrar-se dones amb un nivell de formació elevat i a les quals unien llaços ideològics, professionals o simplement d'amistat—, bé en seccions dels partits polítics de l'esquerra, més sensibles a les seues reivindicacions: socialistes, comunistes, trotskistes, proximesos o partits nacionalistes d'esquerra, en els quals les feministes actuaven com una espècie de *lobby* o grup de pressió. Els seus objectius principals consistien a denunciar la situació de les dones, conscienciar la societat sobre la discriminació que patien i reivindicar drets polítics, laborals i socials en un ambient hostil, no solament per la reticència dels homes, que veïen perillar la situació de poder de què tradicionalment havien gaudit, sinó també d'algunes dones que sentien les propostes i discursos feministes com una agressió, com una crítica i un atac directe a la funció que havien desenvolupat tradicionalment. Per això, com indica Alberto Melucci, les protagonistes del moviment van viure «la contradicció [...] entre les promeses de ser incloses en l'ordre social i els costos socials d'existir com a dona i trobar-se destinades als rols immutables de mare, esposa i amant» (Melucci, 1994: 132).

La principal novetat de les associacions feministes va ser que les seues líders eren dones; i era una novetat perquè, fins llavors, en les institucions públiques, en els sindicats i en els partits polítics el predomini i la visibilitat havien correspost als homes. La irrupció de dones al carrer i als espais públics va suposar el primer esclavó en el camí cap a una normalització de les relacions de gènere. El feminisme postfranquista va ser un moviment minoritari, però molt actiu en els anys de la Transició, per la presència i la visibilitat que li van brindar els mitjans de comunicació: uns, perquè creïen en les seues propostes i els altres, perquè el discurs fermament avançat i innovador de les feministes suposava un espectacle, estimulava el debat i augmentava l'audiència. La conseqüència va ser la irrupció, sobretot en la televisió, de dones que no es dedicaven a presentar programes d'entreteniment ni estaven destinades a decorar escenaris, com havia

ocorregut fins llavors, sinó que presentaven les seues propostes i debatien en igualtat de condicions amb els homes i amb les dones que no pensaven com elles.

La visibilitat era fonamental, perquè el moviment sols podia imposar les seues demandes si aconseguia suports socials, tant dels homes com de les dones. Uns suports que calia guanyar al carrer, cosa gens fàcil en una societat encara condicionada per l'educació que havia rebut. De fet, algunes dones veien les feministes com a «incomprensibles i exòtiques»,¹ com a unes furioses, envanides, individualistes i insolidàries, que es creien superiors i menyspreaven la labor social i familiar que tradicionalment havien exercit les dones. Els escandalitzaven les consignes amb les quals les feministes pretenien construir una nova identitat de gènere —com, per exemple, les famoses: «jo també sóc adúltera», «jo també he avortat», «jo també prenc anticonceptius» o «jo també sóc lesbiana»—, atés que suposaven un desafiament a les consignes dominants. Per a superar els prejudicis era necessari propiciar un acostament a les dones no feministes, fer que compreguessen la situació de subordinació en la qual vivien i la necessitat d'eradicar-la. En aquest context, en octubre del 1976, l'Asociación Democrática de la Mujer, amb la col·laboració d'altres col·lectius feministes, va emprendre una campanya al carrer i en la premsa per a donar suport a una dona saragossana acusada d'adulteri, per a qui es demanaven cinc anys de presó. L'objectiu era paralitzar el procés, però va servir de pretext per a relançar el moviment i despertar la consciència de moltes dones que es van adonar de les conseqüències que podia tenir la discriminació legal que pesava sobre elles. El Codi Penal vigent en aquell any contemplava penes mínimes per a les relacions extramatrimonials comeses pels homes, mentre que, en el cas de les dones, aquestes podien arribar fins a sis anys de presó (Marcuello, 8 d'octubre de 1976). La publicitat i la pressió mediàtica que va tenir aquest cas van afavorir l'absolució de la dona i van sensibilitzar moltes altres dones no

feministes que, a partir de llavors, van canviar la seua postura en comprendre la importància del moviment feminista per a modificar aquest tipus de situacions.

Augmentar el nombre de simpatitzants era clau en un moment en què s'estaven posant els fonaments de la democràcia futura, perquè d'això dependria, en gran mesura, que les propostes feministes es convertissen en lleis o es quedessen adormides en un calaix durant dècades. A aquest efecte, les feministes van crear llocs de trobada: llibreries, cafeteries, editorials o revistes com *Vindicación*, des de les quals van tractar de difondre els seus plantejaments. No van desaproveitar tampoc l'oportunitat d'eixir a la televisió, acudir a les emissores de ràdio cada vegada que les convidaven i escriure articles en la premsa sobre temes que afectaven directament les dones. Solament el diari *El País* va publicar en 1976 més de 140 articles i notícies relacionats amb el feminisme; en 1977, més de 210, i en 1978, al voltant de 270 (Threlfall, 2009). D'aquesta manera, las dones *van eixir d'un armari* en el qual la cultura nacionalcatòlica les havia tancades durant dècades.

Fer pedagogia era fonamental, perquè algunes de les propostes defensades pel feminisme, com la legalització del divorci i de l'avortament, la llibertat reproductiva i sexual o el matrimoni entre persones del mateix sexe, despertaven moltes reticències. A totes aquestes qüestions s'havien oposat tradicionalment els sectors més conservadors i l'Església catòlica, que seguia gaudint d'una gran influència al país. Per a aquests sectors, el discurs feminista suposava un atac als valors establerts, a la maternitat, a la família, als rols tradicionals de gènere i al model sexual vigent, atés que el feminisme —no hem d'oblidar-ho— tenia un important component anticlerical. Encara que totes les feministes fossen anticlericals, l'Església, i per extensió els seus practicants, van sentir els seus plantejaments com un atac. Aquests sectors van combatre el discurs i les propostes feministes de forma apassionada, amb insults i desqualificacions, fins al punt de convertir el feminisme en una qüestió d'identitat per a les dones, a les quals va obligar a posicionar-s'hi: o s'era feminista o s'era antifeminista. En aquells anys era comú preguntar

¹ Com es va poder llegir en les pàgines de *Cambio 16*, el 22 de gener de 1978.

a les dones, tant en públic com en privat, si eren feministes, i tant les que responien afirmativament com aquelles que ho feien negativament mostraven la mateixa rotunditat. Carmen Fraga, filla del fundador d'Alianza Popular i conservadora com el seu pare, contestava en un programa de TVE: «No sóc feminista, ni desvergonyida, ni reivindicativa». Una altra senyora entrevistada en el mateix programa afirmava: «Espanya precisa del treball de les dones i no que aquestes es posen en lluites estèrils» (Jiménez, 5 de març de 1977). Discursos d'aquest tipus intentaven situar les feministes no solament en el costat de les irresponsables (desvergonyides, boges), sinó també en el de les poc patriotes.

Les feministes, per tant, van despertar fílies i fòbies en aquests anys, ja que tant el seu discurs com les seues actituds trencaven l'estereotip de dona tradicional: estaven informades, eren provocadores, parlaven sense embuts de sexualitat, actuaven amb decisió i debatien amb els homes sense complexos. Amb el seu activisme van aconseguir no passar desapercebudes, la qual cosa va fer que, finalment, els partits polítics decidissen incloure algunes de les seues propostes, o almenys començar a reflexionar sobre aquestes: la legalització dels anticonceptius, del divorci o de l'avortament. Eren tots temes delicats en un país catòlic en el qual solament uns pocs estaven disposats a enfrontar-se a la totpoderosa Església. Es tracta de mesures sobre les quals, possiblement, s'hagués acabat legislant, encara que bastant més tard, ja que especialment les dues últimes comptaven amb una forta oposició i, per tant, suposaven un risc electoral per als partits amb possibilitats de governar. Aquests partits van calibrar a cada moment la conveniència d'incloure-les en els seus programes electorals o no.

LA INSTITUCIONALITZACIÓ DEL MOVIMENT I LA SEUA INTEGRACIÓ EN ELS PARTITS POLÍTIQS

Malgrat la seua força, el feminisme espanyol manca d'una base teòrica sòlida, la qual cosa va obligar els diferents col·lectius a simultaniejar l'elaboració acadèmica i discursiva del paradigma feminista amb

l'activisme polític. Mentre que uns col·lectius es van centrar en la definició de la filosofia feminista, uns altres van apostar directament per la lluita en el carrer i en les institucions, en considerar que no es podia desapropiar l'oportunitat que brindava el canvi de sistema polític per a transformar les bases de la societat.² La diversitat va produir enfrontaments entre els diferents col·lectius, amb postures que oscil·laven entre els grups que, influenciats per les teories de Nancy Fraser (1997) o d'Iris Young (2000), proposaven la creació d'un gran partit feminista, independent dels altres partits polítics, i els més pragmàtics que, fins i tot reconeixent que les dones estaven discriminades en tots els àmbits, inclosos els partits, consideraven que la participació en aquests era la via més ràpida per a accedir a les institucions i modificar la legislació en un sentit igualitari. Aquest sector va apostar per la doble militància i es va integrar en els partits de l'esquerra política, ja que era impensable fer-ho en els de la dreta, que rebutjaven frontalment les seues demandes. La falta d'unitat va ser aprofitada pels detractors per a desprestigiar el moviment. Aquests al·legaven que si les feministes eren incapaces de posar-se d'acord entre elles, com contribuirien al consens i al pacte que dominaven l'ambient polític de la Transició? Les discussions en trobades com les Primeres Jornades per l'Alliberament de la Dona (desembre de 1975) o les denominades Jornades Catalanes de la Dona (maig de 1976) van ser airejades i exagerades per la premsa per a destacar-ne per sobre de tot l'escassa capacitat de diàleg del col·lectiu feminista. Però la veritat és que, encara que en aquestes trobades va quedar clar que el feminisme era plural, diversos grups van acordar, el 1978, constituir la Plataforma de

2 Entre aquells que es van dedicar a l'elaboració teòrica destaquen l'Asociación Española de Mujeres Universitarias, el Seminario de Estudios Sociológicos de la Mujer, l'Asociación Española de Mujeres Juristas, l'Asociación para la Promoción y Evolución Cultural (APEC), el Seminario Colectivo Feminista, el Colectivo Jurídico Feminista, i el Grup de Lluita per l'Alliberament de la Dona o la Liga Antipatriarcal de Mujeres Antiautoritarias y Radicales (LAMAR), a Catalunya. Entre els activistes, el Moviment Democràtic de Dones, l'Associació de Dones Separades (més endavant, divorciades), l'Associació Democràtica de la Mujer i el Frente de Liberación de la Mujer.

Organizaciones Feministas, en la qual es van integrar moltes associacions —encara que també hi va haver alguna excepció, com l'Asociación Democrática de la Mujer—. Des de la Plataforma es van emprendre accions directes per a denunciar la discriminació legal que patien les dones, es va exigir la posada en llibertat de les empresonades per fer propaganda d'anticonceptius o practicar avortaments, i es van elevar propostes a les institucions per a modificar les lleis en un sentit igualitari.

La prioritat de les feministes era aconseguir la igualtat legal, com a marc en el qual s'assentarien la resta de les lleis fins que això s'aconguís. Perquè la igualtat fos efectiva, era necessari que el Govern recentment constituït no solament reconegués la igualtat com a principi, sinó que garantís mesures que la fessen efectiva: salaris i accés a l'educació i als llocs de responsabilitat en condicions d'igualtat per a homes i dones; dret de les dones a disposar del seu cos; una legislació igualitària en matèries com l'adulteri; la legalització dels anticonceptius, del divorci i de l'avortament, i l'adopció de mesures concretes que facilitessin les tasques familiars compartides per a posar fi al famós sostre de vidre. Eren mesures de gran importància, perquè algunes requerien que es procedís prèviament a la separació de l'Església i l'Estat. Suposaven, per tant, una ruptura dràstica amb el passat en un context polític en el qual prevalia el consens. En aquest punt, el feminisme va haver de fer concessions i va aconseguir que, a curt termini, s'aprovesen algunes de les seues propostes a canvi de posposar-ne d'altres, algunes, sine die.

La ruptura que suposaven les demandes feministes va provocar que en un primer moment els partits amb possibilitats de participar en el consens que va dominar la Transició fossen poc propensos a incorporar-les. Una postura que va variar amb el temps i que va permetre que, gradualment, algunes de les feministes més representatives en aquells moments s'integressen en les candidatures d'aquests mateixos partits. Aquest va ser un tema controvertit, perquè prompte es va comprovar que, sistemàticament, se solia col·locar les dones en els últims llocs de les

l·listes electorals, amb l'excepció de figures quasi mítiques, com la de Dolores Ibárruri. Com explica Carmen Vigil:

No és possible fer política feminista dins d'un partit no feminista. Les possibilitats que té una dona de fer carrera dins d'un partit, de formar part del nucli dirigent que pren les decisions, estan directament relacionades amb la seua acceptació dels projectes i prioritats d'aquest partit, i inversament relacionades amb el seu compromís feminista. Aquest compromís la convertirà, sense cap dubte, en una persona incòmoda, per la qual cosa lògicament serà apartada dels òrgans de direcció i no podrà incidir sobre la línia programàtica del partit (Vigil, 2009: 232-233).

Així que, de la mateixa manera que els partits van haver de cedir i aparcar moltes de les seues propostes inicials, en honor de la política de consens, les feministes també van cedir i es van integrar en els partits de l'esquerra malgrat el paper subordinat que aquests els van imposar, encara que amb l'esperança de poder situar-se més endavant en llocs destacats. Però, amb això, passaven de les manifestacions i els mitjans de comunicació a les institucions. En el PSOE, algunes feministes van constituir el grup Mujer y Socialismo, liderat per Carlota Bustelo. Va ser un grup de pressió que, a més de donar suport a les reivindicacions feministes, va exigir al partit la necessitat d'imposar en les l·listes electorals una quota mínima per a les dones. En les eleccions de 1977 solament van aconseguir un 10%, però des de llavors el tema de les quotes es va convertir en recurrent. Al juliol d'aquest mateix any, Felipe González al·ludia per primera vegada en el Congrés a la desigualtat que patien les dones, al «significat de la presència de les dones i els homes del PSOE en la vida parlamentària» i sol·licitava que s'incloués en la Constitució, que s'estava elaborant, un apartat específic sobre «drets de la dona» (CD, 1977: 66-67). Santiago Carrillo es va comprometre en la mateixa sessió que el PCE donaria suport a una Constitució «que salvaguarde els drets humans i garantisca la igualtat jurídica entre l'home i la dona, per a reparar les injustícies històriques escandaloses» (CD, 1977: 15). Però eren solament

declaracions d'intencions, perquè la realitat va ser que, entre 1977 i 1990, el percentatge de diputades va seguir sent molt baix, entorn d'un 6,5%; un percentatge que va començar un ascens gradual solament després que el PSOE i Esquerra Unida acceptessin el sistema de quotes. En la legislatura de 1977 van accedir al Congrés 21 diputades.³ No totes eren feministes, però algunes, especialment les integrades en els partits de l'esquerra, provenien d'associacions feministes i exercien la doble militància. Van tenir una actuació destacada en els debats parlamentaris de la Llei per a la reforma política i de la Constitució, i van influir perquè, de manera urgent, s'adoptessin mesures que afectaven directament les dones. Durant l'elaboració de l'avantprojecte constitucional, van assumir la defensa de les propostes contingudes en el document que la Plataforma de Organizaciones Feministas va fer arribar al president de les Corts: igualtat entre les persones garantida per l'Estat; majoria d'edat per a tots i totes als 18 anys; dret al desenvolupament de l'afectivitat i de la sexualitat; matrimoni civil i possibilitat de dissoldre'l; igualtat entre els cònjuges; accés a mitjans de control de la natalitat; coeducació, educació laica i gratuïta, i dret a un treball digne i remunerat en igualtat de condicions per a homes i dones. Totes eren propostes que afectaven directament la vida quotidiana dels ciutadans i les ciutadanes i que pretenien posar els fonaments d'una societat realment democràtica en la qual desapareguessen les fronteres sexistes. De manera que la pressió del moviment feminista al carrer i l'actuació de les seues representants en les institucions van fer que la Transició prengués un rumb diferent al que s'havia proposat inicialment.

L'aprovació de la Constitució va obrir un nou escenari, ja que el reconeixement del principi bàsic d'igualtat per raó de sexe va obligar a modificar i

a adaptar la resta de les lleis en sentit igualitari; en aquest punt, de nou, les feministes van haver de vigilar que es fes així. Sens dubte, les tres reivindicacions més polèmiques, i en les quals no estaven disposades a cedir, eren la despenalització dels anticonceptius, l'aprovació d'una llei de divorci i la d'una llei d'avortament. Totes aquestes mesures, inicialment, no estaven en l'agenda dels partits. La primera no va plantejar problemes, atés que es va utilitzar com a *moneda de canvi* en les negociacions dels Pactes de la Moncloa, signats a l'octubre de 1977. Aquest va ser un acord eminentment econòmic, que cercava solucionar els greus problemes que travessava el país, però que va ser aprofitat per a pactar una reforma del Codi Penal; en concret, de tres qüestions relacionades directament amb les dones: la despenalització de l'adulteri i de l'amistançament, la despenalització de la propaganda i expedició d'anticonceptius, i la modificació de l'edat de la dona en la tipificació dels delictes de rapte i estupre. La despenalització dels anticonceptius, concretament, va representar un assoliment fonamental en el camí de l'alliberament de la dona, perquè a pesar que, des de feia anys, moltes utilitzaven la *píndola*, ho feien en la clandestinitat i, de vegades, es trobaven amb farmacèutics poc inclinats a dispensar-los-la per raons de consciència. La seua legalització no solament va acabar amb aquestes pràctiques, sinó que va impulsar la creació dels centres de planificació familiar, després d'un acord signat amb el Ministeri de Sanitat i Cultura, que es va comprometre a impulsar-los. L'objectiu fonamental d'aquests centres, malgrat el seu nom, va ser informar i facilitar mitjans anticonceptius a les dones.

La legalització del divorci i de l'avortament va provocar, no obstant això, un intens debat a causa de la resistència de certs sectors. Per a les feministes representaven dos drets irrenunciables en el procés d'alliberament de la dona, per la qual cosa van convocar congressos i conferències, i van utilitzar els mitjans de comunicació i, sobretot, les institucions per a defensar-los. No van aconseguir, com pretenien, que es contemplés el divorci en la Cons-

3 Per UCD: Soledad Becerril, Mercedes Moll, Dolores Blanca Brunes, Elena María Moreno, Teresa Revilla, Esther Beatriz Tellado i Nona Inés Vilariño. Pel PCE: Dolores Ibárruri, Pilar Brabo i María Dolores Calvet. Pel PSOE: Carlota Bustelo, Carmen García Bloise, Virtudes Castro, Asunción Cruaños, María Izquierdo, Palmira Pla, Ana María Ruiz Tagle i Inmaculada Sabater. Per Alianza Popular: María Victoria Fernández-España. I pel Grup Socialistes de Catalunya: Rosina Lajo i Marta Àngela Mata.

titució, però, tal com va quedar redactat finalment l'article, s'obria la porta perquè això es pogués fer en un lapse breu de temps i després d'haver posat el debat al carrer. El president del Govern va ser acusat de *divorcista* per la jerarquia de l'Església i els catòlics més reaccionaris, que van dur a terme una campanya en contra duríssima. Durant la discussió del projecte de llei van defensar la indissolubilitat del matrimoni, tant del civil com del religiós, i van recordar als catòlics l'obligació de complir les normes. La Conferència Episcopal va intentar influir en els legisladors, al·ludint a la seua responsabilitat i a la seua obligació de defensar la institució familiar, i va insistir que el divorci representava un mal, ja que provocaria nombroses ruptures matrimonials. Aquesta postura intransigent va mobilitzar moltes organitzacions de dones i va provocar que un grup, en setembre de 1979, s'encadenés a les reixes de les finestres dels Tribunals Eclesiàstics, cosa que va provocar-ne la detenció. Les imatges van tenir una enorme repercussió i van afavorir la participació en el debat dels ciutadans, que es van pronunciar majoritàriament a favor de la restauració del dret al divorci, com posen de manifest els estudis i enquestes duts a terme durant aquells anys.⁴ El debat al si del Govern va fer que algunes diputades feministes, integrades inicialment a UCD, comprenguessen que aquest partit no donaria suport a propostes que afectessin directament les dones, per la qual cosa es van passar a partits més progressistes, especialment al PSOE.

Però, sens dubte, el projecte de llei més controvertit va ser el relatiu a l'avortament atés que, en aquest cas, els prejudicis i el rebuig social eren majors. Encara que l'aprovació d'aquesta llei era sentida com una necessitat per moltes dones i alguns homes —i a pesar que la realitat mostrava l'existència de pràctiques il·legals, així com també l'eixida, sobretot de joves, a altres països per a avortar—, aquest assumpte provocava problemes morals i de consciència en l'imaginari social. En aquest tema,

les feministes van haver de realitzar una labor pedagògica ingent per a desmuntar les falses creences que s'havien sembrat i que criminalitzaven i estigmatitzaven les dones que avortaven. També van haver d'enfrontar-se a l'Església i als partits més conservadors, com Alianza Popular, que rebutjaven frontalment la llei. Animades pel procés celebrat a Burgos a la fi del 1979 contra deu dones i un home acusats d'haver practicat avortaments o haver avortat, i per als quals el fiscal sol·licitava més de cent anys de presó, van iniciar una campanya de sensibilització que va incloure xarrades en els mitjans de comunicació i als barris, debats, mítings, taules redones, articles en premsa i manifestacions, que tenien l'objectiu d'acabar amb els prejudicis que envoltaven aquesta qüestió. No obstant això, van haver d'esperar que el PSOE guanyés les eleccions perquè el tema es debatés al Parlament. En 1983 s'aprovava la primera llei de despenalització de l'avortament, que no va entrar en vigor fins a 1985 a causa del recurs d'inconstitucionalitat interposat per Coalición Popular (grup en el qual, en aquells moments, s'integrava Alianza Popular), a pesar que solament contemplava la possibilitat d'avortar en tres supòsits. Anys més tard, aquesta llei seria amplificada per un altre govern socialista.

Aquests foren els assoliments de major importància social, però no els únics, ja que el principi d'igualtat per raó de sexe reconegut en la Constitució es va traduir també en la possibilitat que les dones accedissen a professions tradicionalment vetades per a elles. Segons algunes de les protagonistes que van participar aquests anys en els debats legislatius, un dels assoliments més controvertits va ser la incorporació de les dones a les Forces Armades, una institució reservada exclusivament als homes.

Diputades feministes com Eulàlia Vintró, María Dolores Pelayo o Elena Vázquez també van aconseguir introduir en el debat polític temes com la regulació de la publicitat per a evitar el sexisme, la possibilitat de reduir la jornada laboral, el repartiment de les tasques o l'extensió dels serveis socials, qüestions fonamentals perquè els homes i les do-

4 Diferents estudis en aquest sentit es troben en la biblioteca i l'arxiu de l'Instituto de la Mujer, en l'actualitat, Instituto de la Mujer i para la Igualdad de Oportunidades.

nes poguessen compatibilitzar la seua vida laboral, personal i familiar. La introducció d'aquests temes, considerats personals —i, per tant, pertanyents a l'àmbit privat— va ser sens dubte un assoliment de les feministes, que van demostrar als polítics la necessitat d'incloure'ls en les agendes. D'aquesta manera, van començar a desdibuixar-se les fronteres entre l'esfera pública i la privada.

Però l'acceptació del consens polític, una vegada que el moviment es va diluir en els partits, va limitar les pretensions inicials i va obligar a renunciar, almenys temporalment, a demandes com la recerca de la paternitat, l'avortament lliure, la regulació del matrimoni entre persones del mateix sexe, les lleis sobre violència de gènere o la paritat en tots els àmbits —incloent-hi el treball i les cures domèstiques—, demandes que, en aquells moments, no estaven disposats a defensar els partits. És veritat que anys després, amb una cultura democràtica més sòlida, s'han représ i han rebut l'atenció dels legisladors. Però també és cert que cal seguir incidint en algunes qüestions, com per exemple la violència de gènere, el repartiment de tasques, el discurs sexista o la paritat laboral en els nivells superiors, perquè encara queda molt a fer.

CONCLUSIONS

El moviment feminista va contribuir més que cap altre a la conformació d'una cultura i una mentalitat democràtiques. Va resultar clau per a aconseguir que els drets de les dones i la igualtat per raó de sexe s'assumissen com a inqüestionables. Va obligar els partits polítics a defensar-los en els seus programes i a utilitzar un discurs i un llenguatge menys sexistes. El principi d'igualtat, recollit en la Constitució de 1978 i aplicat posteriorment a la resta de les lleis, i els canvis en el dret de família van ser una conseqüència directa de la pressió exercida per les feministes al carrer i en les institucions. L'elevada presència de dones en l'actualitat en les institucions públiques, especialment en els partits polítics i en els sindicats, es deu en gran mesura al

treball realitzat pels grups feministes en els anys seixanta i setanta, fonamentalment entre 1975 i 1978, anys en què un xicotet però enèrgic moviment feminista va participar en les mobilitzacions cap a la democràcia (Alberdi, 2009). Les seues membres van influir en la formulació del principi d'igualtat en la Constitució i en la transformació de les lleis, especialment les relacionades amb la família i amb l'àmbit privat. Encara que Mary Nash manté que «les dones del tardofranquisme i la Transició Política Democràtica van engegar un moviment social de gran transcendència que va transformar la seua vida modificant pràctiques socials tradicionals» (Nash, 2011: 283), potser és més exacte dir que va ser un grup de feministes les que van conscienciar les dones de la seua situació fins que van aconseguir transformar l'estructura de poder dominant. Van aconseguir convertir allò personal en polític, en incorporar les seues demandes al debat públic. Unes demandes que, a més de reclamar una major participació i el reconeixement de drets per a les dones, van exigir una transformació profunda de la vida quotidiana. Si alguna cosa ha canviat en la cultura política dels últims trenta anys, ha sigut la concepció de la família i els modes de relació entre homes i dones. En ambdues qüestions han tingut molt a veure les feministes, perquè la transformació de la societat patriarcal en una més igualitària ha sigut el canvi més profund o, almenys, un dels més visibles del segle xx.

Però la desactivació prematura del moviment, en ser absorbit per uns partits polítics disposats a assumir sols algunes de les seues reivindicacions, ha provocat que quedessen pendents algunes propostes inicials fonamentals i que la igualtat legal encara no s'haja traduït en una igualtat plena i real. I és que les lleis no basten per a canviar el model social si aquestes no vénen acompanyades d'un canvi de mentalitat que depén de l'educació en l'escola, en la família i en els mitjans de comunicació. Sens dubte, un dels problemes principals que té la societat actual és la violència de gènere, ja que té conseqüències tràgiques per a moltes dones. En 2016 van ser assassinades per les seues parelles o exparelles 53 dones a Espanya i,

en 2017, 49 (a les quals cal sumar 8 menors assassinats pels maltractadors de les seues mares). Aquesta situació intolerable ha tornat a reactivar el moviment. Durant tot el mes de febrer del 2017, per exemple, un grup de dones, treballadores i estudiants, van realitzar una protesta i una vaga de fam a la Porta

del Sol de Madrid i, durant la jornada del 8 de març, Dia Internacional de les Dones, es van fer manifestacions a les principals ciutats i universitats del país, en les quals van participar milers de dones, sobretot joves, amb consignes feministes que recorden les dels anys setanta.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Alberdi, I. (2009). La influencia del feminismo en la transición de España a la democracia. En C. Martínez, P. Gutiérrez, i P. González (ed.), *El Movimiento Feminista en España en los años 70* (p. 203-210). Madrid: Cátedra.
- Álvarez, J. (1994). Movimientos sociales en España: del modelo tradicional a la modernidad postfranquista. En E. Laraña, i J. Gusfield (ed.), *Los nuevos movimientos sociales. De la ideología a la identidad* (p. 413-442). Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Cotarelo, R. (1992). *Transición política y consolidación democrática (1975-1986)*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- CD = Congrés dels Diputats (1977). *Diario de Sesiones*, 5 (juliol 1977).
- Fraser, N. (1997). *Iustitia Interrupta. Reflexiones críticas desde la posición postsocialista*. Bogotá: Siglo del Hombre Editores / Universidad de los Andes.
- Gallego, F. (2008). *El mito de la Transición*. Barcelona: Crítica.
- Ibarra, P., i Tejerina, B. (1998). *Los movimientos sociales: transformaciones políticas y cambio cultural*. Madrid: Trota.
- Jiménez, M. (5 de març de 1977). El feminismo incomprendido. *Sábado Gráfico*.
- Marcuello, J. R. (8 d'octubre de 1976). El polémico juicio de una mujer acusada de adulterio. *El País*.
- Martínez, C., Gutiérrez, P., i González, P. (2009) (ed.). *El Movimiento Feminista en España en los años 70*. Madrid: Cátedra.
- Melucci, A. (1994). ¿Qué hay de nuevo en los nuevos movimientos sociales? En E. Laraña, i J. Gusfield (ed.), *Los nuevos movimientos sociales. De la ideología a la identidad* (p. 119-150). Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Mueller, C. (1994). Identidades colectivas y redes de conflicto. El origen de las movilizaciones de las mujeres en Estados Unidos. En E. Laraña, i J. Gusfield (ed.), *Los nuevos movimientos sociales. De la ideología a la identidad* (p. 287-320). Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- Nash, M. (2011). La construcción de una cultura política desde la legitimidad feminista durante la Transición Política democrática. En A. Aguado, i M. T. Ortega (ed.), *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo xx* (p. 283-306). València: Publicacions de la Universitat de València / Universidad de Granada.
- Soto, A. (1998). *La Transición a la democracia*. España, 1975-1983. Madrid: Alianza.
- Toboso, P. (2015). La aportación de los nuevos movimientos sociales a la democracia en España. En M. Pérez, i I. Saz (ed.), *Historia de las Culturas Políticas en España y América Latina. Del franquismo a la democracia, 1936-2013* (p. 81-111). Madrid/Saragossa: Marcial Pons / Pressas de la Universidad de Zaragoza.
- Threlfall, M. (2009). El papel transformador del movimiento de mujeres en la transición política española. En C. Martínez, P. Gutiérrez, i P. González (ed.), *El Movimiento Feminista en España en los años 70* (p. 17-53). Madrid: Cátedra.
- Vigil, C. (2009). A propósito de la Ley de Igualdad: la paridad y la conciliación de la vida laboral y familiar desde una óptica feminista materialista. En G. Franco, i A. Iriarte (ed.), *Nuevas rutas para Clío: el impacto de las teóricas francesas en la historiografía feminista* (p. 215-247). Barcelona: Icaria.
- Young, I. (2000). *La justicia y las políticas de la diferencia*. Madrid: Cátedra.

NOTA BIOGRÀFICA

Pilar Toboso és catedràtica d'Història. Ha sigut vicedegana d'Investigación e Infraestructuras de la Universidad Autónoma de Madrid entre 1995 i 1999. Ha sigut directora del Departament d'Història Contemporània entre 2005 i 2012 i, de nou, des de març de 2016. Ha sigut representant dels directors de departament en el Consell de Govern de 2005 a 2008, i del PDI des de 2008 fins a 2012. Ha participat en nombrosos projectes de recerca i ha sigut investigadora principal de quatre projectes competitius: entre 2012-2016, del titulat «Las redes de poder en la España Contemporánea y sus relaciones con el mundo atlántico (siglos XIX-XX)» i, des de 2016, del projecte «Intercambios culturales y creación de identidades a través de las fuentes literarias». En l'actualitat dirigeix una col·lecció d'història contemporània per a l'editorial Síntesis.

Entre la història, el mite i el present. Una transacció asimètrica

Jaime Pastor Verdú

UNIVERSIDAD NACIONAL DE EDUCACIÓN A DISTANCIA (UNED)

jpastor@poli.uned.es

Rebut: 27/07/2017

Acceptat: 12/01/2018

RESUM

El període conegut com a Transició Política espanyola, la delimitació temporal del qual continua sent discutida, ha conegut diferents interpretacions, si bé ha predominat un relat oficial que ha tractat de presentar-lo com a *modèlic*. En aquest treball s'ofereix una mirada crítica del procés que va conduir a la relativa estabilització d'un règim monàrquic parlamentari nou i a la progressiva integració d'aquest al projecte europeu. Se subratlla el context, la incertesa i els punts de bifurcació que van sorgir en diferents moments, i es defensa la tesi que el que finalment es va produir va ser una transacció asimètrica que va impedir una ruptura democràtica amb la dictadura franquista i el seu llegat. Es reconeixen els assoliments en termes de llibertats i drets, però es ressalten també els costos que va tenir tot aquell procés, destacant-ne especialment els que van contribuir a generar una cultura política elitista que, malgrat els successius cicles de protesta viscuts, no va arribar a veure's impugnada per una majoria social fins a l'inici del nou cicle obert a partir del 15 de maig de 2011. Des de llavors, la crisi de règim oberta, relacionada amb la crisi que afecta també la Unió Europea després de l'esclat de la crisi financera-immobiliària de 2008, així com amb l'agreuament de la fractura nacional-territorial interna, ha tornat a posar d'actualitat el debat sobre aquella Transició i la necessitat —o no— d'una segona transició o d'un nou procés (o nous processos) constituent(s).

Paraules clau: reforma, ruptura, moviments socials, cultura política, consens.

ABSTRACT. *Between history, myth, and the present: an asymmetric compromise*

The period known as the Spanish political transition—whose duration is still subject to debate—has been interpreted in many ways, though the dominant and official narrative is the version that portrays it as 'exemplary'. This paper critically reviews the process that led to the relative stabilisation of a new parliamentary monarchy together with its gradual integration into the European project. We highlight the context, uncertainties, and splitting crossroads that appeared in different periods of the transition. This paper upholds the idea that the transition was an asymmetric compromise that avoided a democratic rupture with Franco's dictatorship and its legacy. We recognise the liberties and rights that were won, but likewise, we emphasise the costs entailed in this process. In particular, the transition had a high political cost in that it fostered an elitist political culture that, in spite of several waves of protests, was not challenged by a social majority until the emergence of the most recent surge of protest as a result of the 15 May 2011 movement. Since then, the unfolding crisis of the regime—which is related to the crisis also currently affecting the EU in the aftermath of the financial and real estate crisis of 2008—as well as the internal national–territorial division in Spain, has once again put the issue of the Spanish transition, and the possible need for a 'second transition' or new constituent processes, under the spotlight of debate.

Keywords: reform, rupture, social movements, political culture, consensus.

SUMARI*

Relats en disputa. Passat i present

El context i la incertesa

Temps polític i punts de bifurcació

- La Llei d'amnistia, llei de punt final
- Els Pactes de la Moncloa
- La Constitució

Transacció vs. ruptura

De l'estabilitat a la crisi del règim

Referències bibliogràfiques

* Article traduït per Verònica Zaragoza.

Autor per a correspondència / Corresponding author: Jaime Pastor, UNED, Departamento de Ciencia Política y de la Administración, Facultad de Ciencias Políticas y Sociología. c/ Obispo Trejo, s/n. 28040, Madrid.

Suggeriment de citació / Suggested citation: Pastor, J. (2017). Entre la història, el mite i el present. Una transacció asimètrica. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 132(1), 51-67. doi: <http://doi.org/10.28939/iam.debats.132-1.5>

RELATS EN DISPUTA. PASSAT I PRESENT

La crisi sistèmica oberta a partir de 2008 a escala internacional i, en particular, la que s'ha anat manifestant al si de la Unió Europea (UE), i amb una gravetat més gran als països del sud, sembla conduir-nos no només a una crisi del ja erosionat estat de benestar, sinó que també ho fa a l'entrada en una fase postdemocràtica. En aquest context, no és casual la percepció majoritària que hi ha del final del pacte social entre elits i ciutadania que aquell model d'Estat semblava assegurar; amb aquesta, s'ha produït també la crisi de legitimitat dels sistemes de representació política i, fins i tot, de la majoria dels règims que es van conformar des del final de la Segona Guerra Mundial.

En el nostre cas, la tardana incorporació a aquests models, justament quan s'iniciava l'onada llarga neoliberal, es va donar amb la particularitat que l'inici es va produir sense una ruptura amb la dictadura franquista prèvia, a diferència del que havia passat a partir de 1945 amb la derrota del nazisme i el feixisme, o del que havia passat recentment en el cas portugués, a partir d'abril de 1974. Aquesta combinació de factors —estat de benestar tardà i democràcia de baixa intensitat— pot ajudar a entendre com, des de l'esclat de la crisi financera-immobiliària en 2008 i, sobretot, després del gir del Govern de Rodríguez Zapatero el maig de 2010, els efectes derivats de la crisi en un país situat com a part de la perifèria de la UE s'han manifestat amb una intensitat més gran i, al mateix temps, han contribuït a fer visibles les febleses del tipus de règim que es va anar conformant a partir de 1978.

No va ser una sorpresa, per tant, que la frustració d'expectatives que es va propagar per la societat espanyola arribés prompte a expressar-se en un nou cicle de protestes i de repolitització de la societat espanyola que es va iniciar amb el 15M, el 2011. Des de llavors, ha crescut

l'interés a indagar en les arrels de la crisi sociopolítica —i també la crisi nacional-territorial, particularment greu en el cas català— actual. Per a aquesta tasca era inevitable remuntar-se als orígens del règim actual i, per tant, qüestionar la mitologia de la Transició i el relat dominant que sobre aquesta ha prevalgut durant molt de temps.

En efecte, aquest relat, amb variants en funció dels contextos polítics successius i de qui en siguen els autors, ens diu que el camí cap a la democràcia va ser iniciat pel sector reformista del règim franquista, amb el rei Joan Carles I i Adolfo Suárez al capdavant, i que els moviments d'oposició van ser molt febles (ací apareix la frase tan gastada que diu que «Franco va morir al llit») o que, en el moment que es reconeix la potència que tenen, podien haver arribat a provocar la desestabilització o un colp militar. Afortunadament, segons els apologistes, els principals líders de l'oposició antifranquista van anar adaptant-se a les condicions que s'anaven posant des de dalt per a, finalment, anar avançant pel camí de la reforma pactada.

La sèrie de televisió dirigida per Victoria Prego, àmpliament difosa des de la primera emissió en TVE el 1995, ha sigut molt representativa d'aquest relat. Segons aquest, *La Transición* (títol de la sèrie) es presenta, en un resum crític encertat d'Alfonso Ortí, com a «disseny sobirà» de la Corona per a la conformació d'un «nou bloc històric dominant joancarlista —després dels pactes interelits oportuns», mentre «molt al fons, hi queden les masses grises de la *societat civil* que esperen pacientment *l'emancipació democràtica*» (Ortí, 1995: 83).

És cert que, des de llavors, hi ha hagut altres versions, en el passat i en l'actualitat, que n'han ofert altres interpretacions que tendien a destacar el paper positiu i imprescindible de la funció realitzada per l'oposició i,

fins i tot, pels moviments socials. Però, en la majoria d'aquestes, això no impedia que s'acabés per legitimar els resultats aconseguits amb el consens de la Transició, insistint en el fet que no hi havia una altra opció possible.

Aquests discursos van penetrar finalment en bona part de la població, com va quedar reflectit en les enquestes d'opinió pública amb una valoració molt positiva d'una Transició *modèlica*, especialment en la dècada dels noranta del segle passat.

No obstant això, fins i tot abans de la irrupció del 15M, també hem pogut observar, al fil de la «batalla pel passat» i per la «memòria històrica», un contrast de visions i mirades més plural, que proporciona «un panorama més controvertit i menys idealitzat en el qual cada vegada es realça més el caràcter improvisat del procés i es posen en qüestió, a poc a poc, cadascun dels grans estereotips de la Transició» (Castellanos, 2008: 170).

Des de 2011, aquesta tendència a reconsiderar el passat s'ha reforçat amb noves contribucions i debats al voltant d'aquell període, amb una mirada cada vegada més crítica davant dels discursos convencionals que, això sí, continuen sent dominants en els mitjans de comunicació públics i privats. Només cal esmentar l'exemple del diari *El País*, que hi va jugar un paper de premsa de referència dominant i que, malgrat algunes visions crítiques publicades aquells anys (Juliá, 2017: 497-537), fins i tot pel mateix director de llavors, Juan Luis Cebrián, avui sembla obstinar-se en la defensa del relat dominant de la Transició. La rèplica més recent a aquesta memòria oficial, encara que òbviament no té el mateix impacte en l'opinió pública, s'ha pogut trobar en el congrés *Las otras protagonistas de la Transición: la izquierda radical y los movimientos sociales*, que es va celebrar del dia 24 al 26 de febrer de 2017 a Madrid, on van coincidir una nova generació d'investigadors que presentaren diversos testimonis d'activistes polítics i socials d'aquells anys *viscuts perillosament* però amb *grans esperances*.¹

EL CONTEXT I LA INCERTESA

Començaré recordant que una reconstrucció breu del que va ocórrer llavors ha de tenir en compte els ensenyaments que dels estudis sobre les transicions polítiques han extret politòlegs de diverses escoles. Un d'aquests ensenyaments és la necessitat de ser més prudents pel que fa a les conclusions teòriques i a la tendència a generalitzar a partir d'aquestes: ni és possible una teoria de les transicions, ni existeix un model exportable, ja que cadascun té unes particularitats pròpies en pràcticament tots els ordres. Ambdues temptacions han caracteritzat, però, tant polítics com politòlegs quan han volgut, com s'ha fet sovint amb experiències a Europa de l'Est o a Amèrica Llatina, convertir en norma el que no va ser més que la conseqüència d'una determinada conjuntura crítica en un context i amb uns actors molt específics, que van donar lloc a un desenllaç possible entre altres.

Com a màxim, a partir de cada experiència es poden extraure algunes categories, paral·lelismes i diferències possibles, però poc més. Perquè, si hi ha coincidència en algun punt, és que la anormalitat i el principi d'incertesa predominen en aquells processos davant de la presumpta aplicació de qualsevol pla preconcebut, precisament perquè el que es viu és un procés de canvi. Per tant, el desenllaç depèn de l'acció humana col·lectiva i de les opcions pràctiques que finalment es prenguen en funció també de les relacions de conflicte o negociació canviants que s'estableixen entre els diferents actors socials, polítics i culturals presents.

És això el que, sens dubte, va passar també en el nostre cas. Tractar de reinterpretar-ho sent fidels a les diferents variants *de pissarra* (exposades totes, per descomptat, *ex post facto*) ens faria caure en dues de les fal·làcies clàssiques criticades de manera recurrent, encara que moltes vegades també s'hi incorrega des de l'academicisme: la fal·làcia del *determinisme retrospectiu* (el que va passar va ser el que havia de passar i no hi va haver una altra eixida possible) i la fal·làcia del *presentisme* (segons la qual el passat és analitzat en funció dels interessos de l'elit que ostenta el poder en cada moment històric posterior).

¹ Es poden consultar les comunicacions presentades i els vídeos de les diferents sessions en <http://congresotransicion2017.wordpress.com>

Així mateix, partisc també de considerar que ni la teoria del desenvolupament polític o de la modernització econòmica i social, ni la presumpta lucidesa d'uns líders, ja fossin de la dictadura, ja de l'oposició, ajuden a entendre el que hi va passar finalment (Saz, 2011). Com a molt, per a l'única cosa que poden servir aquestes versions evolutives o elitistes de la història és per a comprendre el desgast progressiu de la base social del règim i els seus intents de liberalització finalment frustrats per la mobilització (com va passar amb el Govern d'Arias Navarro i l'*esperit del 12 de febrer*), igual que l'inevitable autoreformisme de determinats personatges de la dictadura; però no, per descomptat, per a concloure sobre la inevitabilitat del rumb final del procés i del tipus de sistema polític que es va constituir finalment. Perquè, si volem entendre tot això en un context d'instabilitat política i social, cal reconèixer la dinàmica conflictiva que es va establir a poc a poc entre el desenvolupament d'un moviment antifranquista en el conjunt de l'Estat espanyol, d'una banda, i la resposta pragmàtica i plena de tensions que davant d'aquest va oferint un poder polític que no vol veure's desplaçat per la força, d'altra.

En resum, cal introduir factors com ara els esdeveniments successius que, a escala estatal i internacional, es produeixen en aquells anys, la confrontació entre aquell moviment i el bloc de poder, així com també els realineaments de les fraccions burgeses i els protopartits de la dreta i de l'esquerra moderada que ixen progressivament a la llum els primers anys de la Transició.

És important recordar també que l'economia i la societat espanyola ja es trobaven, llavors, una vegada superada la fase autàrquica a partir del Pla d'estabilització de 1959 (i juntament amb la corresponent onada migratòria a l'exterior i el paper creixent de les trameses dels emigrats i del turisme), en un procés de canvi en àmbits molt diversos.² S'estava conformant, així,

un capitalisme al qual el franquisme havia servit amb una «eficàcia de classe» notable (González de Andrés, 2014), afavorint una enorme sobreexplotació dels treballadors que amb prou faenes provocava reticències en el capital estranger que penetrava a poc a poc al país (Muñoz, Roldán i Serrano, 1980). La creixent vinculació econòmica, geopolítica i militar del país al capitalisme occidental, a més, obligava els representants més il·lustres d'aquest (dirigents de la socialdemocràcia alemanya inclosos)³ a mostrar un interès creixent per a evitar qualsevol tendència cap a la desestabilització del país a mesura que es veia proper el final de la dictadura.

Aquesta preocupació es justificava, amb més raó encara, a causa que justament a partir de 1971-1973 l'economia capitalista a escala internacional estava coneixent l'esgotament de la fase expansiva posterior a la Segona Guerra Mundial, i els efectes d'aquest esgotament s'estaven notant ja en l'economia espanyola. Per tant, era important frenar la dinàmica ascendent d'un moviment obrer que estava protagonitzant la lluita contra la dictadura i que amenaçava també amb el fet d'anar més enllà de l'aspiració democratitzadora qüestionant la malament anomenada política de rendes —és a dir, de control de salaris—, que exigia una patronal especialment temerosa del canvi democràtic. Perquè, en efecte,

llevat d'excepcions comptades, l'empresariat va ser un dels sectors més fidels al franquisme fins al final, molt més que altres sectors que, com l'Església, li havien donat suport des de la gènesi [...]. De fet, els empresaris viuran el final del règim polític des d'una consciència de feblesa extrema (Domènech, 2012: 227-229).

L'interès geoestratègic per al capitalisme occidental d'intervenir davant l'inevitable final del franquisme va créixer encara més després de l'impacte d'un esdeveniment no previst, almenys pel que fa al moment i

2 Per a una visió retrospectiva de les característiques del capitalisme espanyol en aquell període, així com del procés de formació del moviment obrer lligat a la industrialització, continua sent un referent l'obra de Jesús Albarracín (1987). Més recentment, també ho és el treball exhaustiu, en polèmica amb les tesis defensades pel Partit Comunista d'Espanya (PCE), d'Enrique González de Andrés (2014).

3 Qüestió especialment abordada per Muñoz (2012); en particular, pel que fa al paper jugat per la Fundació Friedrich Ebert en el finançament del PSOE entre 1975 i 1980, i la pressió d'aquesta perquè finalment hi triomfessin les tesis moderades, davant de les considerades esquerranes, a partir d'abril de 1977.

a la forma que aquest va prendre: la revolució portuguesa d'abril de 1974, iniciada per un grup de capitans rebels contra la dictadura caetanista i les guerres colonials d'aquesta. A partir de llavors, les lliçons que d'aquest procés extrauen els líders de les grans potències occidentals i de l'OTAN són fonamentals per a entendre tant la ingerència d'aquests, cada vegada més activa amb l'objectiu de frustrar aquest procés a Portugal —com finalment acaba passant a partir de novembre de 1975—, com la seua preocupació per evitar-ne l'efecte *contagi* al nostre país.

Aquest paper actiu de les grans potències és evident en el cas espanyol, ja que les porta fins i tot a optar per donar suport directament al candidat designat per Franco com a successor, Joan Carles, per davant de son pare, Joan de Borbó. El gran perdedor d'aquest intervencionisme va ser el poble sahrauí, el territori del qual va ser cedit al Marroc sota la pressió dels EUA i amb la complicitat de qui després va ser rei d'Espanya, mitjançant l'acord signat el 14 de novembre de 1975, just sis dies abans de la mort del dictador (Garcés, 1996; Sabio, 2008).

TEMPS POLÍTIC I PUNTS DE BIFURCACIÓ

Si entrem ja directament en matèria, s'ha d'establir, sens dubte, una conclusió rotunda: no hi va haver una ruptura radical amb el règim anterior, sinó un procés de reforma pactada (i no de ruptura pactada) des de la vella legalitat —amb l'aprovació per referèndum de la Llei per a la reforma política el desembre de 1976— i fins a la nova legalitat establerta amb la Constitució de 1978, elaborada a partir de les eleccions semifundacionals de juny de 1977.

Aquest període és el que podríem qualificar com un procés en el qual es va caminar cap a una democratització, després d'una tensió creixent entre els de dalt i els de baix en la qual acaba predominant el control dels de dalt. Abans, aquest període havia estat precedit per moments successius de tensió, com ara la desaparició en un atemptat d'una figura clau per a un franquisme sense Franco, Carrero Blanco, en

desembre de 1973, i els afusellaments de membres d'ETA i del Frente Revolucionario Antifascista y Patriota (FRAP), en setembre de 1975. A més, després de la mort de Franco, es van produir assajos de liberalització tímids i contradictoris⁴ que van anar xocant alhora amb una pressió social i popular que tendia a desbordar els seus límits, manifestada amb més força a Euskadi i a Navarra a partir de la vaga general de desembre de 1974 (González de Andrés, 2017: 155-217).

L'any 1976 començava amb les mobilitzacions de gener a Madrid, les vagues generals del Baix Llobregat i de Sabadell i, sobretot, amb les jornades de lluita a Vitòria al març de 1976, «el capítol més avançat de la major onada de vagues del franquisme» (Rodríguez, 2015: 155-217).⁵ Aquestes últimes constitueixen un punt de bifurcació clau, ja que s'hi va configurant un «model alternatiu de transició» en el qual «la demanda fonamental es plantejava com una ruptura democràtica amb la continuïtat del règim» (Gallego, 2008: 360-361). Més tard, un altre punt de bifurcació es produirà durant els Set Dies de Gener de 1977 (representats en una pel·lícula de Juan Antonio Bardem amb aquest mateix títol), que van culminar amb la matança d'Atocha i la manifestació de dol posterior, esdeveniments que van demostrar tant la indignació de la població madrilenya com la força del PCE.

Aquella setmana va ser, probablement, el moment més crític de la dimensió violenta que va tenir el procés conflictiu viscut durant el període que va transcórrer entre l'últim trimestre de 1975 i el final de l'any 1982 i que, segons un estudi molt documentat de Sophie Baby, va arribar als 3.200 esdeveniments violents (Baby, 2012: 426); és una dada que deixa

4 Faig servir en aquest cas terminologia politològica, encara que seria més adequat parlar d'assaig de *dictablanda*.

5 La preocupació per la dinàmica conflictiva ascendent que es genera durant els primers mesos d'aquell any es palesa en informes interns fets en aquell mateix moment pels serveis diplomàtics anglesos que «van veure en la democratització del país [...] l'única solució per a evitar una possible "pèrdua de control" que "forcés un canvi radical de conseqüències imprevisibles"» (Balfour i Martín, 2011: 62).

també en evidència el mite del caràcter *pacífic* del període, ja que «la violència política va constituir durant la Transició un fenomen massiu» (Baby, 2012: 49).⁶

Ens trobàvem, per tant, davant d'un cicle de lluites clarament revelador de l'ascens i la politització de les protestes, així com també de la incertesa creixent viscuda al voltant de quin devia ser l'episodi següent i, segons aquest, el futur més immediat dels diferents projectes en conflicte en un sentit o en un altre.

Partint d'aquestes coordenades, podríem descriure el procés que s'obri després de la desaparició del dictador com una carrera en la qual l'ascens innegable d'una diversitat de moviments d'oposició, especialment forts en les zones amb una concentració obrera més gran, ofereix expectatives raonables de progressiva maduració de les condicions necessàries per a arribar a provocar una caiguda *en calent* de la dictadura. Ens referim no només al moviment obrer, principal protagonista, sinó també a un moviment veïnal molt potent a les grans ciutats, que s'articula en la lluita pels drets nacionals a Catalunya, Euskadi i Galícia, així com també a altres moviments que aniran irrompent amb més o menys força durant aquests anys.⁷

6 En el relat dominant sobre el presumpte caràcter *pacífic* de la Transició no és casual, a més, que la violència d'Estat durant aquell període haja sigut la més ocultada i haja seguit sent-ho durant la llarga etapa de governs del PSOE (Baby, 2012: 439). Per a una anàlisi també documentada, però més periodística, del caràcter violent de la Transició, vegeu Sánchez (2010).

7 Hi ha ja molts treballs sobre aquest auge dels moviments socials, particularment del moviment obrer, amb punts de vista diferents en alguns aspectes. Em referisc, per exemple, als treballs de Molinero i Ysàs (1998), Durán (2000), Sartorius i Sabio (2007), Babiano (2007), Domènech (2012) i González de Andrés (2017). Sobre el temor real de dirigents de la dictadura al fet que madurés aquella hipòtesi: Ysàs (2004). Sobre el moviment veïnal, Quirosa-Cheyrouze i Fernández (2011) n'ofereixen un balanç i referències complementàries d'interès; també sobre el mateix moviment, amb especial atenció al paper que hi van jugar les dones: Radcliff (2011). Sobre el moviment feminista: Montero (2009) i sobre l'ecologista: Fernández (1999). Per a un balanç des de dins d'aquests i d'altres moviments, que abasta un període més ampli que el que ací s'estudia: D. a., (2004).

Per tal d'anticipar-se a aquesta hipòtesi de ruptura, que podia arribar a ser el resultat de la confluència en una vaga general política del bloc sociopolític en formació, sorgeix precisament el projecte de reforma política de Suárez. Aquest projecte acabarà dotant-se d'un suport social significatiu, gràcies a un referèndum que es desenvolupa en condicions d'una obertura política capaç de magnificar les resistències del *búnquer*,⁸ i que té la finalitat d'oferir-se com el mal menor per a una oposició que comença a rebaixar la bel·ligerància davant d'aquest projecte.

És a partir de febrer de 1977 quan cal sostenir que s'obri una nova fase en què la confrontació entre règim i moviments socials tendeix a ser desplaçada cada vegada més per una dinàmica de negociació entre l'elit reformista i l'opositora, amb la consegüent tendència d'aquesta última a frenar la mobilització popular.

Així, una vegada superat l'escull de la legalització del PCE el 9 d'abril de 1977, es van establir els tres consensos bàsics entre elit reformadora, poders fàctics de dins (jerarquia militar) i de fora (especialment, EUA), i contraelit moderada: consens que es refereix al passat (i que implica no només perdonar, sinó també oblidar); consens sobre el present (les regles de joc, incloent-hi el sistema electoral,⁹ que es van acordant per a garantir la governabilitat de la Transició), i consens sobre el futur (que exigeix considerar intocables les principals institucions no electes —com ara la Monarquia— i la unitat d'Espanya). No importa que alguns sectors nacionalistes, com el Partit Nacionalista Basc (PNB),

8 Com observa Durán: «Davant l'actitud ferma, cohesionada i disciplinada amb què actuaven les autoritats governatives durant els conflictes laborals, semblava imperar el desistiment de funcions respecte de les accions dels grups denominats d'ultradreta, quan no eren acusades, fins i tot, d'encoratjar-los. Així almenys va ser percebut per amplis sectors i entitats nacionals» (Durán, 2000: 328-329).

9 Un sistema electoral que es basa en un decret llei preconstitucional (va ser aprovat el 18 de març de 1977) i que encara continua vigent. Per a recordar la funcionalitat d'aquest en la promoció del bipartidisme i la sobrerrepresentació de les zones menys poblades, vegeu: Montero i Lago (2005).

se'n queden fora provisionalment, ja que es confia en una incorporació posterior; en relació amb Catalunya, l'operació Tarradellas constitueix un resultat feliç per al reformisme de Suárez, ja que contribueix a impedir que les expectatives de canvi generades per la majoria electoral d'esquerres, reflectida al juny de 1977, puguin anar més enllà dels límits marcats per aquest consens.

Pel que fa a la legalització del PCE, Santiago Carrillo, llavors secretari general, en la reunió del Comitè Central el 14 d'abril de 1977, va tractar de presentar com a símbol de la ruptura aquesta mateixa mesura. Contràriament a aquesta valoració, i com es va poder verificar posteriorment, va ser l'acceptació de les condicions imposades —respecte per la Monarquia, per la unitat d'Espanya i per la bandera *rojigualda*— i dels silencis exigits per Suárez per a aconseguir aquest reconeixement —no exigir responsabilitats polítiques pels crims de la dictadura— (oblidant-se també, per cert, dels partits republicans i d'una esquerra radical que va seguir en la il·legalitat fins al final de l'any 1977) cosa que, donat el paper hegemònic que tenia en l'oposició, va contribuir a facilitar el fracàs de l'aspiració rupturista.

Em centraré ara a comentar de manera succinta tres qüestions clau del contingut que va caracteritzar el denominat consens de la Transició i que continuen fent de pilars clau del denominat règim del 78 i del bloc de poder que el sustenta.

La Llei d'amnistia, llei de punt final

En realitat, la Llei d'amnistia d'octubre de 1977 venia a intentar completar les mesures d'amnistia parcials que s'havien anat prenent des de l'estiu de 1976 i que havien permès ja la llibertat o el retorn de l'exili d'un nombre significatiu de lluitadors antifranquistes. Hi faltaven, sobretot, presos d'ETA —i desterrats o deportats—, juntament amb alguns del Movimiento por la Autodeterminación e Independencia del Archipiélago Canario (MPAIAC) i del FRAP, condemnats per delictes de sang, a més de molts treballadors acomiadats per motius polítics, els membres de la Unión Militar Democrática (UMD) i presos i preses víctimes de la Llei

de perillositat i rehabilitació social.¹⁰ Convé recordar que va ser precisament en el tercer trimestre de 1977 quan es va produir la mobilització més intensa a Euskadi a favor de començar amb l'alliberament de tots aquests presos (D. a., 2017).

La resposta a aquesta pressió per la llibertat d'aquests presos (finalment, en van ser 153 en total, segons el fiscal del Regne) va comportar l'aprovació d'una llei que, en l'article 1, a) amnistiava «tots els actes d'intencionalitat política, sense importar-ne el resultat, implicats com a delictes i faltes realitzats abans del dia 15 de desembre de 1976» (data del referèndum sobre la Llei per a la reforma política de Suárez). No obstant això, la Unión de Centro Democrático (UCD) va aprofitar aquesta concessió obligada per a introduir-hi, amb el suport de la majoria dels grups, PSOE i PCE inclosos, un article 2 que acordava en l'apartat e) l'amnistia per als «delictes i faltes que poguessen haver comés les autoritats, funcionaris i agents d'ordre públic, amb motiu o ocasió de la investigació i persecució dels actes inclosos en aquesta Llei», i en l'f), «els delictes comesos pels funcionaris i agents de l'ordre públic contra l'exercici dels drets de les persones».

Es va produir, així, la gran paradoxa que hi van ser *perdonats* tant els delictes comesos per aquells que havien lluitat per les llibertats democràtiques com també la repressió que el franquisme havia exercit en la Guerra Civil i sota la dictadura de quaranta anys. Es tracta d'un cas inèdit a l'Europa posterior al nazisme i al feixisme i, per això, es va intentar presentar la Transició espanyola com a modèlica, malgrat ser tot el contrari, com bé recorda Jon Elster en el seu estudi comparat quan conclou: «El cas espanyol és únic dins de les transicions a la democràcia pel fet que va haver-hi una decisió deliberada i consensuada per evitar la justícia transicional» (Elster, 2006: 80).

¹⁰ Sobre aquesta llei, que afectava una àmplia diversitat de casos com ara l'homosexualitat, els avortaments, la prostitució o, simplement, la mendicitat, i el moviment que s'hi va generar en contra, especialment de la Coordinadora de Presos En Lucha (COPEL) en aquells anys, vegeu: Wilhelmi (2012). Tots els sectors afectats per aquesta llei van quedar exclosos de la Llei d'amnistia.

Després, es va voler convertir aquesta llei de punt final en un referent per a altres transicions polítiques però, com hem pogut comprovar en països com ara Xile o Argentina, lleis similars no han pogut resistir la lluita per recuperar la memòria i les conquestes assolides en l'àmbit del dret internacional i el reconeixement necessari de la impossibilitat de prescripció dels crims de lesa humanitat. En canvi, ací, la petició de derogació de la Llei d'amnistia, expressada el gener de 2009 pel Comitè de Drets Humans, després, en novembre d'aquest mateix any, pel Comitè contra la Tortura i, finalment, en desembre, pel Grup de Treball sobre Desaparicions Forçoses —tots aquests organismes dependents de l'ONU—, continua entropessant amb la resistència no només d'un sector ampli del poder judicial, sinó també de la majoria de la dreta política, econòmica i mediàtica i, fins i tot, d'un sector gens menyspreable de l'esquerra oficial. La coneguda com a Llei de la memòria històrica de 2007, sota el Govern de Rodríguez Zapatero, tampoc va arribar a qüestionar la impunitat del franquisme, i estem veient com molts dels qui la van enaltir, ara han de reconèixer els enormes dèficits que té.

Actualment, malgrat l'enorme cost que això ha suposat, encara s'insisteix des de diferents sectors en el fet que l'aprovació d'aquella llei de 1977 era necessària i, fins i tot, inevitable. Ara, gairebé vuitanta anys després del triomf d'aquella dictadura, sembla, però, que potser amb el suport creixent a la querrela argentina contra el franquisme —per part d'un nombre d'ajuntaments i organitzacions socials cada vegada més gran— es pot arribar a complir definitivament el deute contret amb totes les víctimes d'allò que un corrent de la historiografia ha definit com a genocidi planificat (Espinosa, 2002).

Els Pactes de la Moncloa

Un altre punt d'inflexió fonamental són els Pactes de la Moncloa, signats pels principals partits l'octubre de 1977, ja que es converteixen no només en un fre substancial a la dinàmica reivindicativa desenvolupada fins llavors pel moviment obrer (els principals sindicats del qual, malgrat no signar-los formalment, accepten allò acordat, amb la qual cosa cedeixen a una política de rendes antisalarial en el marc del canvi de cicle

econòmic a escala internacional), sinó també en un instrument simbòlic i pioner del que després significarà el consens constitucional.

En aquests pactes,

es proposava la lluita contra la inflació mitjançant l'establiment de límits al creixement dels salaris, fixats en funció de la inflació programada per a 1978, una sèrie de mesures econòmiques que tendien a reduir els desequilibris econòmics fonamentals més urgents, un calendari legislatiu a curt termini i un conjunt de contrapartides que mai es van complir, però que van servir per a fer que els treballadors s'engolissen la píndola (Albarracín, 1987: 45).

Així i tot, el contingut d'aquests pactes va semblar insuficient en uns aspectes, i excessiu en d'altres, a la gran patronal, que es trobava en procés d'organització al voltant de la Confederación Española de Organizaciones Empresariales (CEOE). Aquesta es convertiria a partir de llavors en un poderós grup de pressió sobre el Govern i els sindicats, amb l'objectiu, precisament, d'anar modificant la relació de forces de cara a la reorganització del mercat de treball en funció d'uns criteris predominantment neoliberals (González, 2011). Les direccions sindicals de CCOO i UGT, malgrat la dinàmica competitiva que hi havia entre ambdues, s'anirien després integrant en la nova dinàmica neocorporativista (Oliet, 2004) que caracteritzaria, a poc a poc, un llarg període que pràcticament arriba fins a l'esclat de la gran recessió de 2008 i el gir *austeritari* iniciat pel Govern de Rodríguez Zapatero el maig de 2010.

El contrast creixent entre la dinàmica convergent que es mantenia encara abans dels Pactes de la Moncloa i la fragmentació i la desmobilització de la classe treballadora que es comença a observar a partir de llavors¹¹ es faria cada vegada més palés (Bilbao, 1993)

11 Em limite a esmentar el record que té d'aquell moment Josep Fontana (2007); també, el de Vidal (2007). No obstant això, el reflux en les vagues obreres no es produeix fins a finals de 1980, amb la signatura de l'Estatut dels treballadors (Sartorius i Sabio, 2007).

i s'estendria progressivament a altres sectors socials. Ocorre així perquè, a partir de llavors, el discurs del consens¹² és utilitzat pels partits d'esquerra hegemònics com a mitjà d'exclusió i silenciament de tota expressió de dissens provinent de sectors dels moviments socials i de l'esquerra radical, que va ser acusada de desestabilitzadora i de fer el joc a l'extrema dreta; aquesta actitud serà encara més bel·ligerant a mesura que avança el procés d'elaboració del text constitucional i arriba al límit més alt amb el referèndum per a l'aprovació d'aquest.¹³

La Constitució

La Constitució espanyola de 1978 va esdevenir el resultat d'un procés constituent no previst inicialment amb les eleccions de juny de 1977, però que es va veure finalment tutelat i condicionat pels pactes previs i, per tant, amb un dèficit de legitimitat d'origen. El procés d'elaboració es donava, a més, coincidint amb un moment de transició entre el constitucionalisme social de postguerra (del qual la Constitució portuguesa de 1976 va ser el producte més avançat) i el que s'estava ja iniciant en sentit contrari a tot Europa.

La Constitució, escrita amb reconeixement de llibertats i drets bàsics, però alhora amb particularitats especialment restrictives,¹⁴ juntament amb el seu desenvolupament per mitjà dels estatuts autonòmics i de la jurisprudència del Tribunal Constitucional, van anar assentant les bases d'un bloc de constitucionalitat nou.

Es conformava així un règim monàrquic parlamentari, però amb unes limitacions, contingudes ja en la Constitució, que al llarg dels anys han arribat a ser percebudes com a frens per a un procés de democratització real, especialment a partir de 2008.

12 Una de les anàlisis crítiques més fines dels discursos del canvi en la Transició es troba en Imbert (1990); també, des d'un enfocament menys crític: Águila i Montoro (1984) i Oñate (1998).

13 Com és ben conegut, només a Euskadi s'expressa en aquell referèndum un rebuig significatiu a la Constitució.

14 Resumides per Javier Pérez Royo en la seua definició com a Constitució «monàrquica, bipartidista i antifederal» (Pérez Royo, 2015).

A banda de l'acceptació de la Monarquia imposada per Franco —que no té unes funcions merament arbitrals, com hem pogut comprovar en moments crítics, i no és responsable políticament i jurídicament dels seus actes—, és important recordar que l'article 2, malgrat l'admissió final del terme *nacionalitats* («La Constitució es fonamenta en la unitat indissoluble de la Nació espanyola, pàtria comuna i indivisible de tots els espanyols, i reconeix i garanteix el dret a l'autonomia de les nacionalitats i regions que la integren i la solidaritat entre totes aquestes»), va acabar sent el resultat de l'adaptació dels ponents a les exigències de la jerarquia militar. Això explica el rebuig ferm de la majoria dels partits parlamentaris a esmenes com la del diputat Francisco Letamendia, que va proposar un títol VIII bis, en el qual s'establiria un procediment per al futur exercici del dret d'autodeterminació.¹⁵

Així i tot, van haver d'acceptar unes disposicions addicionals i transitòries que reconeixien els drets històrics d'Euskadi i Navarra, així com de Canàries per la seua condició perifèrica, i consensuar un títol VIII que establiria diferents vies d'accés a l'autonomia que, tanmateix, serien després desbordades per Andalusia després del referèndum del 28 de febrer de 1980. Tot i així, l'article 145.1 establiria amb rotunditat que «En cap cas s'admetrà la federació de Comunitats Autònomes», mentre que el 155 permetia al Govern, «amb l'aprovació per la majoria absoluta del Senat» la intervenció en una Comunitat Autònoma per a obligar les seues autoritats a complir les obligacions constitucionals o «per a la protecció de l'esmentat interès general».

L'article 8 (que inclou la defensa de la «integritat territorial i l'ordre constitucional») com a funcions de l'Exèrcit) també és atípic en el constitucionalisme liberal-democràtic, tant pel que fa al contingut com pel lloc en el qual se situa (títol preliminar). El Senat hi apareix conformat, per basar-se en les províncies i en un sistema

15 Sobre el debat al voltant del dret d'autodeterminació, vegeu Letamendia (2003); també, en relació amb l'evolució dels debats sobre la qüestió nacional des de llavors fins al conflicte actual al voltant del referèndum català, consulteu Pastor (2014a: 125-209).

majoritari, per a exercir una funció de fre al Congrés (triat al seu torn amb un sistema electoral destinat a afavorir el bipartidisme, preconstitucional, que, malgrat tot, encara sobreviu), mentre que s'estableix un Tribunal Constitucional que, com hem vist recurrentment, encara que amb algunes excepcions, ha funcionat com a tercera cambra legislativa.

S'hi sumen les concessions que es fan a l'Església catòlica (l'article 16, si bé declara que «cap confessió tindrà caràcter estatal», a continuació afig: «Els poders públics tindran en compte les creences religioses de la societat espanyola i mantindran les conseqüents relacions de cooperació amb l'Església catòlica i les altres confessions») i a l'ensenyament religiós (l'article 27.3 diu: «Els poders públics garanteixen el dret que assisteix els pares perquè els seus fills reben la formació religiosa i moral que estiga d'acord amb les pròpies conviccions»). Pel que fa als drets, estableix una distinció l'abast pràctic de la qual estem comprovant avui amb especial gravetat: la diferenciació entre «drets fonamentals» i «principis rectors de la política social i econòmica» en el títol I fa que «una política orientada a l'ocupació plena» (article 40) quede simplement com un bon desig, igual que el «dret a la protecció de la salut» (article 43) o el «dret a gaudir d'un habitatge digne i adequat» (article 47), entre d'altres, ja que es considera que no són reclamables davant dels tribunals ordinaris.

Afegim al que hem esmentat l'exigència de la moció de censura constructiva (o siga, amb obligació de presentar-hi candidatura alternativa a presidir Govern) i, sobretot, uns requisits per a procedir a la reforma o revisió constitucional que la caracteritzen com una Constitució especialment rígida.

És cert que hi ha altres articles que connecten, com s'ha esmentat abans, amb el constitucionalisme social de postguerra,¹⁶ caracteritzat per l'aspiració a promoure una política de redistribució de la riquesa i, fins i tot, d'intervenció pública d'empreses en nom de l'interés general. Però va ser, precisament,

aquell llegat el que es va anar buidant a mesura que, de manera creixent i superposada a partir de 1986, aquest bloc de constitucionalitat es va anar inserint en el marc de la constitució material del que avui és la Unió Europea. Tot això en el context de l'onada llarga neoliberal iniciada a mitjan dècada dels setanta i de la nova *lex mercatoria* que s'ha consolidat, progressivament, a escala mundial.

Ens hem anat trobant així davant del que s'ha pogut denominar deriva oligàrquica d'un constitucionalisme occidental que ha anat entrant en conflicte amb l'anterior constitucionalisme social de postguerra, fins arribar a la nova fase històrica oberta a partir de 2008 (Pastor, 2013).

És cert que, en l'haver del que es va aconseguir, hi és la conquesta d'una sèrie de llibertats, drets i institucions triades per sufragi universal que el franquisme negava. Però en el deure, hi ha tantes herències i tal nombre de restriccions, en el fons i en la forma, que molt prompte es van anar generant uns costos estructurals elevats (Águila i Montoro, 1984), un dels efectes dels quals és la frustració política, en major o menor grau (el famós desencantament, ja present des de finals de 1978), que es dóna en molts dels sectors que havien intervingut en el cicle de mobilització i protesta més intens de la lluita antifranquista, fins i tot entre els més moderats (Juliá, 2017: 511-532).

Només després del fracàs del colp *dur* del 23F de 1981 i sota els efectes *blans* d'aquest, s'inicia una segona fase de la Transició en la qual l'intent de tancament del procés autonòmic (mitjançant la Llei orgànica d'harmonització del procés autonòmic [LOAPA]) queda amb prou faenes frenat mentre s'aguditzava la crisi d'UCD i es produeix l'ascens i l'arribada del PSOE al Govern, l'octubre de 1982. Més tard, amb l'ingrés a la Comunitat Europea el gener de 1986 i el definitiu a l'OTAN el març del mateix any (aquest darrer, després d'un pols tibant amb un moviment popular ampli en un referèndum), es pot considerar que culminen la renovació de les elits polítiques, sempre dins del marc de la reforma pactada, i la relativa estabilització i integració del règim dins de l'estratègia d'Occident.

¹⁶ Per exemple, l'article 9.2 i l'article 128.

TRANSACCIÓ VS. RUPTURA

Com a conclusió provisional del que s'ha exposat en l'apartat anterior, considere que des de l'esquerra radical existien raons suficients per a sostenir que del fet que no es tingués (encara?) la força necessària per a imposar la ruptura, no necessàriament es podia deduir que s'havia de fer un gir brusc envers l'acceptació del contingut fonamental —i les formes opaques inherents— d'un sacralitzat *consens* amb el bloc de poder. Aquest *consens*, resultat d'un procés conflictiu i no planificat, va arribar a presentar-se després, interessadament i exageradament, com l'únic desenllaç possible enfront de l'amenaça del retorn a la guerra civil. Es convertia així el resultat contingent final en teoria explicativa¹⁷ i paradigma que cal respectar encara avui; es volia imposar com una muralla infranquejable enfront de qualsevol proposta no només d'un procés constituent nou, sinó també de meres reformes constitucionals en qüestions clau, com són el reconeixement de la realitat plurinacional dins de l'Estat espanyol, el qüestionament de la institució monàrquica i dels privilegis de l'Església, o la investigació judicial sobre els crims del franquisme i les desaparicions forçades.

Des d'un sector de l'esquerra radical de matriu marxista (Pastor, 2014b) es faria prompte el balanç següent: tant la recuperació d'iniciativa política de fraccions burgeses significatives —que reconeixen finalment Suárez, i no Fraga, com el seu principal representant polític—, com les insuficiències dels moviments socials per a arribar a precipitar una prova de forces amb el règim van conduir a un equilibri inestable durant un període de temps curt. Aquest va obligar i alhora va ser aprofitat pel sector reformista de la dictadura per a, utilitzant el xantatge del colpisme davant de la majoria de la població

i l'oposició mateixa, arrossegar aquesta última a una taula de negociació, amb l'única condició prèvia que es produís una desmobilització popular tan ràpidament com fos possible. L'acceptació d'aquella condició per part d'aquesta oposició va contribuir, sens dubte, al fet que les limitacions que mostraven els moviments acabessin sent difícils de superar abans, almenys, que culminés el projecte reformista.¹⁸

Perquè l'argument que la correlació de forces impedia la ruptura és una fal·làcia, ja que en una conjuntura de crisi orgànica de la dictadura i d'ascens d'un moviment social, com he argumentat en un altre treball, «la correlació de forces no es pot entendre com alguna cosa estàtica sinó que va modificant-se, com a procés dinàmic i conflictiu entre aquelles forces en presència —no només entre les seues elits respectives— i en el qual els esdeveniments precipitants en un sentit o en un altre i el factor temps són fonamentals» (Pastor, 2009: 55).

És cert que al començament de l'any 1976 hi havia una *correlació de debilitats* (en referència recurrent a l'expressió emprada per Manuel Vázquez Montalbán), però la perspectiva que des de dalt temien és que augmentés la seua debilitat,¹⁹ mentre que la de baix disminuís si s'intensificava i s'estenia la mobilització de masses. Així va començar a ocórrer en els mesos següents i no és casual que el temor de les forces agrupades en la Junta Democrática (JD) i la Plataforma de Organizaciones Democráticas (POD)

17 És el que X. Doménech defineix com l'«efecte de conversió de les conseqüències en causes [...]». Així, el que van ser conseqüències de la manera determinada en què va concloure el procés de canvi polític, com el reforçament d'una monarquia amb problemes de legitimitat més enllà del franquisme, la moderació com a vector clau del període final del canvi polític, l'autocontenció dels subjectes socials o el paper central atorgat als dirigents polítics per damunt de les organitzacions col·lectives, es van convertir en els eixos explicatius del canvi polític» (Doménech, 2004: 59).

18 És un balanç que combina, per tant, una interacció de factors i, en conseqüència, no es pot reduir a la caricatura en la qual es cau moltes vegades, fins i tot per part d'algunes visions crítiques de la Transició (com les de Monedero [2011], Rodríguez [2015] i Wilhelmi [2016]) quan se sosté que l'esquerra radical en general es va limitar a tirar tota la culpa del fracàs a la *traïció* del PCE i el PSOE.

19 Un exemple: en ocasió d'un nou aniversari de l'aprovació de la Constitució, al desembre de 2016 eixia a la llum una entrevista de Victòria Prego a Adolfo Suárez, feta el 1995, en la qual aquest reconeixia que el 1976 tenien enquestes que anunciaven la possibilitat que, en un referèndum sobre monarquia o república, triomfés l'opció republicana.

a veure's desbordades per aquesta mobilització, les portés a unir-se després dels esdeveniments de Vitòria esmentats, per a començar a negociar amb el sector reformista del règim que acabaria representant Adolfo Suárez a partir de juliol d'aquell mateix any.²⁰

En aquesta mateixa línia crítica se situa l'ampli, per bé que fragmentari, corrent llibertari present durant aquells anys en moltes lluites. Una de les expressions més influents d'aquest en el nivell de l'anàlisi política al llarg del període de 1974 a 1978 va ser la revista *Cuadernos de Ruedo Ibérico*, en els editorials i articles de la qual es va anar manifestant una visió creixentment crítica de l'evolució del procés estudiat ací (D. a., 2011).²¹

Molts transitòlegs sostenen que aquest tipus de processos de pacte tenen a veure amb el que succeeix en els canvis de règim pacífics als quals hem assistit a poc a poc, la majoria posteriors a la Transició espanyola. Però el problema rau en el fet que aquesta tendència a establir una teoria normativa es basa en un punt de partida marcadament ideològic i interessat: la mitificació del cas espanyol a la qual ens hem referit al començament d'aquest article. Amb això, es pretén ocultar l'especificitat i els límits d'un procés que no va suposar el desmantellament efectiu de la dictadura i s'infravaloren la fragilitat del que s'hi va aconseguir i l'alt preu que s'hi va haver de pagar.

Al cap i a la fi, el que va haver-hi en realitat ací va ser una transacció asimètrica (basada en una «il·lusió ideològica d'igualtat» [Águila, 1992: 67-68]) que va permetre el manteniment d'una part important de

la vella elit i de l'anterior aparell coercitiu, a més de garantir aquell triple *consens* que, fins i tot avui, més de tres decennis després, continua considerant-se inqüestionable. En resum, els grups dirigents dels principals partits d'esquerra van fer molt poc per millorar la relació de forces en els anys decisius i, en canvi, molt per arribar a cessions que en qüestions gens secundàries van ser —usant la terminologia emprada per Rafael Sánchez Ferlosio per a aquest mateix assumpte— meres «claudicacions» (ap. García-Santesmases, 1993: 186-188).

En aquest sentit sostenim que va ser una transacció (o siga, un «acord al qual s'arriba entre persones que sostenien inicialment posicions diferents, les quals cedeixen cadascuna una mica en la seua respectiva», segons la definició del *Diccionario de uso del español*, de María Moliner) i que va ser asimètrica, ja que les cessions d'una part, l'oposició, van ser molt superiors en comparació amb les de l'altra part, la dels reformistes del règim.

Una de les conseqüències més greus d'aquesta transacció va ser precisament el ràpid procés de transformisme que van patir els principals partits de l'oposició per a adaptar-se als límits del canvi marcats pels poders fàctics, amb la finalitat de poder aparèixer com a alternança en el Govern davant d'una UCD en descomposició, ja a les acaballes de l'any 1980, i una Alianza Popular encara molt feble i condicionada per una vinculació amb la dictadura més gran.

Per això, quan aconseguïen pes institucional, els principals partits de l'esquerra coneixen una prematura crisi d'identitat: en el cas del PSOE, després de l'abandó simbòlic del marxisme el 1979, el conduirà cap al social-liberalisme des del Govern en la dècada següent; mentre que al PCE, després d'haver vist frustrat el somni d'obtenir uns resultats electorals similars al partit de Berlinguer, i malgrat l'abandó oficial del «leninisme» (Andrade, 2012), li comportarà una profunda crisi de la qual no aconseguirà eixir fins a la participació activa, encara que tardana, en la campanya per l'eixida de l'OTAN de 1986.

20 José Vidal Beneyto, un dels portaveus de la JD, recorda que «malgrat la renúncia de la Platajunta (nom nou amb què es coneixia la unificació esmentada), des del moment de la seua constitució, a convocar i coordinar qualsevol tipus d'accions públiques de massa, la combativitat democràtica va tenir nivells molt alts durant un any encara, només va disminuir després de les eleccions de 1977 i per a acabar amb aquesta, va ser necessària la seua clausura, oficial i imperativa, en els Pactes de la Moncloa» (Vidal, 2007: 123).

21 José Manuel Naredo i Joan Martínez Alier van ser els analistes més representatius d'aquell corrent dins de la revista.

L'esquerra radical, en canvi, els principals partits de la qual no arribaren a aconseguir representació parlamentària, malgrat el paper destacat que havia jugat durant anys anteriors,²² coneixeria en alguns casos —Partido del Trabajo (PT) i Organització Revolucionària de Treballadors (ORT)— un procés d'autodissolució (després d'haver fracassat la seua fusió en una mateixa organització amb unes finalitats electorals que no arriben a complir-se) i en d'altres —Moviment Comunista (MC), Lliga Comunista Revolucionària (LCR)—, una reubicació dins dels vells i, sobretot, dels nous moviments socials, però renunciant ja, després d'octubre de 1982, a la participació en les eleccions generals i autonòmiques.²³

L'esquerra llibertària, per la seua part, després d'un ràpid creixement de la CNT en els anys 1977-1979,²⁴ va entrar en un procés de burocratització i de confrontació interna, principalment entre partidaris d'una orientació anarcosindicalista més oberta, d'una banda, i defensors d'una concepció anarquista més purista ideològicament, d'altra (Wilhelmi, 2012). Amb tot, molts dels qui van participar en aquella experiència jugarien un paper destacat en el desenvolupament de nous moviments socials i contraculturals (Carmona, 2012).²⁵

22 El pes d'aquella esquerra radical en moviments com l'obrer i el veïnal no era gens menyspreable, malgrat que després s'ha volgut presentar com a marginal. El mateix Felipe González, en una entrevista publicada el 1977, va arribar a atribuir-li «una capacitat de mobilització, d'atracció, molt major que la que pot tenir a França i fins i tot a Itàlia, i això probablement canviarà l'espectre polític» (González, 1977: 18).

23 Per a estudis documentats de l'evolució de l'esquerra radical, vegeu Roca (1994), Laiz (1995) i, més recentment, Pérez Serrano (2015) i Wilhelmi (2016). També, les comunicacions presentades en el congrés esmentat *Las otras protagonistas de la Transición: la izquierda radical y los movimientos sociales*.

24 Segons dades proporcionades per un exdirigent de la CNT, durant aquells anys, aquesta organització va passar de 3.000 persones afiliades el 1975 a 300.000 amb carnet el 1977 (Elizalde, 1981).

25 Si bé no es pot atribuir només als corrents llibertaris el desenvolupament d'una contracultura oposada a la Transició i a la també mitificada *Movida madrileña*. Sobre aquest tema, Labrador (2017) aporta un interessant i ric recorregut.

L'allunyament de l'horitzó de canvi radical deixa pas, així, bé a la desmoralització i a la progressiva cooptació de *quadres*, procedents de les diferents organitzacions però cada vegada més del PCE, per part del PSOE, bé a una nova cultura de resistència des dels nous focus de conflicte que aniran apareixent. En aquell nou camí, la mobilització per a guanyar el referèndum sobre l'OTAN apareix com l'«última batalla de la Transició», en la qual aquella esquerra radical supervivent juga un paper destacat (Prat, 2009). Després d'aquella contesa, s'obri en realitat una nova etapa de *travessia del desert* per a l'esquerra, mentre que la victòria del sí, assolida uns pocs mesos després de l'entrada definitiva en la Comunitat Europea, es converteix en el vertader final de la Transició,²⁶ com ja s'ha indicat abans, amb una notable excepció: hi seguirà quedant sense resoldre el convencionalment denominat conflicte basc (i la continuïtat d'ETA en una dinàmica creixentment militarista) com a permanent recordatori d'un dèficit de legitimitat de la Transició i de la Constitució de 1978 en aquella Comunitat, que ni tan sols l'ampli consens sobre l'Estatut de Guernica podrà fer oblidar. En aquest marc específic es consolidarà progressivament una esquerra *abertzale* amb un pes social i polític innegable, que s'anirà reflectint en els successius processos electorals posteriors, fins i tot en l'àmbit estatal (Letamendia, 1995). També, malgrat que en un context diferent, cal esmentar el desenvolupament notable a Galícia d'un corrent nacionalista d'esquerres que parteix d'una formació de referència marxista, la Unión do Povo Galego (UPG), i que després és promotora principal del Bloque Nacionalista Galego (BNG) (Lois, 2015).

DE L'ESTABILITAT A LA CRISI DEL RÈGIM

Més enllà de la discussió sobre si hi va ser possible o no la ruptura, el que es pot considerar més criticable en allò que s'ha definit, des de diferents punts de vista, com a transacció asimètrica ha sigut la identificació de la majoria de l'esquerra amb un discurs hegemònic basat en el triple consens esmentat abans. Aquesta

26 Coincidisc en aquest sentit amb A. García-Santesmases (1993: 85-108).

identificació va contribuir clarament al fet que en els decennis posteriors no arribés a arrelar una cultura política antifranquista i participativa en la societat espanyola.

Alguns sociòlegs acrítics de la Transició van arribar fins i tot a considerar això una virtut, volent convertir l'opinió oficial de les elits triomfadores en l'única acceptable en l'espai públic i, sobretot, mediàtic, i posant en funcionament l'«efecte túnel de neteja»:

la construcció de la memòria pública i política de la Transició en una direcció determinada permetia restaurar legitimitats i certificar actituds de gran part dels nostres dirigents polítics, econòmics i culturals que havien nascut o col·laborat amb el franquisme (Domènech, 2007: 154-155).

La falsa equiparació dels dos bàndols de la Guerra Civil²⁷ es va convertir així en una coartada per a fomentar el relativisme moral i negar-se a reivindicar l'antifeixisme dels pobles de l'Estat espanyol. Hi va seguir, a més, la ràpida transformació del secretisme i l'opacitat en norma de conducta dels partits polítics que, juntament amb la dinàmica competitiva electoral i l'eufòria financera-immobiliària, crearia el marc ideal per a reforçar-ne l'oligarquització interna i la supeditació-identificació amb el bloc dominant, la qual cosa va facilitar un procés de corrupció esdevinguda sistèmica en els decennis posteriors. En aquest context no podia sorprendre que ressorgís l'antipoliticisme en àmplies capes de la població, a pesar de l'esforç desplegat a favor de la recuperació de la política en els anys més intensos de la mobilització popular antifranquista.

En aquest estat de coses, s'aniria produint el procés de mutació d'una cultura política potencialment participativa en una altra en la qual el «desencantament programat», en termes d'Alfonso Ortí (1989: 77), o la conformació d'una «democràcia cínica» (Botella, 1992:

130), portarien més tard els fruits més amargs del que s'ha definit com a desafecció ciutadana envers la política: «Les virtuts de la Transició s'han convertit en vicis de la democràcia» (Colomer, 1990: 306). Es va construir així una «cultura de la Transició» que, com després ha sigut percebuda per almenys una part de les noves generacions, va acabar esdevenint «una cultura tutelada que tutela», que «oculta, impedeix o denuncia tot el que siga problemàtic» per al sistema polític i socioeconòmic imperant (Fernández-Savater, 29 de setembre de 2009).²⁸

Amb tot, uns nous processos de radicalització es van anar produint en els cicles de protesta que es van viure en moments successius (1985-1986 sobre l'OTAN, amb la prolongació posterior en el moviment juvenil d'insubmissió al servei militar; 1988-1993 amb les tres vagues generals contra el Govern de Felipe González i l'ascens d'Esquerra Unida; 2003-2004, sobre el rebuig de la guerra de l'Iraq), però sense que arribessin a ser suficients per a forçar un canvi de cultura política.

Posteriorment, com ja s'ha indicat al principi, el nou cicle sociopolític obert des del 15 de maig de 2011 ha significat un procés de repolitització de la ciutadania, en el marc d'una crisi de règim tant socioeconòmica com política, així com d'una crisi d'Estat, que afecta fins i tot la monarquia, derivada de la fractura nacional-territorial entorn de la qüestió catalana des de la sentència sobre el nou Estatut d'Autonomia que va aprovar per majoria el Tribunal Constitucional al juliol de 2010.

En efecte, des de la irrupció del 15M, amb eslògans tan expressius com «No som mercaderia de polítics i banquers», «Li diuen democràcia i no ho és» i «No ens representen», hem pogut comprovar com s'ha anat posant en qüestió aquella cultura política de demòcrates cíncics. En aquest nou marc s'han reobert

²⁷ Com subratlla Gregorio Morán: «La primera igualtat que va instaurar la transició a la democràcia a Espanya va ser que tots som iguals davant del passat. Una garantia per a mantenir la desigualtat davant del futur. Ens vam constituir en un Regne de desmemoriats» (Morán, 1991: 108).

²⁸ Tesi que després es veuria desenvolupada en un sentit més ampli de cultura en Martínez (2012). Una altra qüestió és considerar que aquella cultura de la Transició no haja sigut qüestionada al llarg dels anys ací analitzats; en realitat, va ser a partir, sobretot, de la derrota del moviment per l'eixida de l'OTAN el 1986, quan es va convertir en hegemònica, encara que va ser precedida per un moment inicial de desencantament, ja esmentat abans.

debats sobre el triple consens de la Transició en la mesura que la fallida del bipartidisme i la crisi de governabilitat consegüent, així com la que afecta de manera pràcticament irreversible l'Estat autonòmic, enmig de la continuïtat de polítiques *austeritàries* neoliberalis i d'una llarga sèrie de processos judicials per escàndols de corrupció que impliquen tots els partits del règim, no semblen tenir solució ni tan sols amb una reforma constitucional.

Aquesta confluència de factors explica que, malgrat l'esgotament del cicle de protestes iniciat pel 15M i els límits als quals han arribat forces polítiques filles, en certa manera, d'aquell esdeveniment, la discussió sobre la necessitat d'una segona transició, si bé amb propostes en sentits molt diferents i oposats —reformista o

autoritari— i, fins i tot, més enllà d'aquesta, sobre la necessitat o no de l'obertura d'un nou procés (o nous processos) constituent(s) estiga avui en el centre de l'agenda política.

Òbviament, ara com llavors, però en un context diferent, serà l'evolució de la relació de forces, no solament electoral, entre les diferents formacions socials i polítiques en conflicte, la que decidirà finalment a favor o en contra de qui s'inclina la balança en els pròxims anys. En qualsevol cas, per a abordar aquests debats amb més sort, sembla imprescindible una re-visió crítica de la mitificada Transició, amb la finalitat de contribuir a una democratització més gran en tots els nivells de la societat espanyola.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Águila, R. del (1992). La dinámica de la legitimidad en el discurso político de la transición. En R. Cotarelo (comp.), *Transición política y consolidación democrática. España (1975-1986)* (p. 47-75). Madrid: CIS.
- Águila, R. del, i Montoro, R. (1984). *El discurso político de la transición española*. Madrid: CIS-Siglo XXI.
- Albarracín, J. (1987). *La onda larga del capitalismo español*. Madrid: Colegio de Economistas.
- Andrade, J. (2012). *El PCE y el PSOE en (la) transición*. Madrid: Siglo XXI.
- Babiano, J. (2007). La reconfiguración de la clase trabajadora y la formación de una subcultura obrera durante el franquismo. En J. Vidal (ed.), *Memoria democrática* (p. 302-320). Madrid: Akal.
- Baby, S. (2012). *Le mythe de la transition pacifique. Violence et politique en Espagne (1975-1982)*. Madrid: Casa de Velázquez.
- Bilbao, A. (1993). *Obreros y ciudadanos*. Madrid: Trotta.
- Balfour, S., i Martín, O. (2011). Movimientos sociales y transición a la democracia: el caso español. En R. Quirosa-Cheyrouze (ed.), *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador* (p. 43-62). Madrid: Biblioteca Nueva.
- Botella, J. (1992). La cultura política en la España democrática. En R. Cotarelo (comp.), *Transición política y consolidación democrática, España (1975-1986)* (p. 121-136). Madrid: CIS.
- Carmona, P. (2012). *Libertarias y contraculturales: el asalto a la sociedad disciplinaria: entre Barcelona y Madrid, 1965-1979*. Tesis Doctoral. Madrid: Universidad Complutense de Madrid.
- Castellanos, J. A. (2008). De consensos, rupturas y nuevas historias: una visión de la transición desde la España actual. En D. A. González (coord.), *El franquismo y la transición en España* (p. 154-178). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Colomer, J. M. (1990). *El arte de la manipulación política*. Barcelona: Anagrama.
- D. a. (2004). 25 años de movimientos sociales. *mientras tanto*, 91-92, 27-228.
- D. a. (2011). *La Transición en Cuadernos de Ruedo Ibérico* (edició crítica de X. Díez). Barcelona: BackList.
- D. a. (2017). *1977. El año de la Amnistía. 40 años después*. Donosti: Iratzar Fundazioa.
- Domènech, X. (2004). El cambio político desde abajo (1962-1976). Una perspectiva teórica y metodológica. *mientras tanto*, 90, 53-79.
- Domènech, X. (2007). Tempus fugit. Las memorias de la transición. *mientras tanto*, 104-105, 151-157.
- Domènech, X. (2012). *Cambio político y movimiento obrero bajo el franquismo. Lucha de clases, dictadura y democracia (1939-1977)*. Barcelona: Icaria.

- Durán, R. (2000). *Contención y transgresión. Las movilizaciones sociales y el Estado en las transiciones española y portuguesa*. Madrid: CEPC.
- Elizalde, J. (1981). Anarcosindicalismo y partitocracia ante la transición política en España: Análisis crítico de una observación participante. *Revista de Estudios Políticos*, 23, 169-184.
- Elster, J. (2006). *Rendición de cuentas. La justicia transicional en perspectiva histórica*. Madrid: Katz.
- Espinosa, F. (2002). Golpe militar y plan de exterminio. En J. Casanova (ed.), *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco* (p. 59-117). Barcelona: Crítica.
- Fernández, J. (1999). *El ecologismo español*. Madrid: Alianza.
- Fernández-Savater, A. (29 de setembre de 2009). Guillem Martínez: «La Cultura de la Transición es una cultura tutelada y que tutela», *Público*, p. 14.
- Fontana, J. (2007). Los comunistas ante la transición. *mientras tanto*, 104-105, 23-37.
- Gallego, F. (2008). *El Mito de la Transición. La crisis del franquismo y los orígenes de la democracia (1973-1977)*. Barcelona: Crítica.
- Garcés, J. (1996). *Soberanos e intervenidos*. Madrid: Siglo XXI.
- García-Santesmases, A. (1993). *Repensar la izquierda*. Madrid: Anthropos.
- González, A. (2011). La estrategia del pacto social. La CEOE ante la transición española a la democracia. En R. Quirosa-Cheyrouze (ed.), *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador* (p. 193-205). Madrid: Biblioteca Nueva.
- González, F. (1977). Entrevista. *Zona Abierta*, 12, 12-31.
- González de Andrés, E. (2014). *La economía franquista y su evolución. Los análisis económicos del Partido Comunista de España*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- González de Andrés, E. (2017). *¿Reforma o ruptura? Una aproximación crítica a las políticas del PCE entre 1973 y 1977*. Barcelona: El viejo topo.
- Guindal, M. (2011). *El declive de los dioses*. Barcelona: Planeta.
- Imbert, G. (1990). *Los discursos del cambio. Imágenes e imaginarios sociales en la España de la transición (1976-1982)*. Madrid: Akal.
- Juliá, S. (2017). *Transición*. Barcelona: Galaxia-Gutenberg.
- Labrador, G. (2017). *Culpables por la literatura. Imaginación política y contracultura en la transición española (1968-1986)*. Madrid: Akal.
- Laiz, C. (1995). *La lucha final*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Letamendia, F. (1995). La Transición en Euskadi. *Viento Sur*, 24, 91-97.
- Letamendia, F. (2003). La autodeterminación: evolución histórica, tratamiento constitucional y polémicas actuales. *Viento Sur*, 71, 85-93.
- Lois, M. (2015). *Construir Galicia(s). Lugar, elecciones y política nacionalista*. Madrid: Trama.
- Martínez, G. et al. (2012). *La CT o la Cultura de la Transición. Crítica a 35 años de cultura española*. Barcelona: Debolsillo.
- Molinero, C., i Ysàs, P. (1998). *Productores disciplinados y minorías subversivas*. Madrid: Siglo XXI.
- Monedero, J. C. (2011). *La Transición contada a nuestros padres*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Montero, J. (2009). Las aspiraciones del movimiento feminista y la transición política. En P. González, C. Martínez, i P. Gutiérrez (ed.), *El movimiento feminista en España en los años 70* (p. 275-303). Madrid/València: Cátedra/PUV.
- Montero, J. R., i Lago, I. (2005). «Todavía no sé quiénes, pero ganaremos»: manipulación política del sistema electoral español. *Zona abierta*, 110-111, 279-348.
- Morán, G. (1991). *El precio de la transición*. Barcelona: Planeta.
- Muñoz, A. (2012). *El amigo alemán. El SPD y el PSOE de la dictadura a la democracia*. Barcelona: RBA.
- Muñoz, J., Roldán, S., i Serrano, A. (1980). Unas notas sobre la internacionalización del capital en España. En F. Claudín (ed.), *¿Crisis de los partidos políticos?* (p. 37-64). Madrid: Dédalo Eds.
- Oliet, A. (2004). *La concertación social en la democracia española: crónica de un difícil intercambio*. València: Tirant Lo Blanch.
- Oñate, P. (1998). *Consenso e ideología en la transición política española*, Madrid: CEPC.
- Ortí, A. (1989). Transición postfranquista a la monarquía parlamentaria y relaciones de clase: del desencanto programado a la socialtecnocracia transnacional. *Política y Sociedad*, 2, 7-19.

- Ortí, A. (1995). Del franquismo al juancarlismo sociológico: Apología televisiva de la Transición desde la pizarra real. *Viento Sur*, 24, 76-87.
- Pastor, J. (2009). Una transición asimétrica. A propósito de El mito de la transición, de Ferrán Gallego. *El viejo topo*, 252, 53-57.
- Pastor, J. (2013). La deriva oligárquica del constitucionalismo occidental. *Papeles*, 122, 27-36.
- Pastor, J. (2014a). *Los nacionalismos, el Estado español y la izquierda, segunda edición*. Madrid: Los libros de Viento Sur y La oveja roja.
- Pastor, J. (2014b). Del debate constitucional al triunfo electoral del PSOE (1978-1982). En M. Causa, y R. Martínez (ed.), *Historia de la Liga Comunista Revolucionaria (1970-1991)* (p. 111-128). Madrid: Los libros de Viento Sur y La oveja roja.
- Pérez Royo, J. (2015). *La reforma constitucional inviable*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Pérez Serrano, J. (2015). Estrategias de la izquierda radical en el segundo franquismo y la transición (1956-1982). En M. C. Chaput, i J. Pérez (ed.), *La transición española. Nuevos enfoques para un viejo debate* (p. 95-125). Madrid: Biblioteca Nueva.
- Prat, E. (2009). *Moviéndose por la paz. De Pax Christi a las movilizaciones contra la guerra*. Barcelona: Hacer.
- Quirosa-Cheyrouze, R., i Fernández, M. (2011). El movimiento vecinal: la lucha por la democracia desde los barrios. En R. Quirosa-Cheyrouze (ed.), *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador* (p. 207-220). Madrid: Biblioteca Nueva.
- Radcliff, P. B. (2011). *Making Democratic Citizens in Spain*. Londres: Palgrave MacMillan.
- Roca, J. M., (ed.) (1994). *El proyecto radical*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Rodríguez, E. (2015). *Por qué fracasó la democracia en España. La Transición y el régimen del 78*. Madrid: Traficantes de sueños.
- Sabio, A. (2008). La intervención de Estados Unidos y de Europa Occidental en la transición a la democracia en España, 1975-1977. En D. A. González (coord.), *El franquismo y la transición en España* (p. 222-244). Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Sánchez, M. (2010). *La Transición sangrienta. Una historia violenta del proceso democrático en España (1976-1983)*. Barcelona: Península.
- Sartorius, N., i Sabio, A. (2007). *El final de la dictadura: la conquista de la democracia en España (noviembre 1975-junio 1977)*. Madrid: Alianza Editorial.
- Saz, I. (2011). Y la sociedad marcó el camino. O sobre el triunfo de la democracia en España (1968-1978). En R. Quirosa-Cheyrouze (ed.), *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador* (p. 29-42). Madrid: Biblioteca Nueva.
- Vidal, J., (ed.) (2007). *Memoria democrática*. Madrid: Foca.
- Wilhelmi, G. (2011). No digas que no se puede. Luchas de grupos marginados en la Transición. En R. Quirosa-Cheyrouze (ed.), *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador* (p. 287-299). Madrid: Biblioteca Nueva.
- Wilhelmi, G. (2012). *El movimiento libertario en la transición. Madrid 1975-1982*. Madrid: Fundación Salvador Seguí.
- Wilhelmi, G. (2016). *Romper el consenso. La izquierda radical en la Transición española (1975-1982)*. Madrid: Siglo XXI.
- Ysàs, P. (2004). *Disidencia y subversión. La lucha del régimen franquista por su supervivencia, 1960-1975*. Barcelona: Crítica.

NOTA BIOGRÁFICA

Jaime Pastor és llicenciat en Sociologia per la Universitat Paris-VIII i doctor en Ciències polítiques per la Universidad Complutense de Madrid. Professor titular de Ciència política a la Facultat de Ciències Polítiques y Sociología de la UNED. Les principals línies d'investigació en les quals treballa són: moviments socials i acció política; nacionalismes i federalisme; geopolítica crítica.

Els moviments socials en la Transició Política: herències, singularitats i transformacions de la mobilització social en la dècada de 1970

Benjamín Tejerina

UNIVERSIDAD DEL PAÍS VASCO – EUSKAL HERRIKO UNIBERTSITATEA

b.tejerina@ehu.eus

ORCID: 0000-0002-9904-9474

Rebut: 03/06/2017

Acceptat: 11/10/2017

RESUM

L'objectiu d'aquest article és analitzar les característiques de la mobilització social en la Transició Democràtica a la fi de la dècada de 1970. Més enllà del desigual silenci que ha envoltat el paper exercit pels moviments socials en la configuració del sistema polític i social que es va dur a terme en aquell moment, interessa recuperar alguns aspectes que permeten visibilitzar l'aportació dels moviments socials al canvi polític i social, i assenyalar l'herència transmesa, les singularitats i els processos de relleu entre activistes, les conseqüències dels quals s'han prolongat al llarg de diverses dècades. S'utilitzen fonts secundàries i els testimoniatges de nombrosos activistes antinuclears, feministes, nacionalistes, de recuperació lingüística, pacifistes, de barri i veïnal, procedents de diverses investigacions. Lluny d'una mirada nostàlgica, els resultats posen de manifest les complexes relacions entre partits polítics, especialment de l'esquerra, i moviments socials. Les petjades més visibles són haver posat fi al silenci del franquisme, liderar l'efervescència col·lectiva al carrer i a l'espai públic, possibilitar la diversificació i especialització, la socialització d'una nova generació d'activistes, una relativa desradicalització i professionalització, liderar l'impuls de nombroses reformes legals i canvis socials, així com la institucionalització dels moviments socials.

Paraules clau: Moviments socials, Transició Política, canvi social, efervescència col·lectiva.

ABSTRACT. *Social movements in the political transition: legacies, peculiarities, and transformations in social mobilisation during the 1970s*

The objective of this article is to analyse the characteristics of social mobilisation during the democratic transition in Spain in the late 1970s. Beyond the unequal silence that regarding the roles played by different social movements in shaping the configuration of the political and social system at that time, the recovery of some viewpoints that provide visibility to the contribution of social movements to political and social change, is also valuable. Specifically, the transmission of heritage, the processes of relief among activists, and the peculiarities of these activities, which have had several consequences lasting many decades. Secondary sources and the testimonies of numerous anti-nuclear, feminist, nationalist, linguistic, pacifist, and neighbourhood activists from various research projects were used. Far from a nostalgic review, the results reveal the complex relationships between political parties—especially those on the left—and social movements. The most visible traces of these connexions are those that put an end to the silence manufactured by the Francoist regime, that led the collective effervescence into the streets and public spaces, enabled diversification, specialisation, and socialisation of a new generation of activists, and produced relative deradicalisation and professionalisation which brought about legal reforms and further social change, as well as the institutionalisation of social movements.

Keywords: social movements, political transition, social change, collective effervescence.

SUMARI*

Protesta i acció col·lectiva en temps d'excepcionalitat

La mobilització social durant el franquisme: la llei del silenci

La febre democratitzadora i l'efervescència col·lectiva

- El carrer com a espai privilegiat de les reivindicacions socials
- La metamorfosi i la refuncionalització de les xarxes submergides

- La diversificació i l'especialització dels moviments socials
- El relleu generacional i la desradicalització ideològica
- La institucionalització i la professionalització organitzativa
- Els canvis legals, les reformes socials i la transformació cultural

L'excepcionalitat de la mobilització en la Transició Democràtica
Referències bibliogràfiques

Autor per a correspondència / Corresponding author: Benjamín Tejerina. Centro de Estudios sobre la Identidad Colectiva (CEIC), Departamento de Sociología 2. Facultad de Ciencias Sociales (Universidad del País Vasco). Barrio Sarriena, s/n, 48940, Leioa.

Suggeriment de citació / Suggested citation: Tejerina, B. (2018). Els moviments socials en la Transició Política: herències, singularitats i transformacions de la mobilització social en la dècada de 1970. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 132(1), 69-84. doi: <http://doi.org/10.28939/iam.debats.132-1.6>

PROTESTA I ACCIÓ COL·LECTIVA EN TEMPS D'EXCEPCIONALITAT

Per a l'anàlisi de la mobilització social en democràcies assentades disposem de diverses eines teòriques i metodològiques. El més freqüent és recórrer, en primer lloc, a alguna de les versions de la teoria de la mobilització de recursos (humans, financers, organitzatius, ideològics) per a observar com els moviments socials capten i gestionen aquests recursos a fi d'aconseguir els objectius (McCarthy i Zald, 1977; Jenkins, 1983; Zald i McCarthy, 1987). Es podria aprofundir, en segon lloc, en la teoria de la identitat col·lectiva per a prioritzar els elements que possibiliten la construcció d'un sistema d'acció que orienta les pràctiques i decisions col·lectives (Melucci, 1989; 1996). Ambdós enfocaments podrien completar-se, en tercer lloc, amb les diferents dimensions que constitueixen el context polític que centra l'atenció en el canvi en les oportunitats polítiques que obrin noves perspectives per a l'acció contenciosa. Encara que aquesta teoria s'ha desenvolupat molt en els últims anys, manté un nucli comú entorn de la rellevància de tres variables: l'estructura institucional, els procediments informals i les estratègies dominants

per a fer front als desafiadors, i la configuració del poder en el sistema de partits i en el sistema de les associacions d'interés (Kriesi, 1992; Tarrow, 1998).¹

Es podria acudir a altres conceptes com el de cicle de protesta per a donar compte i raó d'una protesta que «es difon a diversos sectors de la població, està altament organitzada i s'usa àmpliament com l'instrument per a presentar demandes» (Tarrow, 1989: 14-15). Però, des del meu punt de vista, massa elements quedarien enterrats entre un mar d'interpretacions subjectives sobre el bon o mal ús de recursos, oportunitats i resultats. Aquest no és l'objectiu d'aquest article, ni considere que pugui ser tractat en un espai tan limitat.

En comptes d'això, es planteja abordar el tema des d'una perspectiva més eclèctica, combinant alguns d'aquests conceptes, ampliant-la amb d'altres procedents de la teoria del comportament col·lectiu d'Smelser (1963), com els de tensió estructural o conductivitat, i del comportament de masses de Kornhauser (1959), així com uns altres més recents relatius a les xarxes submergides o els desafiaments simbòlics (Melucci, 1996).

¹ Existeixen diverses versions de l'enfocament del context polític, però una que em sembla especialment interessant pot trobar-se en Kriesi (2004).

* Article traduït per Verònica Zaragoza.

La informació que es presenta i es discuteix procedeix, bàsicament, de diverses investigacions de referència en la història recent de la mobilització social en el conjunt i diferents zones geogràfiques d'Espanya, que s'han caracteritzat per graus molt heterogenis d'acció col·lectiva. També s'ha fet una relectura de l'àmplia documentació que ha format part de quatre investigacions de l'autor (Tejerina, 1992; 2001; 2010; Tejerina, Fernández-Sobrado i Aierdi, 1995). S'ha optat per deixar-ne al marge la quantificació de la mobilització, tasca que requereix un ardu treball de cerca, sistematització i resignificació de fonts i testimoniatges, la qual cosa no sempre resulta fàcil a causa de la diversitat i dispersió d'aquests. En lloc d'això, s'ha optat per privilegiar testimoniatges d'activistes, documents i interpretacions fundades de diversos actors.

L'article està dividit en tres apartats. En el primer s'aborden les característiques de la mobilització social durant el franquisme, amb una estructura política completament tancada, una acumulació de tensió estructural creixent i on impera una repressió aferrissada i la llei del silenci a l'espai públic. El segon ve a caracteritzar un moment d'excepcionalitat social, d'efervescència col·lectiva, en termes de Durkheim, i de demanda generalitzada de democràcia després de quasi quaranta anys de règim dictatorial. Ens hi detenim en una mirada interna a les característiques de la mobilització heretada dels temps predemocràtics i les transformacions d'aquests. En el tercer i últim apartat, reprenem la idea d'excepcionalitat i les possibles interpretacions a la llum dels diferents enfocaments teòrics disponibles.

LA MOBILITZACIÓ SOCIAL DURANT EL FRANQUISME: LA LLEI DEL SILENCI

Les imatges que sobre la mobilització social perduren en el record de les persones de més edat i en les pàgines grogues de la premsa de l'època són dobles: a) grans masses enfervorides omplint places per a exaltar el règim i acompanyar les desfilades d'autoritats o les grans efemèrides celebradores, periòdicament escenificades; b) el silenci sobre els grups d'oposició a la dictadura i

la repressió d'aquells que s'atrevien a desafiar el control social imposat sobre l'espai públic.

Ambdues imatges poden conduir a pensar que els moviments socials d'oposició van ser febles, escassos i, fins i tot, inexistents durant llargs períodes de la dictadura. No es pot negar que el control social exercit mitjançant la violència i la repressió durant dècades va tenir un efecte acumulat en la consciència de les persones amb desitjos de canviar les coses. Tanmateix, això no anul·la la presència de nombrosos grups i col·lectius que, actuant unes vegades en la clandestinitat i unes altres mitjançant associacions interposades, van mantenir una activitat opositora constant i en augment progressiu. Repassem breument els intents de desafiar la *reducció al silenci*.

Els grups de caràcter més polític, oficialment exclosos i prohibits, es van veure sotmesos a una persecució policial constant. El seu regne era el de la clandestinitat més absoluta, i en nombroses ocasions van ser abocats a l'exili. Juntament amb ells, es va anar configurant una sèrie de col·lectius de descontents i perjudicats que, de manera tímida a l'inici, i més oberta, posteriorment, van possibilitar que la vida col·lectiva circumscrita a les «xarxes submergides» (Melucci, 1982: 79 i s.) emergís a l'espai públic.

Alguns col·lectius i certs espais es prestaven més a la construcció d'aquesta forma reticular, difusa, feblement estructurada de la mobilització, com succeïa en el món del treball i de la fàbrica, d'una banda, i en el món estudiantil i universitari, d'una altra. Des de finals de la dècada de 1940, el descontentament obrer havia aparegut en nombroses ocasions, amb la demanda de millores salarials i de les condicions de treball. L'origen de Comissions Obreres es pot trobar en aquelles formes d'organització espontània de treballadors que anaven apareixent ací i allà a la llum de la negociació de problemes laborals puntuals i, especialment, en els convenis i els increments salarials al marge del sindicalisme oficial (Ruiz, 1994). El que m'interessa destacar ací és que aquest descontentament va anar adquirint un protagonisme creixent i guanyant espais de visibilitat mitjançant la mobilització social entorn de conflictes de fàbriques,

sectors productius industrials, vagues i reivindicació de millora en les condicions de vida dels treballadors. Malgrat les detencions constants i els processos d'il·legalització, el moviment sindical va exercir un paper rellevant en el procés de canalització del descontentament social i polític davant del règim de Franco.

L'espai i la vida social dels campus universitaris es van convertir a partir de 1956 i, sobretot, a partir de mitjan dècada de 1960 en llocs d'intercanvi, discussió i generació de propostes que cercaven més autonomia per a la Universitat, així com llibertat i democràcia per al país. Es compten per desenes els tancaments, vagues i incursions de l'activisme estudiantil, i les detencions, retards de l'inici del curs i tancament de la Universitat, com a resposta a la mobilització dels campus, que va anar adquirint major presència pública a partir de finals de la dècada de 1960. Com assenyalen Sartorius i Sabio, «segons el *Libro Blanco de Orden Público Nacional* de novembre de 1975, la policia comptabilitzava 2.500 'estudiants plenament subversius' a tot Espanya» (2007: 156). Si bé el percentatge d'activistes permanents dins de la Universitat no representaven més de l'1 % d'universitaris, existia un percentatge significatiu d'estudiants conscienciats, més ampli, que tenia la capacitat de condicionar la vida universitària.

Aquest espai de vida va tenir una gran rellevància per a la deriva política de la Transició, pel fet d'haver-se convertit en espai de socialització política de part d'una generació que, procedent d'ambients burgesos, va abraçar creences socialistes i comunistes i va liderar l'oposició a les tendències continuistes del franquisme. Una bona part dels quadres i líders dels partits d'esquerra —i de dreta— que van exercir un alt protagonisme durant el procés de transició i consolidació de la democràcia es van foguejar als campus universitaris.²

Un tercer espai de mobilització que va obrir fissures en l'estructura de la dictadura va ser el creixent protagonisme adquirit per les associacions de famílies

i veïns, especialment rellevant als barris populars dels grans centres urbans. Les associacions (de caps de família) de veïns es van convertir en portaveus de les necessitats d'amplis sectors socials que no eren ateses per les institucions franquistes municipals o provincials. Les peticions més freqüents eren els equipaments culturals, esportius, sanitaris i socials. La característica central d'aquests col·lectius consistia a simultaniejar la funció d'interlocució de la ciutadania a nivell municipal i la promoció de reivindicacions populars sobre el problema de l'habitatge, l'especulació del sòl i la corrupció administrativa mitjançant la mobilització al carrer. L'espai d'autonomia que aquestes associacions van anar construint va acabar per desbordar els estrets límits imposats per la legalitat oficial.

Moltes dones van exercir un paper rellevant en aquests moviments per a eixir de la invisibilitat, el silenci i el paper secundari que havia reservat per a elles la ideologia dominant durant el franquisme. Si bé durant la dictadura les dones havien exercit un important paper en les mobilitzacions laborals, estudiantils, de barri i polítiques, les reivindicacions feministes havien sigut relegades, en nombroses ocasions, a un segon pla. Sempre apareixia com a més urgent acabar amb la dictadura i aconseguir un sistema democràtic, la llibertat dels presos polítics i l'amnistia o la legalització de les organitzacions polítiques. A mitjan 1976, el Moviment Democràtic de Dones (MDD) emergeix com un dels protagonistes principals de la mobilització i reivindicació de la necessitat d'acabar amb les discriminacions que pateixen les dones, però això no ha d'eclipsar la labor política anterior. N'existien grups pioners en diferents ciutats i províncies, almenys, des de 1964, als quals es va incorporar una nova generació de dones feministes que, influïdes pels corrents de pensament que arribaven d'Europa, va contribuir perquè les idees feministes tingueren una major presència al costat d'altres reivindicacions de caràcter més polític: combatre la repressió i la falta de llibertats.³

2 Per a una anàlisi històrica de les mobilitzacions estudiantils, vegeu González (2005), i per a una anàlisi del dissentiment polític d'aquest sector de la població durant el franquisme, Maravall (1978).

3 Sobre els processos de la construcció de les identitats de gènere de les dones espanyoles, pot consultar-se Casado (2002), i sobre la identitat i els processos de canvi dins del moviment feminista, Martínez (2015).

Al llarg de les últimes dues dècades del franquisme, altres moviments socials d'índole agrària i camperola, antimilitarista, pacifista i antinuclear, així com diversos moviments autonomistes i nacionalistes, van anar construint espais d'oposició i resistència en una clandestinitat que, de manera creixent, desafiava el silenci oficial violentament imposat a l'espai públic.⁴

LA FEBRE DEMOCRATITZADORA I L'EFERVESCÈNCIA COLLECTIVA

Els moviments socials que s'havien anat constituint en la clandestinitat o a l'ombra de les organitzacions oficials (l'Organización Sindical Española o Sindicat Vertical, el Sindicato Español Universitario, les associacions professionals d'estudiants i les associacions de caps de família), i que s'havien mantingut durant aquests temps com un teixit social submergit, fan ecllosió després de la mort del dictador, quan aconseguen en poc temps una visibilitat buscada. A partir d'aquest moment, la mobilització social adquireix noves característiques: 1) el carrer com a espai privilegiat de reivindicació; 2) la refuncionalització (metamorfosi) d'alguns col·lectius que havien servit d'empara encoberta a l'oposició política; 3) la progressiva diversificació i especialització de cada moviment; 4) el relleu generacional i la desradicalització ideològica; 5) la gradual professionalització organitzativa i, en alguns casos, la institucionalització, i 6) els canvis legals, les reformes socials i la transformació cultural. Els apartats següents es dediquen a aprofundir en diversos aspectes de cadascun d'aquests elements que configuren l'estructura diferencial d'un curt període d'efervescència col·lectiva, que no sempre han sigut reconeguts com a contribucions clau dels moviments socials a la Transició Democràtica.

4 Si exceptuem alguns exemples paradigmàtics del paper de la repressió sobre la dinàmica de moviments socials concrets, els diferents enfocaments i, especialment, el més pròxim al context polític, no han desenvolupat una visió sistemàtica de la seua influència, en estar pensats des de societats en les quals els processos democràtics han adquirit una certa consolidació. Per a una anàlisi més detallada de diferents casos poden consultar-se Davenport, Johnston, i Mueller (2004), i Johnston (2012).

El carrer com a espai privilegiat de les reivindicacions socials

La visibilitat de l'oposició al franquisme s'havia anat forjant lentament per mitjà de la creació d'un teixit social que constituïa una societat paral·lela a la placidesa de la vida quotidiana oficial. Les autoritats eren conscients d'aquesta situació, ja que els fons d'Interior, del Ministeri de la Governació i les memòries anuals dels governs civils que formen part de l'Arxiu General de l'Administració (Alcalá de Henares), i que tan finament han analitzat Sartorius i Sabio (2007), donen compte detalladament de la intensa vida dels moviments d'oposició. Esmentarem dues xicotetes mostres d'aquest coneixement:

La sensació de descontentament als barris està sent hàbilment aprofitada per organitzacions comunistes que s'apresten a capitalitzar en profit de les seues idees tota la frustració i el greuge que senten amplis sectors socials (A.G.A., 1976: 4).

És un fet innegable que la subversió està donant últimament mostres d'audàcia amb el desassossec consegüent en l'ambient del país. És el desordre la finalitat perseguida pels agitadors universitaris [...]. [Aquests agitadors] arrossegueu una majoria d'estudiants, en si mateixos sans i ingenus, cap a una orgia d'anarquia i nihilisme (A.H.P., 1976: 6).

Caldria afegir-hi el paper transversal exercit per les dones que, posteriorment, es van organitzar entorn del MDD:

Els tres àmbits sobre els quals el Moviment Democràtic de Dones va projectar la pròpia activitat: el primer i el que serviria de plataforma per als altres dos va ser el solidari, donant suport als presos i preses i als familiars i denunciant la política repressiva del règim franquista. El segon espai va ser eminentment polític ja que l'objectiu prioritari per a moltes de les militants de l'MDD, i per descomptat del PCE, va ser erosionar el règim franquista traslladant als barris obrers la conflictivitat social. [...] Finalment, una part molt significativa de la direcció de l'MDD es va embarcar en la cerca d'un tercer espai, el feminista, a partir d'un discurs que fes compatibles les reivindicacions específiques de les dones amb la lluita antifranquista (MDM CyL, 2015).

Amb el final del franquisme, el que havia romàs com a *clandestinitat col·lectiva* ix a la llum pública. Els primers anys del postfranquisme es caracteritzaran per l'emergència de discursos nous —nous per a la majoria de la ciutadania— els quals ocupen les parets, murs i carrers de moltes ciutats i arriben a ser hegemònics en determinats contextos territorials. Recordem que una de les característiques del franquisme és la negació de qualsevol definició de la realitat que no concorde amb l'oficial. Les reivindicacions obreres, veïnals, feministes o nacionalistes s'hi havien vist negades i, davant l'amenaça i l'exercici de la repressió física, foren obligatòriament mantingudes a l'espai de la privacitat compartida i, esporàdicament, van tenir aparicions discontinües a l'espai públic. Un canvi important en el món dels moviments socials es produeix quan, des de mitjan dècada de 1970, aquest món es fa cada vegada més visible, i estén les demandes i peticions mitjançant diverses formes d'activisme: vagues, ocupacions, segudes, jornades de conscienciació, manifestos, recollida de signatures, campanyes de solidaritat, denúncies, recursos legals i manifestacions. Tal era el cúmul de motius de protesta i formes de visibilització d'aquesta, que una mirada a la premsa i als informes de l'època transmet la sensació d'un cert desbordament de la situació, especialment si es compara amb l'ambient típic de moments anteriors.

La metamorfosi i la refuncionalització de les xarxes submergides

Les activitats d'oposició i resistència s'havien mantingut gràcies a una àmplia xarxa de grups, col·lectius i associacions (culturals, socials, religioses, folklòriques, de lleure) que havien adoptat una doble funció: la pròpia de la seua activitat específica i la de refugi de les idees contràries al règim polític.

Un cas paradigmàtic va ser el de les activitats desenvolupades en llengües diferents del castellà. El tancament de l'espai públic per a l'expressió d'idees polítiques, socials o culturals contràries a les defensades pel franquisme havia obligat a buscar l'emparedat d'altres institucions per a poder mantenir-les vives.

Diferents entitats a redós d'alguns ordes religiosos van exercir un important paper en el manteniment de la producció cultural en català, basc o gallec. Entre els anys 1938 i 1945 es van promulgar una sèrie d'ordres, decrets i lleis que van intentar castellanitzar la vida espanyola, i que van marginar i reprimir la utilització d'altres llengües. El resultat fou que va descendir l'ús públic de les altres llengües, amb el resguard progressiu d'aquestes en la vida privada i familiar. No obstant això, aquestes dificultats van impulsar la consciència de fer alguna cosa a favor d'unes llengües que es trobaven discriminades i amenaçades. Almenys en els cas del català i el basc, és ben coneguda la contribució que en el manteniment de les manifestacions culturals en aquestes llengües van exercir estudiants de seminaris i una part important del clergat (Pérez-Agote, 1984; 1987; Johnston, 1991).

La preservació i la reproducció de la identitat i les creences nacionalistes també es van beneficiar d'un suport significatiu d'una part del clergat en els territoris on existien sentiments d'aquest tipus. Tot i la pràcticament inexistent presència pública o el caràcter simbòlic de les seues manifestacions, diverses organitzacions i grups, forçats a actuar en la semiclandestinitat, van mantenir i reproduir el discurs identitari nacionalista. De la mateixa manera, nombrosos grups de treballadors, veïns, artistes i dones van comptar amb la utilització de locals i espais parroquials per a reunions i debats. L'estatus especial de l'Església catòlica durant tot el franquisme va servir, també, com a espai de recer per a activitats d'oposició i resistència de molts col·lectius. Aquestes activitats i pràctiques tenien un caràcter encobert, però en moments de conflicte, aquests espais van servir com a lloc de tancament o manifestació de múltiples descontents.⁵

⁵ La premsa de l'època va reflectir amb freqüència els nombrosos actes, assemblees, tancaments i vagues de fam que tenien com a refugi esglésies i parròquies. Un exemple dramàtic el trobem en l'assalt i desallotjament que va fer la Policia Armada a l'església de San Francisco de Asís, del barri de Zaramaga, a Vitòria, on treballadors en vaga estaven reunits en assemblea el 3 de març de 1976, amb el resultat de cinc persones mortes i més de 150 ferits de bala.

Nombrosos grups culturals, folklòrics i cívics, així com associacions esportives, recreatives i de lleure, entre d'altres, van exercir una doble funció: de forma manifesta, aquella que apareix primerament com a objecte de la seua constitució i, de manera no visible, el manteniment i reproducció d'estructures d'interacció entre els membres i socis amb contingut polític o d'activisme social.

Durant les reunions, activitats o eixides es parlava de la situació social i política, i es convertiren així en un espai de semiprivacitat on la política passava a primer pla. La majoria, i en certs àmbits la totalitat, dels col·lectius que componien els moviments socials durant el període en el qual tant les organitzacions polítiques com sindicals no afectes al règim estaven prohibides, buscaven mantenir aquesta dualitat funcional: res no era el que semblava. Durant els anys posteriors a la mort de Franco, la pressió exercida per aquests grups va impulsar-ne l'acceptació, primer, i la legalització, després, conquistant espais de llibertat vedats prèviament o simplement condemnats a la clandestinitat.

Els grups de caràcter polític més organitzats i amb ideologia democràtica o d'esquerra actuaven en la més pura clandestinitat, sota l'atenta mirada de les forces i cossos de seguretat, però la proliferació creixent de col·lectius amb reivindicacions de tot tipus —especialment sectorials i concretes— van acabar per desbordar els estrets límits imposats fèrriment a l'acció col·lectiva organitzada. Amb la legalització posterior de les organitzacions polítiques, «els partits polítics van monopolitzar el protagonisme de la vida política a partir de les eleccions del juny de 1977. Més encara després de les municipals d'abril de 1979, quan molts líders veïnals van donar el salt de les associacions a la política i a les regidories» (Sartorius i Sabio, 2007: 209).

Resulta sorprenent analitzar, amb els ulls d'un observador d'avui, el grau d'efervescència col·lectiva que l'esfera política va aconseguir en el quinquenni comprés entre els últims mesos de vida de Franco i la constitució dels ajuntaments democràtics

nous després de les eleccions municipals de 1979. En aquells moments d'indiferenciació de les esferes cívica, política i social, amb les respectives reivindicacions i el solapament, d'una banda, i les resistències i intents d'involució de la vella institucionalitat política cada vegada més deslegitimada, de l'altra, es va forjar el denominat procés de Transició Política espanyol. Molts dels assoliments d'aquest van comptar amb l'entestament i alé d'un carrer que no va desistir de mobilitzar-se a favor de reivindicacions llargament postergades durant tots aquests anys.

La diversificació i l'especialització dels moviments socials

A la politització de les organitzacions socials durant el franquisme es va unir la constitució del carrer com a espai autèntic d'expressió política a partir de 1970. Els moments d'efervescència col·lectiva viscuts durant la Transició van ser seguits d'un procés de desmobilització, que alguns autors han identificat amb el procés de privatització de la vida (Habermas, 1975). Això va generar una sensació de pèrdua d'energia de l'entramat intersubjectiu que s'havia consolidat a les darreries del franquisme. Aquesta sensació es va alimentar, bé per una disminució de la intensitat de la vida interactiva i associativa, bé pel decreixement de la projecció política d'aquestes associacions, o bé per ambdues raons (Pérez-Agote, 1987: 91).

L'obertura política, encara que tímidament i fortament limitada pel vell marc legal, va donar lloc a un context en el qual la clandestinitat —almenys la major part— es va transformar en xarxes submergides on es discutien, negociaven i aprovaven continguts reivindicatius, estratègies de pressió, tàctiques de confrontació i possibles aliances. Al mateix temps, comença a produir-se una diferenciació funcional entre organitzacions polítiques més orientades cap al poder i moviments socials que identifiquen amb una precisió major demandes i reivindicacions específiques. Si la convivència entre els dos tipus, almenys durant bona part del franquisme, havia donat els millors fruits, durant la Transició es generarà una

cultura política concreta que es caracteritzarà per la desconfiança i el recel entre moviments socials i organitzacions polítiques (Fishman, 2012).⁶

La falta de canals de comunicació entre moviments socials i autoritats governatives convertia cada reivindicació, no diguem ja cada *cleavage*, en una negació permanent del reconeixement de l'adversari i de la legitimitat per a fer propostes en nom del grup d'afectats. Els pocs espais d'expressió i manifestació de les reivindicacions van haver de ser conquistats i arrancats mitjançant la mobilització del descontentament públicament visible.

La resposta més freqüent de les autoritats, amb una legitimació decreixent, va ser el control social de les protestes i el rebuig de la negociació. En un primer moment, algunes organitzacions polítiques es van prestar a la canalització d'aquestes protestes: incorporant-les als seus programes, integrant a nombrosos activistes en les candidatures pròpies i prestant-se a la interlocució i negociació delegada. Altres organitzacions van vincular el seu destí a l'esdevenir dels moviments socials mitjançant l'acció preferent per la mobilització popular. Es produeix així una primera ruptura entre partits majoritaris i l'esquerra extraparlamentària les diferències dels quals s'aprofundiran en dècades posteriors.

Els moviments socials van aprendre a utilitzar tots els mitjans legals i les esclotxes obertes en l'estructura del sistema jurídic per a ampliar l'espai d'acció mitjançant la denúncia de la legalitat vigent, incompliments de terminis, demandes d'empara, etc. No obstant això, l'*arena* preferida per a defensar les reivindicacions dels moviments socials era el debat en els mitjans, la presència en l'opinió publicada i la visibilitat en l'espai públic.

6 Sobre la transició de règims dictatorials i autoritaris cap a sistemes polítics democràtics hi ha una àmplia bibliografia que no repetirem ací, però convé recordar que altres autors han assenyalat la peculiaritat de la Transició espanyola i la particular configuració d'una cultura política plena de recels i desconfiança entre les elits dels partits polítics i les organitzacions properes als moviments socials (Maravall, 1982; O'Donnell i Schmitter, 1986; Linz i Stepan, 1996; Colomer, 1998; Laraña, 2011).

Alguns dels exemples que més pes i visibilitat van aconseguir en la construcció i institucionalització d'un espai de mobilització, proposant canvis socials per al conjunt de la societat, són el moviment veïnal, amb els plantejaments de millora de les condicions de vida als barris i d'un urbanisme més pròxim a les necessitats dels ciutadans; el moviment antinuclear davant dels riscos de l'energia atòmica i les conseqüències per a la salut de la població; el moviment feminista amb les demandes d'igualtat entre homes i dones, i sobre el dret a decidir sobre el propi cos; el moviment d'objecció de consciència enfront del servei militar obligatori i a favor de valors pacifistes, i el moviment obrer organitzat pels drets laborals, a la vaga i a la negociació col·lectiva.

Un element clau que va actuar en aquesta direcció va ser la reconducció de la vida política als partits polítics, la progressiva constitució d'organitzacions polítiques fortament estructurades i la creixent autonomització o diferenciació de l'esfera política (institucionalització).

A mesura que es va anar construint la nova institucionalitat política amb els òrgans propis de decisió municipal, provincial, nacional, i posteriorment autonòmica, i s'entrava en un procés de normalització política, nous espais s'obrien per a la progressiva especialització dels moviments socials.

El relleu generacional i la desradicalització ideològica

Assenyala C. Offe que els denominats nous moviments socials tracten de polititzar una esfera d'acció de caràcter públic però no institucionalitzada, a mig camí entre allò estrictament privat i allò públic. Tant durant el franquisme com al llarg de la Transició, aquesta distinció no tenia molt de sentit des del punt de vista personal dels activistes, atès que la dimensió pública acaparava tot l'espai vital. Amb el pas del temps, aquestes relacions entre allò públic i allò privat s'han anat fent més complexes. En una bona part dels activistes trobem que la cerca de la realització personal, l'autorealització a nivell privat, condueix al compromís públic, intentant aportar un gra d'*arena* més a la transformació col·lectiva de la societat; en paraules d'una activista ecologista, la coherència personal exigeix l'acció pública:

Jo crec que les coses han d'anar canviant i han d'anar transformant-se, i hem d'aconseguir que les coses estiguen millor del que estan ara i, almenys, jo aporte el meu gra d'arena en el que jo sé fer. Almenys això ho tinc molt clar. El que jo sé fer i el que jo crec que es pot fer. Que no canvia res? Doncs no canvia res, què hi farem! Però, ja està, hi has aportat. No per canviar, perquè sabem que malgrat el que fem, no canvia molt, però sí per intentar-ho, sí per coherència amb una mateixa (Tejerina, 2010: 261).

Els canvis socials han anat introduint modificacions importants d'aquesta concepció totalitzadora del compromís. Per a altres activistes, tanmateix, sí que hi ha una separació clara entre vida privada i activisme, difícils de compatibilitzar. Un activista ecologista es refereix a la recuperació de la vida privada, en contrast amb el que succeïa anteriorment, quan la mobilització absorbia tots els seus esforços i totes les seues activitats:

Ara tenim la nostra vida, jo crec que això sí que ho hem recuperat. És una part de vida personal: que t'agrada anar al cinema, t'agrada llegir, t'agrada eixir, t'agrada caminar amb altra gent, que no és només la del teu grup, si no això seria..., això sí que seria avorridíssim (Cavia et al., 2005: 63).

La implicació profunda en la militància pot arribar a modificar completament la teua vida personal, mitjançant la transformació de certs estils de vida, i de pautes de comportament. En aquest cas, l'acció en l'esfera pública condueix a una transformació de l'esfera privada. Hi ha exemples ja coneguts com la participació en grups religiosos tancats o en organitzacions clandestines, però també hi ha nombrosos exemples entre ecologistes o, més clarament, en l'àmbit de la mobilització feminista. Dit d'una altra manera: la dicotomia públic/privat té el correlat en una altra dicotomia que funciona com a equivalència entre polític i personal (no polític).

Aquest element és clau per a entendre una transformació que s'ha produït en la militància en moviments socials entre, d'una banda, la generació socialitzada durant el franquisme i la Transició i, d'altra, les que van arribar després. En posteriors generacions d'activistes s'observa un increment d'aquells per als quals mentre que allò públic

és polític no privatitzable, ni susceptible d'apropiació personal, allò personal és apolític, no susceptible de publicació col·lectiva, esfera protegida de la intrusió d'allò públic i de la política. Allò privat és el que està fora de l'abast de l'escrutini públic i dels intents de visibilització per part del públic: allò opac de la vida del jo enfront dels altres. Però és visible per al jo en termes de consciència de la forma de vida pròpia i de coses que es poden fer (coherència personal) i de lluita diària en la vida personal (transformació personal).

Per a la generació de la Transició, la militància tenia un plus de compromís, un vincle total, possiblement marcat per una sobreideologització o concepció radical d'allò militant, entès com a compromís total i exclusiu. L'exclusivitat es refereix a la subordinació d'altres esferes de la vida personal, i no tant a la pertinença a una única organització, ja que, de fet, era freqüent la pertinença simultània a diversos col·lectius; especialment, encara que no exclusivament, entre les activistes feministes i els sindicals.

Alguns casos particulars mostren el sentit oposat al que s'ha esmentat fins ací: una trajectòria d'allò personal a allò públic. Entre certes joves feministes, l'activisme va passar per un procés d'autoconsciència, d'anàlisi dels comportaments, de tractar d'entendre les pràctiques en què estaven immerses; la política comença fent-se en l'àmbit personal, del coneixement íntim:

Al principi, sempre és un procés que viuen els col·lectius de dones que s'organitzen. Hi ha un procés de grups d'autoconsciència en el qual vas fent teràpia: Què és el que em passa a mi? Què és el que jo sent? Quines són les meues vivències? I, des d'ací, ja traure-ho a la societat, que has anat amb temes denunciant i reivindicant certes coses (Tejerina, 2010: 262).

No és possible establir una separació radical entre públic i privat; les relacions entre ambdues esferes —múltiples— tenen una vinculació contingent, històrica, que en funció dels contextos pot adoptar experiències diverses i servir de camp per a noves formes i projectes, com en el cas d'alguns grups feministes, els centres socials creats pel moviment autònom o d'ocupació, i diverses formes de resistència que es donen cita en el moviment altermundialista. La

Transició va constituir un d'aquests moments històrics que va donar forma a una particular concepció de l'activisme caracteritzat per un compromís fort i totalitzador de la mà d'una sobreradicalització ideològica present en nombrosos col·lectius. A partir de mitjan dècada de 1980, aquesta concepció, el declivi de la qual ja havia començat anteriorment, va accelerar el procés de canvi.

La institucionalització i la professionalització organitzativa

La legalització dels partits polítics i la implementació de procediments democràtics de delegació de la representació popular nous van produir una progressiva institucionalització de l'esfera política. Com han assenyalat Tilly i Wood (2013), la institucionalització que ha tingut lloc en les societats occidentals ha vingut acompanyada per una creixent racionalització i professionalització dels moviments socials, lleu inicialment i forçada, amb posterioritat, per a actuar com a portaveus de la societat civil davant l'opinió pública i les autoritats.

En el context de la Transició, l'aparició o ressorgiment de determinats moviments socials suposa una repolització de la societat civil, en la mesura que nous o vells temes apareixen o es tornen a suscitar. Aquests temes es converteixen en objecte de discussió i reflexió pública (d'un determinat tipus de públic més o menys conscient), ja que ni l'Estat ni la societat se n'han ocupat suficientment —feminisme, ecologisme, pacifisme—. També pot ocórrer que es transforme en assumpte de preocupació, elecció o decisió privada, és a dir, que es privatitzi en el sentit que els actors privats se n'apropien —la despenalització de determinades conductes: gais, lesbianes—. En tots dos casos, el problema que es planteja és el de la participació dels actors socials en aquells assumptes d'interès general (Tejerina, 2010: 208).

La progressiva institucionalització dels moviments socials va tenir elements paradoxals: assoliments i canvis socials a conseqüència de la mobilització, cooptació de militants pels partits polítics, transferència de reivindicacions a les organitzacions polítiques i a les institucions públiques, cansament i desencantament amb la desmobilització consegüent. La convivència entre aquestes entitats ho va ser tot menys pacífica i col·laborativa, amb una presència colpidora de conflictes. No estic segur de poder afirmar

que aquesta haja sigut l'edat d'or de la mobilització, però sens dubte ha deixat una petjada molt profunda en la cultura política espanyola que clarament es pot identificar fins al moviment 15M de 2011 i el moment actual.

Tant durant el franquisme, per les raons que ja s'han apuntat, com durant la Transició, la participació adopta diferents formes organitzatives, encara que quasi sempre poc formalitzades, i és la forma assembleària la que predomina en la presa de decisions, amb recursos econòmics escassos procedents majoritàriament de l'autofinançament. L'estructura interna es caracteritza per una elevada fragmentació i proliferació de grups i la presència d'un lideratge informal, la majoria de vegades (Tejerina et al., 1995: 75 i s.).

Posteriorment, la cerca de resultats i certa eficàcia de les seues demandes condueixen a un relatiu i gradual increment de la professionalització, encara que varia de manera important d'uns llocs a uns altres i del tipus de plantejament ideològic adoptat per cada organització. Aquestes característiques dels moviments socials espanyols contrasten fortament amb les d'altres països europeus o d'EUA, on la professionalització s'havia incorporat amb anterioritat (McCarthy i Zald, 1977; Zald i McCarthy, 1987).

Els canvis legals, les reformes socials i la transformació cultural

No resulta senzill mesurar l'èxit dels moviments socials, i aquesta tasca es torna més complexa quan se circumscriu a un període de temps curt. A vegades la mobilització de l'acció col·lectiva té com a resultat una transformació radical de l'ordre social, però més freqüentment aquests processos de canvi són difícils d'observar i mesurar perquè la seua acció només produeix conseqüències visibles després d'un període de temps prolongat. Una pedra que cau a un estany produeix una sèrie d'ones la intensitat de les quals va afeblint-se a mesura que s'allunyen del lloc de l'impacte i s'aproximen a les vores. Aquesta metàfora pot ser apropiada per a descriure l'efecte de l'acció col·lectiva sobre el canvi en la societat. Com més a prop al lloc del contacte, major n'és el nivell d'impacte i més gran n'és la visibilitat, però es redueixen, tots dos, a mesura que ens allunyem del lloc del primer contacte entre aigua i pedra (Tejerina, 2010: 240).

En nombroses ocasions s'ha cridat l'atenció sobre la necessitat de dedicar més energies a l'estudi dels canvis socials produïts per la mobilització després de lamentar-ne un cert oblit (Burstein, Einwohner, i Hollander, 1995: 276; Giugni, 1999: XV; Giugni, 2004: 489; Neidhart i Rucht, 1991; McAdam, McCarthy i Zald, 1988: 727; Tarrow, 1993; Tilly, 1998: 27; Whittier, 2004). Per a operacionalitzar les repercussions de la mobilització s'han elaborat diverses classificacions. Gamson (1990) ha diferenciat entre l'acceptació de l'organització del moviment com a portaveu legítim i els guanys concrets en favor dels membres o beneficiaris. Schumaker (1975) ha emfatitzat la influència del moviment social en el procés d'adopció de les polítiques públiques. Burstein, Einwohner i Hollander (1995) han diferenciat sis tipus de resultats: accés, agenda, política, legislativa, reforma i estructural.⁷

Totes aquestes formulacions tenen com a component comú haver centrat l'anàlisi, bàsicament i preferentment, en l'esfera política. Altres autors se centren en les polítiques públiques.⁸

La complexitat afegida d'aplicar certs esquemes interpretatius per a intentar avaluar aquests impactes descansa en el fet que estan pensats, en general, per a societats on l'estructura política i administrativa gaudeix d'una gran solidesa o estabilitat. En un context de fragilitat política, econòmica i social generalitzades, com va ser la Transició, identificar la relació entre la mobilització i les repercussions externes de tipus procedimental, substantiu i estructural (Giugni, 1995), resulta més que problemàtic.

7 Les dimensions que esmenten són exactament: a) la permeabilitat del sistema polític i les autoritats de l'Estat cap als moviments socials i les seues demandes (accés); b) la incorporació d'una qüestió a l'agenda pública o governamental (agenda); c) l'adopció d'una determinada legislació (política); d) l'aplicació i implementació d'una determinada legislació (resultat); e) la millora o reforma substancial de la situació existent (impacte), i f) la transformació de l'ordre social o polític (resultat estructural).

8 Un exemple paradigmàtic, encara que n'existeixen molts més, d'aquest tipus d'anàlisi pot trobar-se en *Social Protest and Policy Change* de M. Giugni (2004), investigació en la qual es du a terme un estudi comparat dels moviments ecologista, antinuclear i pacifista als EUA, Itàlia i Suïssa, des de 1975 fins a 1999, i en la qual intenta analitzar-ne l'impacte en les polítiques públiques com una manera de determinar-ne les conseqüències polítiques.

No planteja una dificultat menor l'escomesa, com fa Rucht (1992), de diferenciar entre els aspectes interns com la coherència ideològica, els beneficis per als membres, l'estabilitat organitzativa i el creixement de la militància; i, els externs, com els canvis actitudinals, de conducta i d'opinió, els canvis en el discurs públic, els canvis en les polítiques i els canvis en les relacions de poder.

S'ha de reconèixer que moltes reformes socials, incloent-hi la millora de les condicions laborals dels treballadors, la conquesta i l'avanç dels drets igualitaris entre les dones, l'augment de la consciència antinuclear i mediambiental, la sensibilitat antimilitarista, i el reconeixement de la diversitat territorial i lingüística no haurien aconseguit tanta rellevància si no hagués estat per la mobilització social persistent. La Constitució espanyola de 1978 va emparar alguns d'aquests drets, encara que vist des de la perspectiva dels moviments socials, uns altres hi van quedar fora. Moltes de les reformes legals que la van acompanyar posteriorment, fins i tot l'Estat de les autonomies, van intentar donar resposta a les múltiples demandes que havien sorgit del si de la societat civil i que havien cristal·litzat en sectors socials amplis. La pregunta que hem de fer-nos és: els canvis dels anys següents haurien sigut els mateixos sense la presència de la mobilització social? Detinguem-nos un moment a considerar algunes conseqüències de l'efervescència col·lectiva d'aquest moment excepcional.

L'EXCEPCIONALITAT DE LA MOBILITZACIÓ EN LA TRANSICIÓ DEMOCRÀTICA

Fixem-nos en algunes característiques d'aquesta excepcionalitat. L'extraordinària mobilització que es va viure en els anys de la dècada de 1970 i, especialment, després de la mort de Franco, va suposar la permanència, consolidació i reforçament de les organitzacions dels moviments estudiantil, obrer, veïnal, antinuclear, feminista i nacionalistes. Durant aquests anys, la majoria de les organitzacions s'autofinançaven i, malgrat les dificultats, van tenir la capacitat d'atraure un flux constant, encara que variable, de recursos que van permetre mantenir la mobilització tant al llarg d'aquest període com en anys posteriors.

Per bé que no és fàcil reconstruir quantitativament i qualitativament el grau efectiu de mobilització, es pot afirmar sense cap dubte que la seua significació social contrasta tant amb les dificultats i penúries anteriors com amb la posterior etapa de desencantament i desmobilització. L'excepcionalitat d'aquest moment va convertir el carrer en l'espai preferit de la visibilitat de la protesta llargament silenciada i reprimida. Es podria argumentar que els moviments socials i opositors al règim franquista van saber utilitzar al seu favor el canvi en les oportunitats de l'estructura política del moment de la Transició, aprofitant a favor seu les febleses i contradiccions entre les autoritats i la coalició del poder. No obstant això, aquesta interpretació no acaba de casar bé amb el constant i permanent recurs de les autoritats a l'ús de tot tipus de mitjans (legals i il·legals) per a controlar i reprimir les manifestacions de protesta i les reivindicacions socials; tret que s'afirme, al mateix temps, la fortalesa i la capacitat de resistència i pressió de la mobilització social, tant en termes materials com mitjançant la seua deslegitimació social.

Més enllà de la imatge de cert unanimitat amb el qual l'opinió pública identificava els moviments socials, la veritat és que sota les sigles genèriques de moviment feminista, obrer, veïnal o estudiantil existia un magma de noms, grups i col·lectius molt diversos ideològicament, amb estratègies i mitjans d'acció diferenciats. Aquesta fragmentació suposava una certa feblesa a l'hora de plantejar reivindicacions, però possibilitava mantenir activistes d'un espectre polític molt ampli.

Una conseqüència rellevant d'aquesta pluralitat de grups és que constituïa una atapeïda malla d'associacions que funcionaven com una xarxa d'estructures d'interacció on va tenir lloc la socialització política d'una nova generació d'activistes que va participar activament en la Transició, que va protagonitzar les mobilitzacions de la dècada de 1980, i que va servir de pont entre la generació del franquisme i les de dècades posteriors. D'aquesta manera, el que en principi es podria catalogar com a feblesa va resultar ser, a la

pràctica, una gran fortalesa. De fet, alguns moviments socials organitzativament forts van mostrar dificultats d'adaptació serioses durant i després de la Transició, com posen de manifest els conflictes interns que van aparèixer al seu si i la posterior fragmentació organitzativa.

Tampoc resulta fàcil determinar, com assenyalàvem en l'apartat anterior, el grau de compliment dels objectius d'aquests moviments. Quan els objectius són fàcilment identificables (operacionalitzables) —la no realització d'una obra pública, la retirada d'una llei considerada inadequada—, no presenten una dificultat insalvable. La qüestió es complica quan els objectius són més abstractes o estan formulats en termes més generals, com succeeix en la majoria dels moviments socials durant la Transició. D'una banda, és important diferenciar entre l'èxit momentani de l'acció col·lectiva d'un moviment en un conflicte determinat, la qual cosa s'esdevé amb certa assiduitat, i la transformació de la definició social de la realitat dominant mitjançant l'extensió d'una visió alternativa. Encara que una successió o suma dels primers pot actuar com a catalitzador del segon, són fenòmens diferents. Els èxits momentanis solen ser fàcils d'avaluar: canvis en la legislació o en les decisions d'agents públics o privats. Suposen un procés de transformació d'una idea de rebuig concretant-la en un fet específic, la normalització i posterior regulació d'aquesta. Pràcticament tots els moviments socials esmentats van aconseguir aquest tipus d'èxit. D'altra banda, els canvis induïts per la mobilització col·lectiva poden veure's com un procés de transformació de la realitat social que es produeix fruit de reformes successives, com en el cas del moviment feminista, obrer, antinuclear, nacionalista, veïnal i, fins a cert punt, estudiantil.

Hi ha, no obstant això, cadenes de mobilització els resultats de les quals es van acumulant al llarg del temps, que desclouen entorn d'un conflicte concret i que deixen una petjada molt profunda en la consciència de la societat per a acabar institucionalitzant-se de diverses maneres. Penseu en la seqüència moviment

d'objecció de consciència, referèndum sobre l'OTAN, insubmissió al servei militar obligatori i a la prestació social substitutòria, no a la guerra de l'Iraq, etc. Si bé és possible establir línies de demarcació en cadascun dels moments de mobilització esmentats, també és possible identificar i seguir el rastre de persones, grups, estructures d'interacció, processos de socialització, emmarcament de discursos, i objectius en els quals coincideixen i s'entremesclen com elements pertanyents a alguna cosa comuna (Tejerina, 2010: 239 i s.).

A més, una anàlisi de documents i testimonis dels activistes dels moviments socials posa de manifest l'enorme capacitat d'aquests per a convertir un tema —les seues reivindicacions— en objecte de discussió política, que acaba influint sobre l'opinió pública. Quan s'analiza el discurs de les organitzacions polítiques durant la Transició es veu clarament que el suposat *consens* va ser, més aviat, un profund conflicte ideològic, i que la també suposada *moderació* va ser un resultat inesperat que s'ha legitimat amb posterioritat. Com ha assenyalat la investigació d'aquest període, el discurs polític de la Transició es va centrar més en els llocs d'acord i se'n van oblidar els costos:

l'apatia i desmobilització de grans sectors de la població en adonar-se que les maneres de decidir no havien canviat qualitativament respecte a la dictadura [...] [i] que s'ha anat perdent la iniciativa popular. [Aquesta situació va acabar produint] una crisi en la funció dels partits polítics que de ser vehicles de catalització d'iniciatives o institucions medidores entre l'Estat i la societat, es veuen contínuament desbordats o 'pontejats' per la societat a la qual cada vegada més són incapaces de representar en la seua conflictivitat (Águila i Montoro, 1984: 250-251).

Però, sens dubte, l'assoliment més rellevant d'aquests moviments va ser haver aconseguit un elevat grau de legitimació com a interlocutors entre la societat civil i les autoritats, amb la consegüent acceptació com a part integrant de l'ordre institucional. Mesurar el grau d'institucionalització d'un moviment social és una altra possibilitat d'abordar el problema de

l'èxit social d'aquest. No obstant això, la pluralitat organitzativa, de posicions i la diversitat ideològica existents en un moviment social concret dificulta la quantificació del grau d'institucionalització d'aquest. La institucionalització completa és infreqüent, excepte en situacions de canvi revolucionari o de la incorporació d'aquest a l'exercici del poder, i el mateix procés d'institucionalització sol produir conflictes interns, desmobilització i radicalitzacions entre els seguidors. La redefinició dels espais polítics per ells ocupats sol ser un resultat freqüent de les interaccions entre associacions, agents econòmics, partits polítics, estratègia de les autoritats, i les coalicions i aliances entre els agents que constitueixen la *politeia* (Funes, 1995).

En una perspectiva més limitada, com pot ser la resolució d'un conflicte, el procés de construcció de l'èxit d'un moviment social depèn de la capacitat que tinga de fer realitat o convertir en majoritària el que prèviament és una opinió social més. En aquest procés, la construcció discursiva i la mateixa mobilització de l'acció col·lectiva són factors fonamentals de la transformació de la mera possibilitat, d'una realitat possible o simplement imaginada, en realitat. Com ha assenyalat K. Eder, la institucionalització no suposa, necessàriament, la fi dels moviments socials, significa la consolidació o l'estabilització d'aquests i, quan entren en conflicte amb la lògica de les institucions polítiques, «els moviments socials són capaços de convertir-se en un factor permanent i dinamitzador de la vida social» (Eder, 1998: 357). Si prenem en consideració els elements que hem explicat al llarg d'aquest article, s'hauria de descartar una explicació unilateral del complet condicionament de l'estructura política de la Transició sobre la dinàmica de la mobilització social. En lloc d'això, s'hauria de donar entrada a altres interpretacions més complexes que apunten al sentit de la desestructuració i reestructuració del context polític a causa dels múltiples impactes de l'acció dels moviments socials.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Abad, B. et al. (1999). *Institucionalización política y reencantamiento de la socialidad. Las transformaciones en el mundo nacionalista*. Vitòria: Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco.
- A.G.A. (Arxiu General de l'Administració). (1976). Memoria del Gobierno Civil de Sevilla. Alcalá de Henares.
- Águila, R. del, i Montoro, R. (1984). *El discurso político de la transición española*. Madrid: CIS-Siglo XXI.
- A.H.P. (Arxiu Històric de la Policia). (1976). Informe Policial de la Dirección General de Seguridad. Del 1 al 15 de febrero. Canillas, Madrid
- Burstein, P., Einwohner, R. L., i Hollander, J. A. (1995). The success of political movements: A bargaining perspective. En J. C. Jenkins, i B. Klandermans (ed.), *The Politics of Social Protest. Comparative Perspectives on States and Social Movements* (p. 275-295). Minneapolis/Londres: University of Minnesota Press / UCL Press.
- Casado, E. (2002). *La construcción socio-cognitiva de las identidades de género de las mujeres españolas (1975-1995)*. Tesi doctoral. Madrid: Departamento de Sociología V (Teoría Sociológica). Universidad Complutense de Madrid. Recuperat el 20 de maig de 2017 de <http://eprints.ucm.es/4840/1/T26344.pdf>
- Cavia, B. et al. (2005). *Hacia una nueva cultura de la identidad y la política: Tendencias en la juventud vasca*. Vitòria: Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco.
- Colomer, J. M. (1998). *La transición a la democracia: El modelo español*. Barcelona: Anagrama.
- Davenport, C., Johnston, H., i Mueller, C. (2004). *Repression and Mobilization*. Minneapolis/Londres: University of Minnesota Press / UCL Press.
- Eder, K. (1998). La institucionalización de la acción colectiva. ¿Hacia una nueva problemática teórica en el análisis de los movimientos sociales? En P. Ibarra, i B. Tejerina (ed.), *Los movimientos sociales: Transformaciones políticas y cambio cultural* (p. 337-360). Madrid: Trotta.
- Fishman, R. M. (2012). On the significance of public protest in Spanish democracy. En J. Jordana, V. Navarro, F. Pallarés, i F. Requejo (ed.), *Democràcia, política i societat: Homenatge a Rosa Virós* (p. 351-366). Barcelona: Universitat Pompeu Fabra.
- Funes, M. J. (1995). El asociacionismo y la redefinición de los espacios políticos. *Revista de Estudios Políticos*, 89, 299-311.
- Gamson, W. A. (1990). *The Strategy of Social Protest*. Belmont (Ca.): Wadsworth.
- Giugni, M. (1995). Outcomes of new social movements. En H. Kriesi, R. Koopmans, J. W. Duyvendak, i M. G. Giugni, *New Social Movements in Western Europe: A Comparative Analysis* (p. 207-237). Minneapolis/Londres: University of Minnesota Press / UCL Press.
- Giugni, M. (1999). How social movements matter: Past research, present problems, future development. En M. Giugni, D. McAdam, i C. Tilly (ed.), *How Social Movements Matter* (p. xiii-xxxiii). Minneapolis/Londres: University of Minnesota Press / UCL Press.
- Giugni, M. (2004). *Social Protest and Policy Change: Ecology, Antinuclear, and Peace Movements in Comparative Perspective*. Oxford: Rowman & Littlefield.
- González, E. (2005). *Rebelión en las aulas: un siglo de movilizaciones estudiantiles en España (1865-1968)*. *Ayer*, 59(3), 21-49.
- Habermas, J. (1975). *Problemas de legitimación en el capitalismo tardío*. Buenos Aires: Amorrortu.
- Jenkins, J. C. (1983). Resource mobilization theory and the study of social movements. *Annual Review of Sociology*, 9, 527-553.
- Johnston, H. (1991). *Tales of nationalism: Catalonia 1939-1979*. New Brunswick (N.J.): Rutgers University Press.
- Johnston, H. (2012). State violence and oppositional protest in high-capacity authoritarian regimes. *International Journal of Conflict and Violence*, 6(1), 55-74.
- Kornhauser, W. (1959). *The Politics of Mass Society*. Glencoe (Ill.): Free Press.
- Kriesi, H. (1992). El contexto político de los nuevos movimientos sociales en Europa Occidental. En J. Benedicto, i F. Reinares (ed.), *Las transformaciones de lo político* (p. 115-157). Madrid: Alianza.
- Kriesi, H. (2004). Political context and opportunity. En D. A. Snow, S. A. Soule, i H. Kriesi (ed.), *The Blackwell Companion to Social Movements* (p. 67-90). Oxford: Blackwell.
- Laraña, E. (2011). Los movimientos sociales y la transición a la democracia en España. En R. Quirosa-Cheyrouze (coord.), *La sociedad española en la transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador* (p. 3-78). Madrid: Biblioteca Nueva.

- Linz, J., i Stepan, A. (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Maravall, J. M. (1978). *Dictadura y disenso político. Obreros y estudiantes bajo el franquismo*. Madrid: Alfaguara.
- Maravall, J. M. (1982). *The Transition to Democracy in Spain*. Londres: Croom Helm.
- Martínez, M. (2015). *Identidades feministas en proceso: Reiteraciones relacionales y activaciones emocionales en las movilizaciones feministas en el Estado español*. Tesi doctoral. Leioa: Departamento de Sociología 2. Universidad del País Vasco-Euskal Herriko Unibertsitatea.
- McAdam, D., McCarthy, J. D., i Zald, M. N. (1988). Social movement. En N. J. Smelser (ed.), *Handbook of Sociology* (p. 695-737). Newbury Park: Sage.
- McCarthy, J. D., i Zald, M. N. (1977). Resource mobilization and social movements: A partial theory. *American Journal of Sociology*, 82, 1212-1241.
- MDM CyL (Movimiento Democrático de Mujeres de Castilla y León). (2015). El movimiento democrático de mujeres. Antecedentes históricos. Recuperat el 20 de maig de 2017 de <https://mdmcyL.wordpress.com/2015/04/21/el-movimiento-democratico-de-mujeres-antecedentes-historicos/>
- Melucci, A. (1982). *L'invenzione del presente. Movimenti sociali nelle società complesse*. Bolonya: Il Mulino.
- Melucci, A. (1989). *Nomads of the Present: Social Movements and Individual Needs in Contemporary Society*. Londres: Hutchinson Radius.
- Melucci, A. (1996). *Challenging Codes. Collective Action in the Information Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Neidhardt, F., i Rucht, D. (1991). The analysis of social movements: The state of the art and some perspectives for further research. En D. Rucht (ed.), *Research on Social Movements: The State of the Art in Western Europe and the USA* (p. 421-464). Frankfurt a. M. / Boulder (Co.): Campus / Westview Press.
- O'Donnell, G. i Schmitter, P. (1986). *Transitions from Authoritarian Rule*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Offe, C. (1988). *Partidos políticos y nuevos movimientos sociales*. Sistema: Madrid.
- Pérez-Agote, A. (1984). *La reproducción del nacionalismo: El caso vasco*. Madrid: CIS-Siglo XXI.
- Pérez-Agote, A. (1987). *El nacionalismo vasco a la salida del franquismo*. Madrid: CIS-Siglo XXI.
- Rucht, D. (1992). Studying the effects of social movements: Conceptualization and problems. Ponència presentada en *European Consortium for Political Research*. Limerick (Irlanda).
- Ruiz, D. (dir.). (1994). *Historia de Comisiones Obreras, 1958-1988*. Madrid: Siglo XXI.
- Sartorius, N., i Sabio, A. (2007). *El final de la dictadura: La conquista de la democracia en España (noviembre de 1975-junio de 1977)*. Madrid: Temas de Hoy.
- Schumaker, P. D. (1975). Policy responsiveness to protest-group demands. *Journal of Politics*, 37, 488-521.
- Smelser, N. J. (1963). *The Theory of Collective Behavior*. Nova York: Free Press.
- Tarrow, S. (1989). *Democracy and Disorder: Protest and Politics in Italy 1965-1975*. Oxford: Clarendon Press.
- Tarrow, S. (1993). Modular collective action and the rise of the social movement: Why the french Revolution was not enough. *Politics & Society*, 21(1), 69-90.
- Tarrow, S. (1998). Studying contentious politics: From event-full history to cycles of collective action. En D. Rucht, R. Koopmans, i F. Neidhardt (ed.), *Acts of Dissent. New Developments in the Study of protest* (p. 33-64). Berlín: Sigma.
- Tejerina, B. (1992). *Nacionalismo y lengua. Los procesos de cambio lingüístico en el País Vasco*. Madrid: CIS-Siglo XXI.
- Tejerina, B. (2001). Cycles of protest, social movements and political violence in the Basque Country. *Nations and Nationalism*, 7(1), 39-57.
- Tejerina, B. (2010). *La sociedad imaginada: Movimientos sociales y cambio cultural en España*. Madrid: Trotta.
- Tejerina, B., Fernández-Sobrado, J. M., y Aierdi, X. (1995). *Sociedad civil, protesta y movimientos sociales en el País Vasco: Los límites de la teoría de la movilización de recursos*. Vitòria: Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco.
- Tilly, C. (1998). Conflicto político y cambio social. En P. Ibarra, i B. Tejerina (ed.), *Los movimientos sociales. Transformaciones políticas y cambio cultural* (p. 25-41). Madrid: Trotta.
- Tilly, Ch., i Wood, L. J. (2013). *Social movements, 1768-2012*. Londres i Nova York: Routledge.
- Whittier, J. (2004). The consequences of social movements for each other. En D. A. Snow, S. A. Soule, i H. Kriesi (ed.), *The Blackwell Companion to Social Movements* (p. 531-551). Oxford: Blackwell.
- Zald, M. N., i McCarthy, J. M. (1987). *Social Movements in an Organizational Society: Collected Essays*. New Brunswick (NJ): Transaction Publishers.

NOTA BIOGRÀFICA

Benjamín Tejerina és catedràtic de Sociologia i director del Centro de Estudios sobre la Identidad Colectiva. A més, és autor de *Crisis and social mobilization in contemporary Spain: The 15M Movement* (amb I. Perugorría, 2017); *From social to political: New forms of mobilization and democratization* (amb I. Perugorría, 2012); *La sociedad imaginada. Movimientos sociales y cambio cultural en España* (2010); i *Los movimientos sociales. Transformaciones políticas y cambio cultural* (amb P. Ibarra, 1998).

Les mobilitzacions obreres durant la Transició Democràtica espanyola: discursos i representacions sobre l'assemblearisme (1976-1978)

Arnaud Dolidier

UNIVERSITÉ BORDEAUX III

arnaud.dolidier@gmail.com

Rebut: 01/06/2017

Acceptat: 26/10/2017

RESUM

Aquest treball analitza els discursos periodístics i sindicalistes durant el procés de la Transició sobre l'assemblearisme obrer. L'objectiu és comprendre com les mobilitzacions obreres assembleïstes van ser domesticades i subordinades a les organitzacions polítiques i sindicals de l'oposició democràtica. L'assemblearisme obrer no constitueix un esdeveniment anecdòtic i la marginació de les pràctiques assembleàries són, en part, la conseqüència de discursos públics que les deslegitimen i que, de la mateixa manera, construeixen una cultura democràtica política específica, en què el radicalisme obrer no té lloc i en què els vaguistes són convidats a rebutjar les seues estructures assembleàries per a acceptar el monopoli de la representació social per part dels sindicats.

Paraules clau: cultura democràtica, Transició, mobilitzacions obreres, assemblees obreres.

ABSTRACT. *Worker mobilisation during the Spanish transitional democratic process: discourses and representations about the assembly (1976–1978)*

The following work analyses trade union and journalistic discourses on the role played by worker's assemblies during the Spanish transitional process with the aim of understanding how their mobilisation was subjugated and subordinated by political organisations and trade unions who were in opposition to democratisation. The worker's assemblies were not anecdotal events, and the marginalisation of their meetings was partly the consequence of public discourses that delegitimised them. Moreover, these discourses contributed to the construction of a specific political culture which rejects worker 'radicalism'. Thus, workers were asked to reject their own democratic structures and accept the monopoly of social representation by the trade unions.

Keywords: democratic culture, transitional process, worker mobilisation, worker's assemblies.

SUMARI*

Introducció

De les assemblees a l'assemblearisme: representacions socials de la protesta

- L'imaginari de la classe mitjana
- Les «vagues *salvatges*»
- Despolititzar el món obrer

Els significats de l'assemblearisme

- Assemblearisme i moderació
- Classe obrera i classes mitjanes
- L'assemblearisme: un reflex negatiu de la democràcia
- Sindicalisme i assemblearisme

Conclusió

Referències bibliogràfiques

* Article traduït per Verònica Zaragoza.

Autor per a correspondència / Corresponding author: Arnaud Dolidier, 8, rue André Gateau, 89100 Sens (France).

Suggeriment de citació / Suggested citation: Dolidier, A. (2018). Les mobilitzacions obreres durant la Transició Democràtica espanyola: discursos i representacions sobre l'assemblearisme (1976-1978). *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 132(1), 85-102. doi: <http://doi.org/10.28939/iam.debats.132-1.7>

INTRODUCCIÓ

La convocatòria d'assemblees clandestines sorgeix a Espanya durant la dècada de 1960. Constitueixen una nova forma d'organització obrera per a sortejar les limitacions socials de l'Organització Sindical Espanyola (OSE). En efecte, un conjunt de grups i de militants procedents de diverses tendències polítiques (comunistes i catòlics, principalment) van aprendre de les experiències de les dècades dels quaranta i cinquanta que és impossible mantenir una organització sindical en la clandestinitat. Emergeixen així comissions d'obres que intenten combinar l'acció clandestina i la militància dins de les plataformes legals de l'OSE (Moliner, 2011). La convocatòria d'assemblees a l'hora del dinar o a l'eixida de la fàbrica, així com la creació d'aquestes comissions encarregades de dur a terme les reivindicacions i dissoldre's després, es van estendre a un gran nombre d'empreses, grans i mitjanes principalment. Això va donar lloc a la creació d'un *moviment sociopolític*, les Comissions Obreres (CCOO), que naixen oficialment el 1967 a partir de la primera assemblea a Orcasitas (Moliner, 2011: 149).

L'aparició de CCOO s'explica per les necessitats pràctiques lligades a la clandestinitat i a l'exigència de combatre l'aparell del sindicat únic, aprofitant les bretxes existents en la legislació franquista (Moliner, 2011: 148); la celebració d'assemblees i la constitució d'aquest *moviment sociopolític* van esdevenir un element central en la formació de noves identitats col·lectives: l'assemblea com a sistema d'organització es va servir del significat *assemblearisme*, utilitzat per a caracteritzar el que els periodistes i sindicalistes de l'època,¹ i els historiadors d'avui han anomenat

el «nou moviment obrer».² Aquest «nou moviment obrer» és el fruit de discursos assemblearis connectats amb d'altres que preconitzen la necessitat de la *unitat sindical*. Tanmateix, les CCOO continuen sent heterogènies. Això es manifesta en les divergències estratègiques i polítiques dels militants i dels grups polítics que cohabitaven al seu si (Hernández, 1972). Algunes organitzacions a l'esquerra del Partido Comunista de España (PCE), com el Partit del Treball d'Espanya (PTE), l'Organització Revolucionària de Treballadors (ORT) o la Lliga Comunista Revolucionària (LCR), critiquen la línia *reformista* d'aquest últim partit;³ les majors divergències versen sobre la necessitat de presentar-se a les eleccions sindicals de l'OSE o no (Díaz, 1977: 146). Alguns corrents defensen posicions anticapitalistes i rebutgen la inserció en el sindicat franquista i l'obtenció de llocs com a delegats sindicals. En canvi, l'orientació majoritària del PCE pensa que les reivindicacions socials obreres han d'articular-se entorn d'una lluita antifranquista global que reunisca totes les forces socials amb l'objectiu d'instaurar un Govern provisional, encarregat de fer realitat la *ruptura democràtica*. Per això, del que es tracta és d'acaparar els llocs de delegats sindicals, per a reforçar les CCOO.

Davant de la impotència del Sindicat Vertical i de la fragilitat de les estructures del *sindicalisme de classe* (les centrals sindicals no van ser legalitzades fins a l'abril de 1977), l'auge de les mobilitzacions obreres ve acompanyat de la generalització i l'expansió de les assemblees. Així, entre 1974 i 1977, la totalitat dels conflictes obrers es van estructurar i organitzar

1 Com per exemple, Nicolás Sartorius, dirigent del PCE i de CCOO, i periodista en la revista *Triunfo* (Sartorius, 10 de gener de 1976: 34).

2 Per a l'historiador Xavier Domènech, en els anys seixanta s'assisteix a Espanya a l'emergència d'un «nou moviment obrer» (2012: 224).

3 Sobre les organitzacions polítiques a l'esquerra del PCE, vegeu Laiz (1995), i també Casanellas i Martínez (2012).

a partir d'assemblees (Pérez Pérez, 2006). N'hi ha de diversos tipus: existeixen assemblees d'empresa o de personal, de secció o de taller, que permeten debatre i dur a terme les seues reivindicacions. També hi van existir les assemblees generals, considerades com a sobiranes i a les quals pertanyia el poder de decisió. Finalment, hi va haver també assemblees o comissions de delegats, triats i revocables, l'objectiu dels quals era negociar amb els empresaris i coordinar els conflictes entre diferents fàbriques. Assistim, doncs, a la construcció d'una «certa cultura assembleària, oberta, participativa i unitària» (Pérez Pérez, 2001: 389).

Després de morir el dictador al novembre de 1975, la crisi del règim franquista s'accelera i els moviments assemblearis es polititzen, sobretot a causa de la repressió, que ve acompanyada del sentiment de «solidaritat de classe». ⁴ Aquests moviments no s'impulsen únicament pels sindicalistes, sinó també per grups independents, revolucionaris, les tradicions polítiques dels quals vénen del comunisme consellista i de l'anarcosindicalisme. ⁵ Aquests entenen l'assemblearisme com el mitjà de produir un nou procés revolucionari en la mesura que el caràcter sobirà de les assemblees garanteix l'autonomia dels conflictes davant dels partits i els sindicats. Aquestes vagues assembleàries tenen el seu apogeu al començament de l'any 1976 (Amorós, 2008) i contribueixen a reforçar les identificacions col·lectives obreres basades en l'articulació del concepte de classe en les formes d'organitzacions assembleàries.

4 A tot el País Basc, per exemple, es van registrar tretze vagues generals entre el gener de 1976 i el maig de 1977, els motius de les quals eren essencialment polítics, amb reivindicacions contra la repressió. A més, també al País Basc, les vagues *polítiques* i les vagues estrictament salarials es confonien en un moviment les característiques del qual s'assemblaven cada vegada més a una temptativa de ruptura revolucionària. Vegeu Molinero i Ysàs (1998: 240).

5 Cal destacar que s'han dedicat molt pocs estudis a l'anàlisi de les relacions entre corrents polítics revolucionaris, independents i anarcosindicalistes i els moviments assemblearis. En el camp de la historiografia, a banda del treball de José Antonio Pérez citat anteriorment, destaquem l'article de Vega (2011), així com també l'article de Carnisser i Pérez (2005).

Al·ludim en alguns moments a l'existència d'un *moviment obrer sindical*, mentre que per a altres esdeveniments fem referència a un *moviment assembleari*. ⁶ No obstant això, l'assemblearisme s'afebleix a partir de 1977 i desapareix a poc a poc del paisatge de la mobilització a mesura que es construeix un nou marc de relacions socials entre patrons i obrers, al si d'un model definit com *neocorporativista*. ⁷ Efectivament, la construcció de noves institucions en el món del treball durant la Transició (comitès d'empresa i seccions sindicals a partir de 1978) participa en l'alentiment dels moviments assemblearis. El 1979, les estadístiques mostren que les vagues van ser més nombroses que en l'any 1976, ⁸ però la naturalesa i l'organització d'aquestes havien canviat considerablement. Mentre que el 1976 els moviments socials obrers es caracteritzaven per la

6 La premsa obrera clandestina analitzada a la Fundació 1º de Mayo, a Madrid, entre finals de 2014 i principis de 2015, així com els arxius consultats al Pavelló de la República i a la Fundació Cipriano García a Barcelona, al juliol de 2012, ens han permès evidenciar que, durant el transcurs de diversos esdeveniments (vagues en la construcció i en la metal·lúrgia el 1976 i 1977, vagues generals al País Basc i Catalunya el 1976, etc.), existeixen lluites d'apropiació semàntica, l'objectiu de les quals té a veure amb la fixació d'una identitat obrera col·lectiva. Cada vegada que es necessita designar un assumpte polític obrer en l'origen de les vagues, es parla al mateix temps de «moviment obrer independent», de «moviment obrer assembleari», de «moviment obrer sindical», etc. Aquesta batalla semàntica va continuar, en menor mesura, al si del camp historiogràfic, amb l'ús de l'expressió «nou moviment obrer», que competeix amb la de «l'altre moviment obrer», utilitzada pel filòsof Santiago López Petit (2008) per a donar compte d'una realitat social contra corrent.

7 El terme *neocorporativisme* serveix per a definir el nou sistema de relacions salarials que s'implementa el 1978 per a diferenciar-lo del corporativisme feixista, el qual s'associa al corporativisme practicat després de la Segona Guerra Mundial en nombrosos règims democràtics. Per a un estudi de la relació entre l'anarcosindicalisme i el neocorporativisme durant la Transició Democràtica espanyola, vegeu Bartolomé (2005).

8 El 1976 es comptabilitzen 1.568 vagues, 3.639.000 vagues i 13.752.000 hores de treball perdudes, mentre que el 1979 les estadístiques comptabilitzen 2.680 vagues, 5.713.000 vagues i 18.917.000 hores de treball perdudes. Font: Anuaris d'Estadístiques Laborals i d'Assumptes Socials, del Ministeri de Treball i Seguretat Social, citat per García (2008).

politització dels seus protagonistes, per la radicalitat de diverses vagues i per les vagues generals, el 1979 els conflictes són principalment sectorials i la causa és sovint la negociació d'acords generals entre sindicats, patronal i Govern. Van perdre tot el contingut polític i les federacions sindicals en dirigien el rumb (Vega, 2011: 181). Com que els sindicats hi van adquirir un rol preponderant, ja no existia pràcticament cap dinàmica assembleària.

En un article recent, l'historiador José Babiano (2012) es pregunta si la història social, en centrar l'atenció en les vagues durant el franquisme i la Transició, no va contribuir a construir una forma de *narració èpica* de les resistències obreres. En efecte, la historiografia ha permès fer visibles les mobilitzacions obreres i mostrar el seu paper determinant en el debilitament del règim franquista i en l'arribada de les llibertats democràtiques (Molinero i Ysàs, 1998). No obstant això, volem destacar que aquestes *narracions èpiques* s'inscriuen sovint en el relat teleològic i normatiu de la Transició triomfant, que es va realitzar malgrat la utilització d'una metodologia presa de les ciències socials i de la teoria dels moviments socials.⁹ Sens dubte, això està lligat al fet que l'estructura conceptual emprada per un gran nombre d'historiadors es basa, d'una banda, en la idea d'una racionalitat individual d'uns actors maximitzadors de beneficis i minimitzadors de pèrdues i, d'altra, en una sociologia que privilegia les *estructures d'oportunitat política*.¹⁰ Malgrat la introducció de nous conceptes per a considerar el paper dels factors culturals en el desplegament i la configuració de repertoris de l'acció col·lectiva,¹¹ la dicotomia —criticada sovint— entre *antics* i *nous* moviments socials¹² presenta

dificultats per a constatar la complexitat de les vagues obreres durant els anys setanta a Espanya. Efectivament, l'aspecte aparentment anecdòtic i efímer de les pràctiques assembleàries ha propiciat un interès reduït en els historiadors, que han arribat, fins i tot, a ignorar-ne l'existència en les crítiques i les interpretacions fetes sobre el moviment obrer durant el tardofranquisme i la Transició (Vega, 2011: 176). Això explica igualment les poques interpretacions realitzades sobre els assumptes de subordinació i de marginació dels moviments obrers en els partits i en els sindicats de l'oposició, que resulten d'una manca de contextualització de conceptes clau. Però la naturalització de termes per part de la historiografia és totalment comprensible si recordem que la història de la Transició va començar sent un relat de la Transició per si mateixa, és a dir, un relat de legitimació, d'un procés model.¹³ Els plantejaments posteriors que han reintroduït els moviments socials com a factor important en aquest procés han utilitzat un vocabulari *clàssic*, el sentit del qual era falsament evident, sense qüestionar el que aquelles categories polítiques (*classe* o *moviment obrer*, per exemple) mobilitzaven en termes d'interpretació de la realitat. Així doncs, intentar comprendre per què i en quina mesura les pràctiques assembleàries van ser desprestigiades ens duu a preguntar-nos si l'evolució d'aquestes mobilitzacions obreres no està en certa manera determinada per construccions discursives que participen en la reconfiguració i la resignificació d'aquestes mateixes pràctiques. Perquè, per a trobar el mode en què el moviment democràtic impulsat per l'oposició s'integrés en el nou marc polític construït pels reformistes franquistes, va ser necessari, entre altres coses, marginar les aspiracions revolucionàries i anticapitalistes, al mateix temps que es desmobilitzava parcialment el món obrer. D'aquesta manera, els canvis ideològics i pràctics de l'oposició, sobretot de les seues dues organitzacions principals (Andrade, 2012), són en part la causa de la subordinació dels moviments socials obrers a aquestes últimes. El seu relegament en l'espai polític no és

9 Sobre la relació entre la història, els moviments socials i la teoria dels moviments socials, vegeu Pérez Ledesma (1994).

10 És el cas, per exemple, dels treballs de Durán (2000).

11 És, per exemple, el cas de Xavier Domènech, que introdueix en els seus treballs l'estudi de factors culturals i reflexiona sobre quina manera les noves identitats obreres s'han construït sobre transmissions del saber i de l'experiència.

12 Per a una crítica de la dicotomia entre *antics* i *nous* moviments socials, vegeu Pérez Ledesma (2006).

13 Sobre la construcció del mite de la Transició *model*, consulteu Bazzana-André (2006) i Godicheau (2014).

simplement conjuntural; la producció i la difusió de discursos específics que fan de l'assemblearisme un fet incompatible amb el canvi democràtic s'imposa durant el transcurs d'esdeveniments concrets, com vagues de gran abast o moments d'insubordinació obrera, percebuts dins dels discursos dominants com a obstacles per a l'èxit del procés democràtic.

Les discrepàncies sobre l'organització i la representació del conflicte revelen relacions de força entre corrents i organitzacions, dissensions dins dels moviments, ordres i una reformulació de categories produïdes per la premsa per a advertir la societat obrera del perill que representa una radicalització de les vagues en el context de la Transició.¹⁴ Aquests vincles de força i la voluntat dels periodistes i comentaristes d'interpretar de manera concreta aquestes mobilitzacions evidencien l'existència de «fractures conceptuais» (Nexo Autonomía, 2002) en la manera d'entendre què és el moviment obrer i quin n'ha de ser el paper durant la Transició.

DE LES ASSEMBLEES A L'ASSEMBLEARISME: REPRESENTACIONS SOCIALS DE LA PROTESTA

L'imaginari de la classe mitjana

Quan Adolfo Suárez va ser nomenat president del nou Govern espanyol el juliol de 1976, el diari *El País* publicà un article en què l'home polític és definit com el representant de la classe mitjana. El periodista afirmava que aquestes classes, nascudes de l'expansió econòmica del règim franquista, tenen la capacitat de garantir l'estabilització del procés de canvi polític davant de les perturbacions de l'ordre i les amenaces que suposen les mobilitzacions socials (*El País*, 7 de juliol de 1976: 9). Tal com va assenyalar Pablo Sánchez

León (2014), la construcció d'un imaginari col·lectiu basat en la representació de les classes mitjanes prové de les cultures polítiques franquistes, que van desenvolupar un discurs mesocràtic.¹⁵ Però el que evidencia l'historiador és que aquests discursos també estan presents en les ideologies antifranquistes. I ho il·lustra amb un article d'*El País* aparegut en el moment de la investidura del nou Govern de Suárez, el 1976:

El corresponal del *Times* defineix el senyor Suárez com a representant de la classe mitjana-alta i escriu que, amb la seua elecció, la classe mitjana està al poder. Una classe mitjana moderna i dinàmica, que es va acomodar a Franco mentre va anar creixent en riquesa i sofisticació, però que ara veu la necessitat de canviar a una societat més oberta i menys artificial (*El País*, 7 de juliol de 1976).¹⁶

La construcció de noves representacions socials condueix al fet que la immensa majoria de treballadors ja no senten que pertanyen a la classe obrera, sinó a les classes mitjanes (Sánchez, 2014). Aquest augment de la classe mitjana en la societat ha contribuït a atenuar les identitats de classe dins de la identitat col·lectiva ciutadana, reflexos d'aquestes classes mitjanes, garants del civisme i del pacifisme. Així, mentre el Govern de Suárez inicia, el juliol de 1976, les primeres trobades amb els partits i sindicats de l'oposició democràtica, assistim al mateix temps a la marginació dels moviments vagues en benefici de jornades d'accions puntuals i de vagues parcials. És el cas, per exemple, de la jornada de vaga nacional del 12 de novembre del mateix any, no convocada per les assemblees de fàbriques i barris sinó per les autoritats dirigents de la Coordinadora de Organizaciones

14 Aquest treball es basa, principalment, en la lectura i l'anàlisi de quatre publicacions, triades pel seu arrelament a les tradicions d'esquerra amb l'objectiu de determinar l'evolució dels llenguatges polítics i les reformulacions ideològiques d'òrgans de premsa més afins a l'oposició democràtica que als sectors reformistes franquistes. Es tracta de *Cambio 16*, *Triunfo*, *Diario 16* i *El País*. També s'ha consultat el fons del PSUC (ANC1-230) de l'Arxiu Nacional de Catalunya (ANC).

15 En el diccionari de la *Reial Acadèmia Espanyola*, el terme *mesocràcia* es defineix com un règim polític en el qual la classe mitjana és preponderant. En francès, es pot traduir aquest terme amb l'expressió «régime politique bourgeois» (Petit Robert), és a dir, un règim que instaura una lògica meritocràtica encarnada i legitimada per aquestes mateixes classes mitjanes.

16 Totes les marques de cursiva de les citacions successives d'aquest article han sigut realitzades per l'autor.

Sindicales (COS), composta per la UGT, l'USO i CCOO. A més, el tancament d'empreses i la intensificació dels acomiadaments van acompanyats de vagues cada vegada més defensives, mentre que, des de 1974, almenys, els obrers duen a terme moviments ofensius marcats per les reivindicacions polítiques. Aquest descens de les mobilitzacions obreres en general i de les pràctiques assembleàries en particular ha de vincular-se a l'evolució del camp semàntic en la premsa escrita, que és ja vehicle de nous valors que participen en la construcció d'un espai públic pacífic.

Les «vagues salvatges»

Aquestes transformacions han de ser analitzades tenint en compte que el final de l'any 1975 i els primers mesos de 1976 estan marcats per una successió de mobilitzacions obreres, de vagues generals i d'explosions socials que desestabilitzen les forces polítiques antifranquistes, però també els organismes de l'oposició democràtica.¹⁷ Davant de la incertesa creada per la situació social i política, els representants de la paraula pública (periodistes, homes de la política, intel·lectuals, etc.) proposen algunes anàlisis per a ressenyar i comprendre les mobilitzacions assembleàries a fi de controlar-les millor. Ho il·lustra la intervenció d'un professor de dret, Juan Antonio Sagardoy Bengoechea, entrevistat pel diari *El Correo Español-Pueblo Vasco*, recollida per *El País*, en què afirma que:

A Espanya, actualment totes les vagues són salvatges i l'única via de civilitzar-les és una mutació en profunditat de l'estructura sindical, que done pas a organitzacions lliures i autònomes de treballadors que encaminen, mantinguen les vagues i se'n responsabilitzen (*El País*, 13 de maig de 1976).

Les pràctiques assembleàries s'hi associen a la idea de «vagues salvatges», que es pretenen *civilitzar* mitjançant una nova estructura sindical que s'harmonitza

amb l'antiga. Així, el sindicalisme, al contrari que les *vagues salvatges*, s'associa a la idea de *responsabilitat* en un període en el qual l'augment de mobilitzacions obreres és interpretat pel conjunt de grups socials com un factor desestabilitzador: es percep que les forces antifranquistes, encara il·legals el 1976, tenen la capacitat de contenir la radicalització de les mobilitzacions obreres i d'assegurar l'èxit del procés de transició sindical.

Aquests col·lectius obrers que experimenten la llibertat d'expressió en assemblees, les pràctiques de protesta i la presa de decisions han d'integrar-se en estructures capaces d'*orientar-los*, de *guiar-los* però, sobretot, de *responsabilitzar-los*. Per *responsabilitat* s'entén la idea que els inconformistes han de deixar d'emprendre vagues il·limitades i, al mateix temps, eliminar del repertori d'acció col·lectiva els piquets vagues i les confrontacions amb les forces de l'ordre; es tracta d'*educar-los* en la negociació. No obstant això, a aquestes pràctiques socials aprovades durant múltiples assemblees pels mateixos obrers se les acusa de desestabilitzar la situació política del país. Això es deu al fet que els vaguesistes s'ocupen de la política i perjudiquen els objectius de les organitzacions de l'oposició democràtica en voler ser els únics habilitats per a parlar *en nom dels* treballadors. Efectivament, aquestes vagues són *salvatges* perquè trenquen les fronteres pràctiques i simbòliques que s'assignen els uns i els altres a les pròpies tasques, a les pròpies funcions, i desplacen la divisió dels aspectes sensibles entre aquells que tenen legitimitat per a parlar i aquells que no tenen accés a la paraula pública.¹⁸ Són salvatges perquè desestabilitzen el joc de la representació establert pel poder franquista i posen igualment enjòlit les estratègies dels dirigents sindicals i polítics antifranquistes.

¹⁷ Ferran Gallego (2008) va assenyalar que els dos organismes de l'oposició democràtica, Junta Democràtica i Coordinadora Democràtica, s'uneixen al març de 1976 després de l'experiència del moviment assembleari de Vitòria per por de veure's desbordats.

¹⁸ Per a Jacques Rancière (2000), la divisió d'allò sensible designa un sistema d'evidències que defineix l'existència d'un comú basat en la divisió de parts i d'espais exclusius. Aquest comú es desestabilitza quan un subjecte polític, entès com a capacitat enunciativa i demostrativa, reconfigura la relació del que es pot veure i dir. Pensem que els obrers van desplaçar aquesta divisió en el transcurs de les mobilitzacions socials el 1976.

Encara que el terme de *vagues salvatges* siga emprat pel Govern i pels mitjans intel·lectuals i periodístics, hi ha exemples, com el de Nicolás Sartorius, militant i teòric de CCOO, que en critiquen l'ús per a referir-se als moviments vaguesistes:

La impropietat de l'aplicació del terme «vagues salvatges» als obrers aturats és que aquí l'estructura sindical no ha variat des dels seus orígens de tipus corporativista, vertical, i els obrers solen trobar que les seues aspiracions no estan canalitzades (Sartorius, 17 de gener de 1976).

Aquest terme no és legítim a causa de la naturalesa mateixa del Sindicat Vertical franquista, que no permet *canalitzar* les aspiracions dels obrers; sobreententent, per consegüent, que els sindicats democràtics sí que poden fer-ho. Evocant i analitzant la vaga del metro de Madrid el gener de 1976, Nicolás Sartorius denuncia la idea mateixa de vagues salvatges:

La primera paraula grossa que va saltar a la premsa —a l'ABC i al *Ya*— si no recorde malament, tan bon punt es va iniciar el conflicte, va ser la de vaga salvatge. Potser s'hi pretenia utilitzar un llenguatge modern, a l'europea, recollint el terme amb què a Europa es defineixen les vagues que els obrers realitzen sense comptar amb els seus sindicats. Però per això [...] hauríem de tenir sindicats a l'europea (Sartorius, 17 de gener de 1976: 14-15).

No és contra el terme contra el que arremet el sindicalista sinó contra l'ús d'aquest marcat per un context polític en el qual els sindicats i els partits democràtics encara són il·legals. Mentre el Govern no legalitze les organitzacions obreres, no s'hi pot parlar de *vagues salvatges*; cosa que significa que és possible utilitzar aquest concepte en un context *democràtic* en el qual les estructures sindicals, legals, regulen les relacions socials en el món del treball. Solament amb aquesta condició podem referir-nos a aquest terme.

Ja es tracte d'un professor de dret o bé d'un intel·lectual i militant sindicalista, assistim a la construcció d'un marc conceptual comú basat en la idea d'una democràcia en què els obrers ja no representarien un

paper polític i es limitarien a la categoria de subjecte social, i manifestarien el seu descontentament mitjançant els sindicats. La construcció d'una cultura política democràtica passa per la idea que el dret de vaga és legítim si no s'exerceix de manera *salvatge*, és a dir, sense que hi haja regulació ni representació. La promoció de peticions de regulació es duu a terme entre els intel·lectuals i en la premsa escrita, perquè aquesta seria capaç de marginar las *vagues salvatges*, percebudes per aquests dos protagonistes com el resultat de l'absència d'organismes democràtics que representen la funció de reguladors entre els actors en conflicte.

Despolititzar el món obrer

La construcció del sentiment de pertinença social a la classe per mitjà de pràctiques assembleàries condueix, com hem esmentat anteriorment, a la politització dels vaguesistes. Aquests construeixen noves formes de participació democràtica, que són combatudes a causa de la idea que la política ha de ser propietat exclusiva de les elits. Ha d'exercir-se en llocs com el Parlament, i no a les fàbriques i als barris, com mostra aquesta citació del sindicalista Cipriano García, quan va ser rebut amb una delegació de CCOO pel ministre de Relacions Sindicals, Enrique de la Mata, al setembre de 1976:

El procés negociador podria ser lent, caldria avançar-se en el camp sindical. Per a nosaltres aquests perills són reals, però és precisament la manca de llibertats la que aguditza els conflictes, els allarga, *fica la política dins de les empreses quan hauria de tenir un altre àmbit* [...]. El moviment obrer ha fet mostra de maduresa, no està descontrolat, som conscients que cal saber portar els conflictes i acabar-los amb èxit (Sartorius, 18 de setembre de 1976: 16-17).

Hi observem que els sindicats asseguren al ministre que els moviments socials estan *controlats* —continguts en tot cas— amb la finalitat de garantir els bons resultats del procés de negociació política entre oposició i Govern. La idea proposada pel sindicalista per a controlar-ne els perills és la instauració de les llibertats democràtiques. Aquestes han de conduir a la despo-

litització dels moviments socials obrers. Els discursos dominants manifesten la voluntat de les elits polítiques i sindicals de conservar el monopoli de l'expressió dels afers socials a les fàbriques i de frustrar altres formes d'enteniment que rebutgen la manera en la qual s'està dirigint el procés de canvi polític.

Simultàniament, diversos comentaristes i reporters, també polítics o intel·lectuals, es dirigeixen directament als protagonistes de la protesta per a comunicar-los que han d'acceptar el marc institucional i governamental mitjançant el qual es desplega la Transició i deixar de banda possibles alternatives, com fa, per exemple, l'universitari i polític Luis González Seara, l'octubre de 1976, en les pàgines de *Diario 16*: «Aquest no sembla el moment de ruptures revolucionàries ni d'utopismes polítics, sinó el d'un pragmatisme que conduïska al canvi democràtic i a l'alternativa de poder mitjançant les eleccions» (González, 19 d'octubre de 1976: 4).

Aquesta citació contribueix a relegar al camp de la utopia, de les coses irrealitzables, una sèrie d'alternatives polítiques. La idea és que el canvi democràtic ha d'associar-se al pragmatisme i a la uniformitat per tal de, a la llarga, organitzar unes futures eleccions parlamentàries. El desprestigi exercit sobre les cultures polítiques revolucionàries en general i sobre l'assemblearisme en particular està vinculat als canvis ideològics dels mitjans periodístics i intel·lectuals, de les organitzacions polítiques de l'oposició, al que podríem definir com una «transició lingüística» (Fernández, 2008), que es produeix per la construcció de representacions negatives atribuïdes a les vagues assembleàries.

No obstant això, al llarg dels anys 1976 i 1977, els vaguistes continuen organitzant-se a partir d'assemblees. Les centrals sindicals encara són il·legals i l'assemblearisme conserva una certa legitimitat, ja que ha participat en la caiguda del Govern d'Arias Navarro. Tanmateix, la difusió de l'expressió *vaga salvatge*, creada per les elits franquistes, troba l'equivalent en l'oposició, i sobretot en els sindicalistes, amb els termes de *vagues indefinides* o de *vagues il·limitades*. És evident que aquestes dues fórmules no tenen el mateix significat, però conver-

geixen en el fet que consideren negativa per al futur la radicalització dels moviments obrers. Per la seua part, els sindicalistes critiquen aquestes vagues, que són prolongades d'assemblea en assemblea i que adquireixen aquest caràcter indefinit; consideren també que posen en perill possibles negociacions, ja siga a escala nacional i governamental com a escala local, en algunes branques professionals o en empreses. Afirmen que aquestes vagues remetent a mobilitzacions aprovades en l'agitació de l'assemblea, sense un debat previ de les organitzacions polítiques i sindicals que se suposa que hi juguen un paper de direcció. D'aquesta manera, es pot crear una situació de conflicte general en la qual l'oposició democràtica i els sindicats antifranquistes corren el risc de desbordar-se, com afirma la Federació del Metall de Catalunya de CCOO el gener de 1976:

Som conscients que només les MOBILITZACIONS dels treballadors en les diferents formes (manifestacions, vagues,...) poden ser els instruments que aconseguisquen imposar les seues demandes però recordant que aquestes mobilitzacions han de ser d'una forma responsable, unitària i coordinada, que mostren als empresaris la nostra força; i no amb la crida a vagues indefinides, sense cap eixida, que dificulten la nostra lluita i ajuden la patronal a portar als treballadors el pacte social.¹⁹

Així doncs, l'assemblearisme ve acompanyat de vagues indefinides, acusades de fer el joc a la patronal. Davant d'algunes vagues que rebutgen o critiquen les consignes dels organismes de l'oposició democràtica, els dirigents sindicals desenvolupen un discurs consolidat en la responsabilitat, en la necessària negociació i en la necessitat de saber concloure una vaga: «Les vagues també s'acaben i potser el més difícil siga saber concloure-les bé» (Sartorius, 17 de gener de 1976). Aquest tipus d'enunciats apareixien igualment en la premsa escrita de gran tirada, encara que per altres motius. En efecte, els sindicats volien mantenir una situació general de mobilització per a pressionar el Govern. Per la seua part,

¹⁹ ANC, Partit Socialista Unificat de Catalunya (ANC1-230), Federació del Metall de Catalunya de CCOO, 03.01.40.43. CCOO. Activitat sindical en el sector del metall, 1968-1982.

la premsa escrita que estava a favor de la democràcia col·laborava amb operacions de recodificació de situacions socials explosives amb l'objectiu de normalitzar-les. Això es tradueix en la caracterització i definició del que ha de ser una vaga en un país que es diu democràtic. Així, per exemple, Francisco Umbral, escriptor i intel·lectual espanyol, afirmava a *El País* el novembre de 1976 que:

La vaga és la cosa més democràtica, la més pacífica i la més racional que s'ha inventat perquè el proletariat parli el seu llenguatge de silenci davant de l'eloqüència dels diners. [...] La vaga, en fi, és un mal necessari en la dialèctica de la plusvàlua, un recurs, no un ideal ni una utopia, però que, com tots els grans recursos límit, es converteix en l'expressió patètica, unànime i quasi breclitiana del destí (Umbral, 12 de novembre de 1976).

Així doncs, la vaga s'hi defineix com una pràctica racional, democràtica i pacífica. No obstant això, ja siga considerada com una finalitat o com un mitjà, no és en absolut sinònim de pacifisme en el moment de la publicació de l'article el novembre. Aquesta declaració té lloc el dia de la vaga del 12 de novembre i es relaciona amb la legitimació de noves maneres d'acció —vagues puntuals i parcials d'iniciativa exclusiva dels sindicats, manifestacions pacífiques, etc.—. El 1976, les lluites socials encara eren víctimes de la repressió per les forces policials en manifestacions i ocupacions de fàbriques i esglésies.²⁰ Les accions desplegades pels vaguistes a l'espai públic, com per exemple el repartiment de pamflets o la instal·lació de piquets, són sinònim de pràctiques conflictives, en absolut pacífiques. Per consegüent, si la realitat de la vaga no és pacífica, insistir en aquesta caracterització pretén normalitzar unes vagues que tenen la particularitat de ser indefinides i les representacions de les quals, basades en la lluita

de classes, són acusades de fomentar la violència i la radicalitat. La vaga és legítima si s'inscriu en un marc *democràtic*, amb un funcionament institucionalitzat.

L'assemblea pot fabricar nous llenguatges que posen en risc les pretensions sindicals en el paper de dirigir aquests moviments. Es tracta de llenguatges contra corrent utilitzats per subjectes polítics sotmesos a les directrius de l'oposició democràtica —militants revolucionaris, sindicalistes o simplement vaguistes totalment decidits a guanyar nous drets—, llenguatges que desestabilitzen els projectes de reforma duts a terme per les elits polítiques i sindicals. Per a evitar això, una sèrie de periodistes aconsellen al món obrer limitar les protestes per a no entorpir el procés de transició política.

Els treballadors —i els espanyols estan acreditant la seua serenitat i claredat d'idees— pensen que «la vaga per la vaga» pot no interessar en un plantejament convencional i *prefereixen autolimitar-se l'exercici del dret anteposant en el seu cas altres formes de negociació*. D'això a concloure que la vaga és un recurs límit hi ha un abisme, perquè en definitiva la vaga és, primer de tot, la via genuïna de fixar condicions de treball (Villa, 28 d'octubre de 1976).

Aquest discurs insta a homogeneïtzar el proletariat en insistir en el que els seus protagonistes senten, en el que desitgen *realment*. A partir d'aquest moment, el sorgiment de vagues indefinides, és a dir, prolongades d'assemblea en assemblea, es converteix en sinònim de vaga per la vaga o de *vaga salvatge*. El camp lèxic és eloqüent: la *claredat* i la *serenitat* són sentiments associats a la idea d'autolimitació i de negociació pel que fa a l'exercici del dret a vaga. A més, és convenient assenyalar que el fragment citat parla en nom dels treballadors sense donar-los la paraula. La vaga és entesa com un dret legítim, però els treballadors han de ser conscients que cal utilitzar-la adequadament, sense dificultar les negociacions entre el Govern i l'oposició.

Existeixen formes de subjecte que lluiten contra la submissió i la imposició d'una subjectivitat. Així, els processos de subjectivació deriven de les relacions de poder, que poden ser definides com maneres

20 La repressió que marca l'any 1976 fou la de Vitòria, on la policia usà gas lacrimogen contra els vaguistes que estaven reunits en una església. Quan aquests isqueren de l'església, la policia disparà, causà la mort de tres treballadors i provocà nombrosos ferits. La historiadora Sophie Baby assenyala que, entre 1975 i 1982, les violències dels contestataris (d'extrema dreta, de l'esquerra revolucionària i del nacionalisme radical) van causar 536 morts. Per la seua part, les violències d'Estat van ocasionar 178 morts (Baby, 2012: 54).

d'acció sobre accions possibles (Foucault, 1982). Llavors, es pot suposar que els relats dominants han permès crear un espai d'acció col·lectiva legitimat per un espai moral, a partir de la difusió de termes i camps lèxics que insisteixen en la bona conducta. Això permet *neutralitzar* els conflictes socials obrers contra corrent, descreditant-los. D'aquesta manera, valors i principis com el pacifisme, el civisme o fins i tot la responsabilitat, són el producte d'una economia moral (Fassin, 2009)²¹ transmesa per un règim de repressió que s'adapta a un règim d'humanització. Podem aleshores pensar que si els valors procedeixen, almenys en part, de normes, i que aquestes normes depenen parcialment de valors, la instrumentalització política de les emocions durant els successos s'inscriu en enunciats que tornen a enviar les pràctiques assembleàries al passat, acusades de perseguir un combat anacrònic i de no adaptar-se a les noves realitats democràtiques.

ELS SIGNIFICATS DE L'ASSEMBLEARISME

Assemblearisme i moderació

Al llarg dels anys setanta, les organitzacions sindicals i polítiques de l'oposició franquista mantenen les assemblees de treballadors, però posen en dubte l'assemblearisme. Aquest assemblearisme remet a vagues que semblen poder prescindir dels partits i els sindicats, sobretot per l'elecció de delegats per part de l'assemblea. D'aquesta manera, aquests últims posseeixen una legitimitat superior a la dels delegats sindicals de CCOO, presents en l'aparell

vertical.²² El suport de les organitzacions polítiques i sindicals a les assemblees és, per tant, un suport matisat, ambivalent, com ho demostra aquesta citació del PCE: «Que controlen [les assemblees] als càrrecs sindicals, però sense ofegar-los» (ap. Pérez Pérez, 2001: 390).

Malgrat tot, en nombrosos sectors de CCOO, sotmesos a la línia política del PCE, molts sindicalistes decideixen donar suport i defensar el caràcter sobirà de les assemblees, el seu poder de decisió i la legitimitat dels delegats electes. Per contra, altres centrals sindicals exposen obertament el rebuig a considerar aquests delegats com els autèntics representants dels treballadors. És el cas de la UGT, que intenta constituir el propi espai d'acció sindical el 1976. Tem per damunt de tot un «procés d'institucionalització de l'assemblea» (Pérez Pérez, 2001: 390) que la perjudicaria com a organització: «Evitar institucionalitzar l'Assemblea com a òrgan de decisió, amb què es cau en un basisme absolutament perniciosos per a l'eficàcia de l'organització» (ap. Pérez Pérez, 2001: 390).

Ara bé, encara que hi haja diferents posicions entre organitzacions, i també a l'interior d'aquestes quant al paper de les assemblees, les centrals sindicals s'integren en els organismes oficials de l'oposició i, com a tal, opten per una estratègia basada en la pressió ciutadana al si de moviments interclassistes. Això implica restringir l'espai polític associat fins ara a les lluites socials. Aquestes s'incorporen en els organismes de l'oposició que contribueixen a difondre la idea que el món obrer és fonamentalment pacífic, moderat i que segueix al peu de la lletra les consignes dels dirigents polítics i sindicals. Així doncs, diversos testimonis de l'època han contribuït a estendre la idea que el conjunt de les forces democràtiques treballa per la posada en

²¹ Efectivament, pensem que els valors i les normes que s'imposen en el transcurs de la Transició estan lligats a sentiments morals promoguts per discursos i llenguatges. Així, tal com exposa l'antropòleg Didier Fassin, la introducció en l'anàlisi del concepte d'*economia moral* té com a objectiu mostrar que hi ha diverses formes de subjectivitats polítiques que són modelades per configuracions morals històricament situades. Els recursos heurístics d'aquest concepte poden mostrar que paraules com *consens* o *desil·lusió* són el fruit de normes socials imposades per valors que han sigut transmesos mitjançant una instrumentalització de sentiments morals com la por, la fòbia, etc. (Fassin, 2009).

²² En algunes ocasions, aquests delegats sindicals són igualment triats per l'assemblea i poden, gràcies al seu estatus, obrir els locals del sindicat, la qual cosa permet als treballadors reunir-se a l'interior de la fàbrica i no en llocs exteriors, com les esglésies.

escena d'una nova legalitat fundada sobre l'ordre i la mobilització pacifista:

Les forces polítiques democràtiques reclamen, sense excepció, ordre i legalitat, la mobilització pacífica els pareix l'instrument ideal del canvi democràtic [...] el món del treball mostra una *notable moderació*, tant en els mitjans que utilitza com en els objectius que es fixa (Vidal-Beneyto, febrer de 1976).

Aquesta «notable moderació» sobre la qual insisteix el sociòleg José Vidal-Beneyto sembla ser un ressò d'aquestes «forces polítiques democràtiques» que basen l'acció no en una possible transformació social ni en una ruptura política, sinó en els principis de l'ordre i la legalitat. En aquest fragment, tot succeeix com si el món proletari, unit i congregat darrere dels seus representants, hagués optat deliberadament per l'autocontenció dels seus objectius polítics i sindicals a fi de no entorpir les negociacions en curs en el cim de l'Estat. D'aquesta manera, la construcció del mite d'una Transició model i pacífica es consolida sobre un lloc comú segons el qual els treballadors van ser un factor d'estabilitat gràcies a la seua moderació (Fernández de Castro, 1980). Lluny d'haver sigut objecte de qüestionament, aquesta idea d'un món obrer que ha intentat desestabilitzar el règim franquista abans de sotmetre's als partits i sindicats oculta una sèrie d'enunciats que contribueixen a desprestigiar l'acció assembleària a partir de valors que neutralitzen els moviments socials que no es basen en l'hegemonia de les centrals sindicals democràtiques.

Classe obrera i classes mitjanes

Des de finals de l'any 1976, un gran nombre d'editorialistes es dediquen a alterar les interpretacions clàssiques de les organitzacions obreres basades en la lluita de classes. Alguns autors intenten evidenciar que l'esquerra ha de refundar el seu programa polític general i deixar de fonamentar-se en una base social composta exclusivament per la classe treballadora. Per contra, ha d'obrir-se a altres grups socials:

L'esquerra no pot limitar-se a aquests plantejaments de classe, perquè ningú no pot dubtar del caràcter progressiu, renovador, esquerrà d'amplis sectors de la burgesia mitjana i baixa. Professionals, funcionaris, executius, xicotets empresaris, etc. (Muñoz, 21 d'octubre de 1976: 4)

El concepte d'*esquerra burgesa* permet integrar en el camp democràtic un conjunt d'individus que no pertanyen específicament al món proletari. Aquest terme revela la voluntat d'una part dels espanyols de dissoldre les identitats de classe al si d'un nou subjecte polític fundat sobre l'imaginari de les classes mitjanes, en les quals ha d'integrar-se la classe treballadora. Hi assistim, doncs, a la instal·lació d'un joc especular entre, d'una banda, una classe treballadora vinculada a les idees de radicalisme, violència i desordre i, d'altra, unes classes mitjanes carregades de principis com el progrés, el canvi i la renovació. La transformació del país és aleshores possible si aquestes últimes es doten dels mitjans per a construir una força política que s'allunyi de les interpretacions marxistes i revolucionàries que caracteritzen les organitzacions obreres i democràtiques:

La inexistència d'una «esquerra burgesa» explica en gran manera el fracàs a Espanya d'aquest element de canvi i renovació que representa per definició l'esquerra. Mentre en altres països europeus els partits de l'anomenada esquerra burgesa contribueixen durant l'última part del segle passat i el primer terç d'aquest a l'enèrgica transformació d'estructures i a la modernització de la societat, aquí no hi ha res de similar (Muñoz, 21 d'octubre de 1976: 4).

La idea subjacent en aquest editorial és que el progrés ha de ser obra de la societat en general i no d'una classe en particular. Les representacions transmeses pel text s'estructuren entorn de la definició i la caracterització de noves formes de relacions socials que integren el conjunt dels ciutadans en modalitats de participació col·lectives, en les quals ja no tenen cabuda els imaginaris basats en la lluita de classes. Així, per a construir una nova societat, és important

insistir en el fet que: «L'esquerra no pot ser patrimoni de cap grup ni de cap classe, ja que ha de contenir aquells que aspiren a fer d'aquest país una societat més lliure, més igualitària i més justa» (Muñoz, 21 d'octubre de 1976: 4).

Des de la dictadura franquista i fins a l'arribada del procés de Transició, de canvi polític, la continuïtat d'un discurs mesocràtic i mesodemocràtic influeix en la transformació de les identitats de classe i, al mateix temps, contribueix a desacreditar els moviments socials obrers, en elaborar sentits específics sobre les pràctiques assembleàries, acusats de fomentar violències i enfrontaments en lloc de promoure el diàleg i la negociació.

L'assemblearisme: un reflex negatiu de la democràcia

El 27 de setembre de 1977, *Diario 16* publica un editorial titulat «El radicalisme assembleari» que critica els moviments socials obrers fundats sobre l'assemblearisme. La legalització dels partits i sindicats democràtics l'abril de 1977, la celebració d'eleccions legislatives el mateix any i l'organització de futures eleccions sindicals previstes per a finals d'aquell any i principis de 1978 van venir acompanyades d'una sèrie d'avisos dirigits al proletariat perquè cessés les vagues que no estiguessen organitzades per les centrals sindicals. Així doncs, aquest editorial revela la voluntat dels discursos dominants, d'una banda, de posar fi a les vagues assembleàries considerades vagues salvatges i, d'una altra, d'instaurar una lectura uniforme de la situació política al si de la qual l'assemblea, en el marc de les fàbriques, ha perdut el seu lloc fora de les organitzacions sindicals. Aquest text mostra igualment que la transició sindical i la normalització del cos social obrer no es fessen sense contratemps. Perquè els problemes que perduren fins a 1977 demostren que la situació política encara és inestable i que els discursos mesodemocràtics que col·laboren en la construcció d'un nou marc de relacions socials pacificades xoquen amb els subjectes obrers que critiquen aquestes representacions hegemòniques. En aquest editorial es critica el mateix terme d'*assemblearisme* per a oposar-se a l'existència de moviments assemblearis:

L'assemblearisme, que fou el recurs utilitzat pels treballadors contra els sindicats franquistes, com a força substitutiva i de suport a la petició unànime de «volem sindicats obrers», ara pretén suplantar aquests mateixos sindicats que reclamava (*Diario 16*, 27 de setembre de 1977).

Segons l'autor, l'assemblearisme era solament un mitjà pràctic quan les organitzacions sindicals eren clandestines i, per tant, no podia pretendre reemplaçar l'acció dels sindicats que el món proletari reclamava per *unanimitat*. Aquesta citació oculta el conjunt de conflictes que van participar en la construcció d'una nova forma de *legalitat obrera* basada en la coordinació d'assemblees, per branques professionals o per províncies, i que rebutjava qualsevol forma de mediació sindical o política. Al mateix temps, col·labora en l'homogeneïtzació del conjunt dels protagonistes obrers. Tots ells semblen estar orientats per una mateixa voluntat i un mateix objectiu polític. El text ofereix una visió mecànica del canvi social i polític en el qual les pràctiques assembleàries deuen, ara, deixar el seu lloc als sindicats democràtics. D'aquesta manera, l'assemblearisme s'hi percep com un obstacle per al bon funcionament del procés polític: «L'assemblearisme es resisteix a comprendre que la seua època heroica de lluita contra el sindicalisme franquista ja ha passat. Que ara els protagonistes han de ser uns altres, els sindicats lliures» (*Diario 16*, 27 de setembre de 1977).

En aquest nou escenari democràtic, els participants que fomenten vagues i conflictes han de ser substituïts per uns altres per a garantir el correcte desenvolupament del procés de Transició. Però, què retrauen exactament a l'assemblearisme, i com el defineixen i caracteritzen en el discurs periodístic? En primer lloc, tenim el principi de sobirania de l'assemblea, que s'hi posa en dubte, i també el fet que aquesta tinga un poder de decisió que hauria d'atribuir-se a les centrals sindicals:

Com que l'assemblea és sobirana, sense pensar-ho dues vegades es va a la vaga. L'emoció ambiental que sempre concita una convocatòria massiva, la votació a mà alçada, les mirades, la irresponsabilitat que en decidir-se entre tots, ningú no en respondrà i el fet que l'assemblea és un òrgan que deixa d'existir en acabar la reunió, afavoreixen sovint les decisions més radicals

[...]. L'assemblea és sobirana per a tot excepte per a pensar i debatre amb anterioritat els pros i contres de les decisions (*Diario 16*, 27 de setembre de 1977).

Les paraules expressades durant les assemblees sobiranes són relegades al terreny emocional i a la irresponsabilitat que es deriva d'aquestes. L'emoció provocada per l'agitació col·lectiva afavoreix, segons el periòdic, el desencadenament de vagues improvisades que pertorben el diàleg i la negociació. L'autor transmet la idea segons la qual la reunió dels treballadors en assemblea, lluny de promoure el discurs, suscita la irresponsabilitat, representada pel vot a mà alçada. Aquesta pràctica democràtica s'interpreta com a afavoridora de preses de decisions més emocionals que racionals, culpables de fer el joc a les forces radicals. A més, està íntimament lligada al principi de sobirania de l'assemblea, que permet concedir-li el poder de decisió en lloc dels sindicats. Per tant, l'assemblearisme és sinònim de desordre. El text denuncia la persistència d'aquestes pràctiques que rebutgen l'hegemonia sindical. Per això, arremet contra el principi de sobirania que alguns treballadors es neguen a atorgar als nous sindicats legalitzats. Així doncs, l'article revela els significats que diferents participants donen a l'assemblearisme.

És possible afirmar que l'assemblearisme entorpeix el bon funcionament del procés democràtic perquè fa emergir a l'escena pública un cert nombre de participants insubordinats a les paraules dels dirigents polítics i sindicals. Aquest editorial de *Diario 16* juga el paper de *policia* en el sentit rancerià del terme, en la mesura que estableix una frontera simbòlica entre els que saben i, en conseqüència, estan autoritzats a parlar, i els que únicament manifesten descontent, soroll i furor, el discurs dels quals és inaudible.²³ Per a donar suport a aquesta idea, s'atribueixen a l'assemblearisme

una sèrie de trets negatius amb la finalitat de desprestigiar-lo; per exemple, l'absència de regles en el funcionament de les assemblees i la manipulació d'aquestes a causa de l'absència de quòrum en el moment de votar les decisions. Tots aquests aspectes tenen com a efecte el desencadenament de vagues nefastes per als treballadors mateixos. D'aquesta manera, ja siga durant el conflicte en el sector de la construcció a Astúries o fins i tot entre els sabaters d'Elx, a la província d'Alacant, el 1977, els treballadors: «No van preveure que amb la seua vaga ocasionarien el tancament per ruïna i consegüent desocupació de nombroses empreses subsidiàries» (*Diario 16*, 27 de setembre de 1977).

És important destacar que aquesta declaració participa en la inversió de les responsabilitats: ja no són les elits polítiques i patronals les responsables de la situació de crisi econòmica sinó els obrers, que, amb les seues vagues, contribueixen a augmentar l'atur i inciten els ocupadors a tancar les seues empreses. L'editorial conclou amb la crida a l'organització d'eleccions sindicals per a institucionalitzar noves formes de relacions socials en el marc de l'empresa, capaces de neutralitzar el potencial radical de les assemblees.

Sindicalisme i assemblearisme

Amb la signatura dels Pactes de la Moncloa a l'octubre de 1977, assistim a la promoció d'una nova manera de relacions salarials el caràcter neocorporativista de les quals es basa en el diàleg social, similar al de la resta de països europeus. Els sindicats ja no tenen una funció de transformació social, sinó de participació oficial i institucionalitzada en la distribució de la riquesa i en la definició d'un marc jurídic en el món del treball. Aquest model de diàleg social té l'origen en la negociació col·lectiva, els acords de la qual entre els actors socials i l'Estat en són la seua millor expressió. Però, contràriament a les percepcions dominants d'aquell període, la transició sindical, és a dir, el pas d'un sindicalisme dictatorial a un sindicalisme democràtic, no es va produir sense pors i incerteses. Les forces polítiques i sindicals eren conscients que havien d'impedir altres alternatives polítiques presents en el món de les fàbriques. Això implicava l'obligació d'integrar

²³ Per a Jacques Rancière, la *policia* no designa solament la repressió i el control social, sinó també les activitats que ordenen els individus en la societat en termes de funcions, de llocs i de títols que ocupen. Així, «el principi de la policia sempre ha consistit a dividir la humanitat entre els que saben i aquells dels quals es diu que simplement mostren descontent, furor i histèria» (Rancière, 2009: 114-116).

el funcionament assembleari en un sindicalisme de nou tipus,²⁴ tal com s'aprecia a l'editorial de *El País* de 22 d'octubre de 1977: «El senyor Camacho es mostra favorable a un assemblearisme controlat perquè considera Comissions amb l'experiència, habilitat i força suficients per a exercir tal control. Però no és gens segur que aquest optimisme es veja ratificat pels fets» (D. a., 2004: 37-38).

Després de les eleccions sindicals de finals de l'any 1977 i principis del 1978, CCOO celebra el primer congrés al maig del mateix any. Es tracta d'un any de transició en el procés de canvi democràtic, amb l'aprovació de la Constitució espanyola al desembre. En el món obrer, la instauració de comitès d'empresa permet, al mateix temps, marginalitzar qualsevol forma d'assemblearisme. Durant aquest congrés, els militants sindicalistes debaten les pròximes accions per a garantir aquest nou marc institucional.

Des d'aquesta perspectiva, el vincle establert per la direcció ixent posa l'accent en el risc que representa l'assemblearisme:

A l'hora de parlar de les assemblees, element fonamental en la pràctica sindical de CCOO, cal precisar clarament el caràcter que han de tenir. És molt fàcil caure en l'assemblearisme, que les més de les vegades provoca el retraïment de la participació dels treballadors, i per això cal fugir d'aquest perill. Perquè l'assemblearisme es produeix quan no es garanteix una discussió seriosa i serena dels problemes, com quan es convoquen assemblees de les quals no es traurem clar o s'hi tracten temes d'escassa entitat.²⁵

L'assemblearisme és, doncs, sinònim d'amenaça, de perill. Els significats del moviment estan lligats a la construcció d'un marc de ciutadania mesodemocràtica, que tendeix a construir un espai social

de protesta, la legitimitat de la qual es basa en les actituds caracteritzades com a *responsables, cíviques*, i que s'allunya de qualsevol forma d'enfrontament. El 1978, l'assemblearisme encara fou acusat de fomentar la violència per mitjà de les vagues indefinides. Són les mateixes crítiques que se li van fer el 1976, però aquesta vegada de manera més directa i menys ambivalent, tenint en compte la importància adquirida pels sindicats en general i per CCOO en particular, des de la seua legalització a l'abril de 1977:

Les vagues indefinides finalitzen amb l'únic sosteniment, el dels piquets, i ja no exerceixen la seua autoritat i pressió «moral», sinó la coacció física (és a dir, l'acció ja no es pren amb l'acord de l'assemblea, sinó a través del factor de la coacció física) que acaba sent un element de desprestigi.²⁶

Les categories del prestigi o del desprestigi mostren que el món obrer de 1978 ja no gaudeix de la legitimitat de la lluita antifranquista. En aquell moment, ha de convèncer l'opinió pública de la validesa de les seues accions. Els valors antifranquistes remetien a les pràctiques assembleàries —anacròniques— mentre que els sindicats es fonamenten en els nous principis democràtics per a justificar les vagues sectorials. A partir d'aquell moment, la institucionalització d'un nou marc de relacions salarials en el món de les fàbriques se sosté en la idea que és necessari construir un model estricte d'acció sindical que s'allunye de les pràctiques assembleàries. Per a legitimar aquestes noves pràctiques socials i desacreditar aquelles que es van heretar de la lluita antifranquista, els discursos insisteixen en el fet que són les formes radicals de la mobilització les que han possibilitat controlar les vagues:

L'experiència ens demostra que, no poques vegades, reivindicacions que no corresponen a la realitat han conduït a accions que han sigut un fracàs per als treballadors. [...] Les vagues, que són la forma més elevada de lluita obrera,

24 Els dirigents de CCOO utilitzen l'expressió *sindicalisme de nou tipus* per a referir-se al sindicalisme que integra en la seua organització les pràctiques assembleàries.

25 Informe General al Congrés presentat pel secretariat ixent, 12-15 de maig de 1978.

26 Vegeu la nota anterior.

no han de ser indefinides, especialment en la nostra conjuntura actual, sinó d'una durada fixada abans del seu inici.²⁷

Per a assegurar aquest nou marc d'acció sindical compatible amb l'arribada d'un nou règim democràtic, els militants sindicalistes insisteixen igualment que l'assemblea ha de ser convocada únicament pels sindicats, que tenen la legitimitat d'impulsar els moviments vaguistes. A més, allí on certes pràctiques semblaven ser un component essencial de les identitats de classe, la integració d'aquestes a un camp d'acció ciutadà ve acompanyada del desprestigi de diversos tipus de participació i de decisió; en primer lloc, el vot secret en comptes del vot a mà alçada: «Assemblees la preparació de les quals és responsabilitat del sindicat, no solament en el seu contingut sinó per a aconseguir-hi una participació massiva. I especialment, en moments conflictius, utilitzar-se el vot secret».²⁸

Almenys des de 1976, el caràcter indefinit de la vaga ja era objecte de dures batalles dins dels moviments obrers. El 1978, va ser posat en dubte pel principal sindicat democràtic perquè venia acompanyat de pressions físiques, de violència, incompatibles amb la democràcia. Així mateix, l'execució de noves mobilitzacions en els anys 1978 i 1979 suposa la recerca d'una nova legitimitat per part del moviment obrer, que havia assolit el seu principal objectiu, és a dir, la instauració de les llibertats democràtiques. D'aleshores ençà, si tenen lloc moviments vaguistes, hauran d'adaptar-se a les noves regles del joc, que exclouen la violència i qualsevol tipus de pressió física perquè el poble les aculla favorablement. És en aquest escenari en què s'ha d'interpretar la presència del concepte de *desprestigi* en la citació posterior. Ara, si un moviment social vol ser legítim, ha de guanyar-se els favors de l'opinió pública, cosa que demostra que la bandera de la lluita antifranquista

ja no està a l'ordre del dia i que l'assemblearisme que es caracteritzava per vagues indefinides ha de desaparèixer. D'aquesta manera, per a CCOO, en l'àmbit empresarial, la preparació de les assemblees n'ha de precedir la convocatòria per a evitar que s'orienten cap a altres formes d'acció:

Preparar les assemblees i orientar-les és una tasca essencial del nostre treball a l'empresa. Així aconseguirem que les assemblees d'empresa siguin instruments realment eficaços en què es prenguen les decisions que més interessin als treballadors [...]. Si no es fa així, l'assemblea pot degenerar en enfrontaments que dividisquen els treballadors, en acords realitzables o no, etc., la qual cosa desprestigiaria aquest instrument de discussió i acord.²⁹

Hi podem observar els mateixos arguments proposats per les organitzacions sindicals des del 1976. Però el 1978, les crítiques dirigides a l'assemblearisme van acompanyades de la voluntat de definir amb precisió quin ha de ser l'àmbit d'acció sindical en l'empresa i se l'indueix a explicar què deuen ser les assemblees, al mateix temps que n'organitzen i ritualitzen les convocatòries i objectius.

CONCLUSIÓ

El discurs meritocràtic assentat en la representació de les classes mitjanes es vincula, en el món obrer, a un projecte hegemònic que aspira al monopoli de la representació social, amb l'objectiu de garantir l'èxit del procés de Transició en subsumir les protestes obreres assembleàries. Els desafiaments polítics lligats als significats associats al terme *assemblearisme* semblen inscriure's d'aquesta manera en la construcció d'una cultura política democràtica la funció de la qual és normalitzar i regular les situacions de conflicte. L'emergència i la centralitat de noves representacions basades en les classes mitjanes se serveixen de la difusió

27 Vegeu la nota 25.

28 Vegeu la nota 25.

29 ANC, «Estructura orgánica y papel de los distintos ámbitos de CCOO», Document intern, 1978.

de valors i principis que permeten desprestigiar les alternatives polítiques que resisteixen, tanmateix, a les colonitzacions discursives.³⁰ Així, a mesura que avança la Transició ens adonem que els reporters procedents dels mitjans intel·lectuals i polítics, però també els periodistes i els dirigents sindicals, construeixen una nova esfera conceptual acompanyada de discursos que desprestigien les pràctiques assembleàries i les acusen de *desestabilitzar* el procés polític en curs. Termes com *vaga salvatge*, *moderació*, *negociació*, *reforma*, etc., s'introdueixen en el repertori lèxic de la democratització espanyola, fundada sobre una moral que s'ensenyoreix dels significants perquè els llenguatges influïsquen en el curs de l'acció

col·lectiva. D'aquesta manera, a partir de 1978, la institucionalització d'un nou marc de relacions socials en el món del treball i la contenció dels moviments socials obrers assemblearis no són l'efecte mecànic de les condicions econòmiques, socials i polítiques, ni tan sols la seua transcripció especular a partir de factors culturals, sinó que són l'efecte de les seues significacions inscrites en discursos que mobilitzen valors i principis, i permeten legitimar noves normes i marginalitzar les pràctiques considerades incompatibles amb la democràcia. Durant els anys setanta, i més encara després de la mort del dictador, l'aprenentatge de la democràcia va ser un procés multiforme, marcat en el món obrer per la pluralitat d'opinions, idees i projectes polítics. Les lectures teleològiques posteriors han contribuït a deixar arrere la idea que aquest aprenentatge es va basar, en part, en relacions de poder i en la voluntat d'instaurar projectes polítics hegemònics que passaven per la invisibilitat de les paraules contra corrent.

30 El terme *colonització* ve dels *postcolonial studies* i va ser reprès per historiadors com Jesús Izquierdo Martín (2012). El concepte vol dir que s'imposen a la comunitat uns relats que subsumeixen experiències i institueixen subjectes com a subordinats.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Andrade, J. A. (2012). *El PCE y el PSOE en (la) Transición. La evolución ideológica de la izquierda durante el proceso de cambio político*. Madrid: Siglo XXI.
- Amorós, M. (2008). Génesis y auge de la autonomía obrera en España (1970-1976). En D. a., *Por la memoria anticapitalista. Reflexiones sobre la autonomía* (p. 23-54). Madrid: Klinamen.
- Babiano, J. (2012). El mundo del trabajo durante el franquismo. Algunos comentarios en relación con la historiografía. *Ayer*, 88, 229-243.
- Baby, S. (2012). *Le mythe de la transition pacifique. Violence et politique en Espagne (1975-1982)*. Madrid: Casa de Velázquez.
- Bartolomé, J. (2005). La CNT frente a los pactos sociales (1976-1984). En *Actas del Congreso La Transición de la dictadura franquista a la democracia* (p. 264-272). Barcelona: UAB/CEFID.
- Bazzana-André, B. (2006). *Mitos y mentiras de la Transición*. Barcelona: El Viejo Topo.
- Carnicerós, C., i Pérez, J. A. (2005). ¡Todo el poder a la asamblea! Vitoria 1976. En *Actas del Congreso La Transición de la dictadura franquista a la democracia* (p. 279-288). Barcelona: UAB/CEFID.
- Casanellas, P., i Martínez, R. (2012). L'esquerra de l'esquerra. *Quaderns d'Illacrua*, 128, 1-13.
- D. a. (2004). *Los incontrolados. Crónica de la España salvaje (1976-1981)*. Madrid: Klinamen.
- Diario 16* (27 de setembre de 1977). El radicalismo assembleario.
- Díaz, J. A. (1977). *Luchas internas en Comisiones Obreras*. Barcelona: Bruguera.
- Domènech, X. (2012). *Cambio político y movimiento obrero bajo el franquismo. Lucha de clases, dictadura y democracia (1939-1977)*. Barcelona: Icaria Editorial.
- Durán, R. (2000). *Contención y transgresión. Las movilizaciones sociales y el Estado en las transiciones española y portuguesa*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.

- El País* (13 de maig de 1976). Actualmente, todas las huelgas son salvajes.
- El País* (7 de juliol de 1976). Necesidad de una sociedad más abierta y menos artificial.
- Fassin, D. (2009). Les économies morales revisitées, *Anales HSS*, 69(6), 1237-1266.
- Fernández, J. (2008). El lenguaje de la democracia: ¿crisis conceptual o crisis de sistema? *Revista de Occidente*, 322, 5-36.
- Fernández de Castro, I. (1980). Los obreros, factor de estabilidad en el cambio. *Tiempo de Historia*, 72, 134-147.
- Foucault, M. (1982). Le sujet et le pouvoir. En M. Foucault (2001), *Dits et Écrits, II* (p. 1041-1062). París: Gallimard.
- Fuentes, J. F. (2008). Clase media. En J. F. Fuentes, i J. Fernández (dir.), *Diccionario político y social del siglo xx español* (p. 240-249). Madrid: Alianza.
- Gallego, F. (2008). *El mito de la transición: la crisis del franquismo y los orígenes de la democracia (1973-1977)*. Barcelona: Crítica.
- García, M. A. (2008). Las huelgas laborales en el Estado español. Tendencias, motivos, distribución y convocantes. *Arxius*, 18, 93-117.
- Godicheau, F. (ed.) (19 d'octubre de 1976). *Democracia inocua. Lo que el postfranquismo ha hecho de nosotros*. Madrid: Contratiempo.
- González, L. (19 d'octubre de 1976). Instituir la democracia. *Diario 16*.
- Hernández, J. (1972). Aproximación a la historia de las Comisiones obreras y de las tendencias forjadas en su seno. *Cuadernos de Ruedo Ibérico*, 39-40, 57-79.
- Izquierdo, J., i Arroyo, P. (2012). Españolitud. La subjetividad de la memoria frágil en la España reciente. En P. Arroyo (coord.), *Pensar los estudios culturales desde España: reflexiones fragmentadas* (p. 205-229). Madrid: Verbum.
- Laiz, C. (1995). *La lucha final. Los partidos de la izquierda radical durante la transición española*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- López, S. (2008). La relación capital/trabajo durante el franquismo. En Espai en Blanc (coord.), *Luchas autónomas en los años setenta. Del antagonismo obrero al malestar social* (p. 29-79). Madrid: Traficantes de Sueños.
- Molinero, C. (2011). Comisiones Obreras: de la lucha antifranquista a la acción sindical en un nuevo escenario económico y político. En R. Quirosa-Cheyrouse (coord.), *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador* (p. 147-159). Madrid: Biblioteca Nueva.
- Molinero, C., i Ysàs, P. (1998). *Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad laboral en la España franquista*. Madrid: Siglo XXI.
- Muñoz, A. (21 d'octubre de 1976). El porvenir de la izquierda española. *Diario 16*.
- Nexo Autonomía (2002). Autonomía obrera y transición democrática. Una aproximación crítica. En F. Quintana (coord.), *Asalto a la fábrica. Luchas autónomas y reestructuración capitalista 1960-1990* (p. 13-79). Barcelona: Alikornio.
- Pérez Ledesma, M. (1994). Cuando lleguen los días de la cólera (movimientos sociales, teoría e historia). *Zona abierta*, 34, 51-120.
- Pérez Ledesma, M. (2006). Nuevos y viejos movimientos sociales en la Transición. En C. Molinero (ed.), *La Transición. Treinta años después. De la dictadura a la instauración y consolidación de la democracia* (p. 117-151). Barcelona: Península.
- Pérez Pérez, J. A. (2006). El asambleísmo laboral en el País Vasco. De la dictadura a la democracia. En A. Mateos, i A. Herrerin (ed.). *La España del presente: de la dictadura a la democracia*, vol. 7 (p. 83-102). Madrid: Asociación de Historiadores del Presente.
- Pérez Pérez, J. A. (2001). *Los años del acero: la transformación del mundo laboral en el área industrial del gran Bilbao (1958-1977). Trabajadores, convenios y conflictos*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Rancière, J. (2009). *Et tant pis pour les gens fatigués*. París: Éditions Amsterdam.
- Rancière, J. (2000). *Le partage du sensible*. París: La Fabrique Ed.
- Sánchez, P. (2014). Desclasamiento y desencanto. Representaciones de clase media y poética de la participación democrática en la transición española. *Kamchatka*, 4, 63-99.
- Sartorius, N. (10 de gener de 1976). El mundo sociolaboral. *Triunfo*.
- Sartorius, N. (17 de gener de 1976). Una prueba de madurez. *Triunfo*.
- Sartorius, N. (18 de setembre de 1976). Conversación con un ministro. *Triunfo*.
- Umbral, F. (12 de novembre de 1976). La huelga. *El País*.

- Vega, R. (2011). Contra corriente: el sindicalismo radical en la Transición. En R. Quirosa-Cheyrouse (coord.), *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador* (p. 175-192). Madrid: Biblioteca Nueva.
- Vidal-Beneyto, J. (febrer de 1976). Démocratie-fiction en Espagne. *Le Monde Diplomatique*.
- Villa, L. E. de la (28 d'octubre de 1976). Derecho a la huelga o recurso a la huelga. *Diario 16*.

NOTA BIOGRÀFICA

Professor d'Història i Geografia. Antic membre científic de la Casa de Velázquez (Madrid) i doctorand en Història contemporània de l'Escola Doctoral Montaigne de la Universitè Bordeaux III.

La transició sindical. Reivindicació d'una obra col·lectiva

Pere J. Beneyto Calatayud

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

pere.j.beneyto@uv.es

ORCID: 0000-0003-0052-590X

Rebut: 5/12/2017

Acceptat: 12/02/2018

RESUM

Aquest text té per objectiu reivindicar la intervenció del moviment obrer i sindical en la Transició Democràtica, atenent tant la seua dimensió movilitzadora (les grans vagues de 1976-79) com propositiva (la construcció d'un nou model de relacions laborals durant els anys 1980-86), freqüentment ignorades pels relats dominants, i fins i tot pels alternatius, d'aquest període històric.

A aquest efecte, s'hi realitza una reconstrucció de les principals fases del procés i s'analitzen les característiques contextuais més rellevants, així com els debats estratègics del moviment sindical, la seua evolució organitzativa i l'impacte social i institucional de la seua intervenció, posant en qüestió alguns dels tòpics més recurrentment utilitzats des de llavors.

Paraules clau: sindicats, crisi econòmica, canvi polític, reforma/ruptura, vagues.

ABSTRACT. *The union transition: reclaiming collective work*

The purpose of this text is to revindicate the intervention of the workers and trade union movement during the democratic transition in Spain, taking into account both their role in mobilisation (the great strikes of 1976-79) and their proactive dimension (the construction of a new model of industrial relations between 1980 and 1986), which were often ignored by both the dominant and alternative narratives of that historical period. To this end, we reconstructed the main phases of the process these groups were involved in, analysing their most relevant characteristics. We also look at the strategic debates that occurred within the trade union movement, its organisational evolution, and the social and institutional impact of its interventions during the transition, and call into question some of the most frequently used clichés used to refer to this movement since then.

Keywords: trade unions, economic crisis, political change, reform/rupture, strikes.

SUMARI*

Quaranta anys després: un relat en disputa
La reconstrucció del moviment obrer
Dialèctica reforma/ruptura

Cap a un nou sistema de relacions laborals
Una reflexió final
Referències bibliogràfiques

Autor per a correspondència / Corresponding author: Pere J. Beneyto. Universitat de València. Facultat de Ciències Socials. Departament de Sociologia i Antropologia Social. Av. dels Tarongers, 4b, 46022 València.

Suggeriment de citació / Suggested citation: Beneyto, P. J. (2018). La transició sindical. Reivindicació d'una obra col·lectiva. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 132(1), 103-122. doi: <http://doi.org/10.28939/iam.debats.132-1.8>

* Article traduït per Josep Ribera Ribera.

QUARANTA ANYS DESPRÉS: UN RELAT EN DISPUTA

Després de dècades d'ampli consens narratiu sobre la Transició, que presentava el pas de la dictadura a la democràcia en el nostre país com *una història d'èxit*, les fractures acumulades en l'últim període de crisi (econòmica, social, política i territorial) han generat corrents revisionistes i construccions discursives que no solament impugnen el relat majoritari sobre la Transició, sinó que intenten deslegitimar retrospectivament aquell procés històric, projectant sobre el passat els problemes i frustracions del present (Prada, 2014).

Abans d'aquestes, altres recerques històriques i sociològiques solvents¹ havien desmuntat ja les versions més complaents de la Transició que emfatitzaven de forma acrítica la seua dimensió reformista i institucional (Tusell, 2007) i la presentaven, en uns casos, com la continuació natural d'un suposat «procés modernitzador» del franquisme (Payne, 2006) i, en uns altres, com a resultat d'un presumpte disseny palatí dirigit pel rei i gestionat per una minoria (Powell, 2007). Així mateix, havien posat també de manifest la decisiva intervenció de la societat civil (Quirosa-Cheyrouze, 2011) i, especialment, del moviment obrer i sindical (Sartorius i Sabio, 2007).

Tan insostenibles com aquestes versions complaents, resulten, al meu parer, les lectures hipercrítiques, de matriu populista, que qualifiquen despectivament el sistema constitucional resultant de la Transició com a *règim del 78*, producte d'una simple «transacció entre elits» (sic) i creador d'una democràcia de mala qualitat.²

1 A més dels estudis específics sobre l'àmbit sindical, referenciats en l'apartat corresponent d'aquest article, existeix una àmplia bibliografia general sobre la Transició, entre la qual cal destacar des del treball pioner de Maravall (1981) al més recent de Juliá (2017), passant per les obres de Preston (1986), Tuñón (1991), Pérez (1993) i Soto (2005a).

2 Una de les primeres revisions crítiques d'aquell procés va ser la publicada per Morán (1991), una part dels plantejaments de la qual han sigut recuperats recentment (amb evident pèrdua de capacitat argumental, qualitat literària i força corrosiva) per alguns líders de Podemos, per als quals la Transició va ser «aquest fenomen pel qual el sistema de poder establert pels vencedors de la Guerra Civil es transforma sense que s'alteren massa bona part dels seus condicionants fonamentals» (Iglesias, 2014: 104) o, més simplement, «una Transició plena de mentides que solament podia construir una democràcia plena de mentides» (Monedero, 2017: 292).

De fet, s'incorre en la paradoxa de reforçar amb això el discurs d'aquells que van pretendre llavors imposar sense èxit un model continuista, mentre que s'ignora —quan no es menysprea— la memòria i la història de tanta gent anònima que va contribuir al canvi democràtic.

Així doncs, la tesi que sostenim defineix i reivindica la Transició com una obra coral (Tomás y Valiente, 1996), que ni va ser dissenyada per cap fosc picaplets ni va resultar obra exclusiva d'uns pocs, sinó del treball i la il·lusió de molts que van lluitar contra el continuisme reformista, van forçar els límits de la reforma i van pugnar per la ruptura amb el (aquell sí) règim franquista. Amb això, van contribuir a la configuració d'un nou sistema democràtic, perfectament homologable als de l'entorn europeu, que amb els seus encerts i errors, límits i contradiccions, ha fet possible la major i millor etapa de llibertat i progrés del nostre país; una conquesta col·lectiva de la societat, en la qual radica, ara com llavors, la possibilitat de canvi i transformació (Saz, 2011).

En aquest marc, la recerca que presente actualitza i amplia un primer treball publicat en plena Transició (Beneyto i Picó, 1982) i se centra a analitzar la participació del moviment sindical en la lluita contra la dictadura i la conquesta de la democràcia, la seua reconstrucció organitzativa, les estratègies de mobilització i convergència amb l'oposició política; factors tots aquests que haurien de resultar decisius per a desbaratar les maniobres continuistes, conquerir les llibertats i desenvolupar un nou sistema de relacions laborals.

El període de referència ha sigut també objecte de polèmica entre historiadors i sociòlegs, atès que si bé hi ha acord en el fet que la Transició Política s'inicia amb la mort del dictador, amb antecedents que poden rastrejar-se des de molt abans (Juliá, 2017), no n'hi ha tant a l'hora d'establir el moment del seu tancament, que alguns fixen en 1978 (referèndum constitucional) i uns altres en 1981, després de la derrota de la temptativa colpista i, fins i tot, en 1982 (victòria electoral del PSOE). Al meu entendre, l'estudi de la transició sindical obliga a ampliar aquest període fins a ben avançada la dècada dels vuitanta, ja que la codificació normativa —Llei orgànica de llibertat sindical (LOLS)— i la pràctica de

les relacions laborals —concertació social, reconversió industrial— van resultar més costoses i tardanes que les registrades en l'àmbit polític.

Dit això, en l'apartat següent analitzarem el procés de reconstrucció del moviment obrer, tant a nivell nacional com regional valencià, i tractarem d'identificar-ne les principals pautes constitutives i els principals debats estratègics, a fi d'avaluar posteriorment l'impacte de la seua intervenció en la fase central de la Transició i en la configuració del nou sistema de relacions laborals.

LA RECONSTRUCCIÓ DEL MOVIMENT OBRER

Qualsevol estudi sobre l'evolució històrica de la classe obrera i del moviment sindical en el nostre país requereix, per a la seua adequada contextualització, una referència prèvia a l'impacte de la derrota de la Segona República i a la implantació d'una dictadura que hauria de perllongar-se durant quaranta llargs anys. Durant aquest temps, el franquisme va desplegar un potent aparell de repressió i control dels treballadors en les esferes econòmica, laboral i política,³ que va desarticular la seua resistència i va retardar la seua reconstrucció orgànica, malgrat puntuals i heroics episodis de protesta, com el de l'1 de maig de 1947 a Biscaia, el boicot als tramvies de Barcelona en 1951 o la vaga d'Euskalduna en 1953.⁴

Després de dues dècades de dictadura, durant les quals es va sumir al país en una llarga nit de repressió política, explotació social i retard productiu (Fontana, 1986; Cazorla, 2016), el franquisme es va veure forçat a donar un gir «liberalitzador» en la seua estratègia econòmica (Pla d'estabilització de 1959) i de gestió laboral (Llei de convenis col·lectius de 1958). Sense renunciar a l'autoritarisme original, ambdues normes van permetre superar el fracàs

del model autàrquic i impulsar una nova fase de desenvolupament productiu, que implicava, entre altres canvis, la introducció d'alguns elements propis de la política empresarial neoclàssica. Aquests elements col·lidien amb la teorització unitarista del verticalisme falangista⁵ i van obrir pas a una tímida bilateralitat en el plànol de les relacions laborals (Baylos i Moreno, 2017). Aquesta bilateralitat prompte hauria de ser hàbilment utilitzada pels nuclis fundacionals del nou moviment obrer: a mesura que la negociació col·lectiva va anar obrint una bretxa (amb anterioritat inexistent) que possibilitava el conflicte, les eleccions sindicals permetien acumular recursos organitzatius.

L'inici del cicle desenvolupista coincideix amb una sèrie de profunds canvis sociodemogràfics en el món del treball, al qual s'incorpora la primera generació que no havia participat en la guerra, després d'importants fluxos migratoris del camp a la ciutat, amb noves demandes salarials, d'accessos a habitatge i béns de consum, etc. Aquesta mateixa generació serà, doncs, la que protagonitze el despertar d'una nova conflictivitat obrera durant la dècada dels seixanta, l'inici simbòlic de la qual podem situar en les vagues del 1962 a Astúries i en el moviment de solidaritat que van convocar.⁶

És en aquest context on s'ha de situar l'emergència d'un sindicalisme nou de caràcter assembleari, estructures flexibles als centres de treball, estratègia instrumental, orientació unitària i projecció sociopolítica, el que es va conèixer genèricament

3 Poden consultar-se, entre d'altres, els treballs de Babiano (1995), Domènech (2011), Domínguez (1987), Fishman (1996), Molinero i Ysàs (1998), i Sartorius (1975). Per a l'àmbit valencià, remetem als estudis de Sanz (1976) i Picó (1977).

4 Vegeu, respectivament, les recerques publicades per Lorenzo (1988), Fanés (1977) i Garmendia (1996).

5 La Llei de bases de l'organització sindical espanyola (OSE), promulgada al desembre de 1940, establia l'agrupació obligatòria i conjunta d'empresaris i treballadors i conferia a la Falange la prefectura de tots els organismes resultants. Posteriorment, un decret de 1953 va regular l'elecció dels jurats d'empresa com a «instrument idoni de col·laboració constructiva [...] en pro de la concòrdia social i de l'increment de la producció».

6 Sobre aquell important moviment de vagues, mereixen destacar-se els estudis i recerques històrics de Vega (2002) i la més recent reconstrucció periodística de M. Reverte (2008). També, el primer manifest de solidaritat amb els miners, subscrit per cent intel·lectuals i polítics, que pot consultar-se en Julià (2013).

com el *moviment de les comissions obreres* (Ruiz, 1993). Aquest moviment prompte aconseguirà una àmplia difusió mitjançant la utilització, a partir de 1966, de les instàncies representatives de base del corporativisme oficial (enllaços i jurats d'empresa) i la seua articulació amb la pròpia organització clandestina, especialment després de la sentència del Tribunal Suprem que al febrer de 1967 les declarava il·legals.

Aquesta estratègia entrista, rebutjada pels sindicats tradicionals (UGT, CNT), permetrà a CCOO i, en menor mesura a la Unió Sindical Obrera (USO), el desenvolupament d'àmplies xarxes de coordinació i participació en la negociació col·lectiva i la mobilització social, en què combinarà les reivindicacions laborals amb demandes polítiques més o menys explícites, i es generarà un cicle de protestes de ritme creixent fins al final de la dictadura, impulsat per sindicalistes adscrits a diferents corrents de l'esquerra i amb la participació significativa de grups cristians (Domínguez, 1985; Berzal, 2007) i capellans obrers (Corrals, 2008).

Entre 1963 i 1973 es van registrar, segons les dades oficials, una mitjana de 786 vagues, amb la participació de 232.800 treballadors i un total de 681.500 jornades no treballades per any (Luque, 2013: 180). Malgrat les restriccions imposades per la dictadura, aquesta onada de vagues es va caracteritzar per l'aparició de nous actors (representants electes, comissions de treballadors), sectors (juntament amb els tradicionals de la indústria i la construcció s'hi van incorporar professionals bancaris, docents, de la sanitat pública...) i formes d'acció (assemblees, coordinadores) vinculades a la negociació dels convenis col·lectius.

A més, resulta especialment significativa la creixent participació de dones treballadores en aquests processos —que va contribuir progressivament a superar l'anterior invisibilitat i/o subsidiarietat de la dona en les lluites obreres (Babiano, 2007)— mitjançant un protagonisme actiu en les vagues de sectors feminitzats (tèxtil, sanitat, ceràmica, neteja...) i

la renovació de la cultura sindical tradicional a la qual tractaren d'incorporar, amb dificultats i resistències, valors i demandes feministes (Varo, 2006; Verdugo, 2012).

D'altra banda, l'avaluació de l'impacte d'aquestes vagues va ser objecte d'un interessant debat historiogràfic, segons s'apuntés a estratègies prèvies de creixent politització (Maravall, 1970) o a conseqüències *ex post* d'aquestes (Soto, 1998); ja que, si bé la major part de tals conflictes se centrava, fonamentalment, en demandes laborals, la seua pràctica i expansió constituïen, de fet, un desafiament al règim i en qüestionaven la legitimitat, atés que posaven de manifest el caràcter antiobrer i repressiu d'aquest. Així es va demostrar dramàticament en les vagues de la construcció de Granada (juliol de 1970) i de la construcció naval a Ferrol (març de 1972), en les quals van ser assassinats diversos treballadors. La repressió contra el moviment sindical i l'oposició democràtica s'havia institucionalitzat a partir de 1963 amb la creació del Tribunal d'Ordre Públic (TOP), que en els seus tretze anys d'activitat va incoar un total de 22.600 procediments que van afectar 53.500 persones (Águila, 2001). Una part important d'aquests procediments procedia del País Valencià (Forts i Gómez, 2011), on operaven diversos nuclis de CCOO des que es fundà en 1966 (Beneyto et al., 1991), especialment en grans empreses (Altos Hornos del Mediterráneo, Astilleros de la Unión Naval de Levante [UNL], Elcano, Macosa, Segarra...) i alguns sectors industrials (metall, fusta, tèxtil...).

A més, de forma paral·lela i complementària a la repressió policial i judicial, se'n va exercir una altra de caràcter empresarial sobre els representants triats pels treballadors, ja que un deu per cent d'aquests, aproximadament, van ser destituïts/acomiadats cada any.⁷

7 Segons dades oficials de l'OSE, citades per Gómez (1975: 18), entre l'octubre del 1971 i el desembre del 1972, 23.525 representants sindicals van deixar de ser-ho per extinció del contracte (generalment per acomiadament), renúncia voluntària (desacords amb la línia de comandament del Vertical) o per desposseïció.

Les detencions en febrer de 1972 del Secretariat de la USO, i en juny de la Coordinadora General de CCOO,⁸ representen el punt més àlgid d'un cicle repressiu que s'havia iniciat dos anys abans amb l'estat d'excepció declarat amb motiu del judici de Burgos i que va deixar pràcticament escapçades les dues principals organitzacions sindicals de l'època. Juntament amb l'impacte de la crisi econòmica que esclataria a l'any següent,⁹ això va provocar un relatiu estancament de la protesta obrera. A partir de llavors, es va iniciar una treballosa recomposició des de la base, en la qual els despatxos laboralistes van exercir un paper fonamental, en funcions tant d'assessoria legal com d'espais de trobada i coordinació del nou moviment sindical.¹⁰

A la fi del 1975, l'agonia, biològica i política, de la dictadura¹¹ va coincidir amb l'agreujament de la crisi econòmica, la creixent convergència de l'oposició i el reforçament de les organitzacions obreres, després de l'important triomf de les *candidatures democràtiques*

en les últimes eleccions del Sindicat Vertical¹² i la seua intervenció en la negociació de milers de convenis col·lectius (Beneyto i Picó, 1982: 12-22). Això va acabar generant un notable increment de la conflictivitat laboral (García, 2008) i convertint el moviment sindical en factor clau de la transició a la democràcia.

DIALÈCTICA REFORMA/RUPTURA

Aquell *hivern calent* va registrar una autèntica «galerna de vagues» (Sartorius i Sabio, 2007: 73) que es perllongaria amb algunes oscil·lacions durant els anys centrals de la Transició (Taula 1), en els quals el volum de conflictivitat es va multiplicar pràcticament per deu. El cicle de protesta es va desenvolupar ací amb cert retard respecte dels principals països del nostre entorn (Maig del 68 a França, *autunno caldo* de 1969 a Itàlia) i presenta, així mateix, una diferència significativa: mentre que la institucionalització de les relacions laborals en els països europeus centrals havia aïllat el conflicte polític del social (Crouch i Pizzorno, 1991), en el nostre operava la tendència contrària. De manera que, ací, les condicions de la dictadura conferien contingut polític a la mobilització obrera, la qual aconseguia així un fort component expressiu (Luque, 2013: 188) i acreditava la seua consolidació com a actor social rellevant en un context de crisi, tant política com econòmica.

Va ser, precisament, la pressió social «des de baix» (Molinero, 2011), exercida pels moviments veïnal, estudiantil, professional i, especialment, obrer, la que va resultar determinant per a, primer, desbaratar les

8 En tots dos casos van ser deu els dirigents sindicals processats pel Tribunal d'Ordre Públic (TOP), amb peticions fiscals de 122 i 162 anys de presó, respectivament. Mentre que en el cas de la USO el judici no va arribar a realitzar-se, el dels sindicalistes de CCOO, que va aconseguir una gran ressonància internacional, es va celebrar el 20 de desembre del 1973, el mateix dia en què ETA va assassinar l'almirall Carrero Blanco. Vegeu Babiano (2013).

9 El primer xoc de la que posteriorment es va anomenar *crisi del petroli* va provocar espectaculars increments de la inflació (l'IPC va pujar quasi un 60 % entre 1973 i 1976, la pesseta es va devaluar un 21 %) i de la taxa d'atur (+ 71,1 % en el mateix període), sense que els responsables polítics i econòmics d'un règim en fase terminal adoptaren les necessàries mesures de correcció. Tot això acabaria allargant la gravetat i durada del cicle recessiu en el nostre país.

10 Per a una revisió de la història, protagonistes, activitats i documents de la xarxa de despatxos laboralistes, vegeu l'exhaustiva recerca (de 1.600 pàgines, en dos volums) coordinada per José Gómez Alén i Rubén Vega (Gómez i Vega, 2010).

11 Els últims anys del franquisme han sigut molt ben explicats en obres com les d'Ysàs (2004) i Soto (2005b).

12 En una primera volta (juny de 1975) es van triar al voltant de 350.000 enllaços sindicals i jurats d'empresa, d'entre els quals les candidatures promogudes per CCOO van obtenir molt bons resultats, com acreditava en portada un setmanari econòmic de l'època («Ha ganao el equipo colorao!», en *Doblón*, 38, del 5 de juliol del 1975); resultats que es confirmarien en la segona volta (octubre del mateix any), en què es configuraven les representacions sectorials de segon grau (Unions de Treballadors i Tècnics), utilitzades com a plataforma de coordinació de la negociació col·lectiva i la protesta social.

maniobres continuistes, accelerar les reformes, més tard, i forçar, finalment, la ruptura amb el franquisme. En relació amb aquestes maniobres continuistes, el projecte del Govern d'Arias pretenia il·luminar una suposada «democràcia a l'espanyola» mitjançant la reforma de les Llei fonamentals del franquisme; aquest intent es va dur a terme en l'àmbit polític, amb la Llei d'associació promoguda per Fraga, i, en el sindical, amb una reforma de l'OSE «des de dalt» plantejada per Martín Villa amb l'objectiu declarat¹³ de fer compatible el reconeixement d'un cert pluralisme de les «organitzacions professionals d'empresaris i de treballadors» amb el manteniment i control de les estructures verticalistes (Soto, 2011).

No obstant això, ambdós intents continuistes van fracassar, tant per les contradiccions internes de l'aparell postfranquista (Juliá, 2017: 348-356) com per l'oposició externa de les forces democràtiques¹⁴ i, especialment, del sindicalisme obrer, que en els primers mesos del 1976 mantenia un procés de «mobilització quasi permanent» (Alonso i Reinares, 1993: 24). Però les accions col·lectives d'aquest últim van ser en molts casos violentament reprimides, com va succeir amb les vagues del calçat a Elda (Alacant) i del metall a Vitòria, on la intervenció policial va causar diversos morts. Aquests fets incrementaren el rebuig popular al Govern d'Arias Navarro, que acabaria dimitint l'1 de juliol d'aquell mateix any.

S'iniciava llavors un procés d'inflexió en els ritmes de transició política i sindical, ja que mentre que en el primer cas el nou Govern de Suárez va recuperar la iniciativa reformista, en l'àmbit laboral s'accelerava, de fet, la ruptura. A més, els sindicats de classe —que seguien sent formalment il·legals— van aconseguir

imposar la seua presència i intervenció, tant en termes organitzatius¹⁵ com d'interlocució social¹⁶ i política,¹⁷ i amb això van bloquejar els intents verticalistes de promoure una espècie d'UCD-sindical, fins que van aconseguir, a l'octubre del 1976, la dissolució definitiva de la vella OSE.

Així doncs, en aquesta primera fase de la Transició, el moviment sindical va demostrar una important capacitat de mobilització social, que va anticipar en el seu àmbit la ruptura amb el passat i va contribuir a accelerar els canvis també en l'escenari polític, en un procés no exempt de contradiccions.

I és que l'agreujament de la crisi econòmica (l'any conclouria amb una inflació del 19 %, juntament amb un fort increment de l'atur) i les mesures restrictives imposades pel Govern (congelació salarial i abaratiment de l'acomiadament) van convertir la negociació col·lectiva en l'escenari clau del conflicte social, davant l'absència o debilitat d'altres formes de redistribució pròpies de l'estat de benestar, amb el consegüent repunt de la conflictivitat laboral.

Durant aquest període es van assajar, així mateix, estructures unitàries com la Coordinadora de Organizaciones Sindicales (COS), constituïda

13 Tota la documentació del projecte pot consultar-se en Ministeri de Treball / Estudis Laborals i de la Seguretat Social (IELSS) (1976).

14 La Junta Democràtica d'Espanya, promoguda pel Partido Comunista de España (PCE) i el Partido Socialista Popular (PSP) de Tierno Galván, s'havia presentat formalment a París el 20 de juliol de 1974. Des de llavors, va incorporar nombrosos independents i organitzacions menors i va desenvolupar un creixent activisme. L'any següent (11 de juny de 1975) es constituïa la Plataforma de Convergència Democràtica, impulsada pel PSOE i per organitzacions democratacristianes.

15 La UGT va celebrar el XXX Congrés a Madrid, entre els dies 15 i 18 d'abril de 1976, i CCOO, l'Assemblea General constituent l'11 de juliol a Barcelona. La documentació d'ambdues reunions pot consultar-se en UGT (1996) i en Moreno (2011).

16 Durant els dies 11 i 12 de maig de 1976, es van realitzar a Barcelona unes jornades convocades per Euroforum, amb la participació de qualificats representants empresarials que, marginant de fet les estructures corporatives que encara perviuen, van reconèixer la legitimitat dels nous sindicats de classe i van anticipar els processos de concertació social que es desenvoluparien en els anys següents. Vegeu, Euroforum (1976).

17 Entre els mesos d'agost i octubre de 1976, representants de la UGT, la USO, CCOO i Eusko Langileen Alkartasuna - Solidaridad de los Trabajadores Vascos (ELA-STV) van mantenir una ronda de converses amb el llavors ministre de Relacions Sindicals, Enrique de la Mata, a qui van plantejar les seues respectives demandes de legalització i reforma de les relacions laborals (Ruiz, 1993: 452; Sartorius i Sabio, 2007: 112).

Taula 1. Conflictivitat laboral a Espanya (1975-1980)

ANY	TOTAL ASSALARIATS	VAGUES	PARTICIPANTS	JORNADAES NO TREBALLADES
1975	8.810.900	2.807	504.200	1.915.200
1976	8.834.100	3.662	2.556.700	12.593.100
1977	8.900.000	1.194	2.955.600	16.641.700
1978	8.721.000	1.128	3.863.800	11.550.900
1979	8.555.200	2.680	5.713.200	18.966.900
1980	8.265.100	2.103	2.287.000	13.578.200

FONT: Ministeri de Treball

formalment el 22 de juliol del 1976 i integrada per CCOO, la UGT i la USO, amb l'objectiu d'articular la protesta obrera i representar el moviment sindical en els òrgans de l'oposició democràtica.¹⁸ No obstant això, tindria una vida efímera a causa de les diferències estratègiques entre els seus membres, que pugnaven per desenvolupar els seus respectius projectes autònoms.

La vaga general convocada per la COS per al 12 de novembre va contribuir, d'una banda, a enfortir les posicions sindicals en les relacions laborals (ruptura dels límits salarials), però, d'una altra, es va demostrar incapaç de bloquejar el projecte polític del Govern de Suárez (la seua Llei per a la reforma política va ser àmpliament aprovada en el referèndum del 15 de desembre següent). Aquesta situació posava de manifest els límits de la tradicional estratègia resistencialista i plantejava la necessitat d'un nou model d'alternatives proactives que combinassen pressió i negociació.

¹⁸ El 26 de març de 1976 es va constituir la Plataforma de Coordinación Democrática, com a resultat de la fusió entre les anteriors instàncies unitàries a la comissió permanent de les quals s'incorporarien representants de CCOO i UGT. En el cas valencià, aquesta participació va ser fins i tot més rellevant, ja que constava tant en la denominació de coordinadora resultant (la Taula de Forces Polítiques i Sindicals del País Valencià, TFPSPV, creada el 15 d'abril del mateix any) com en l'eslògan central de les seues campanyes («Llibertat, amnistia, estatut d'autonomia i sindicat obrer»).

La qüestió va ser objecte, des de llavors, d'importants debats i tensions orgàniques, que en molts casos es perllongarien durant anys, sobre unitat i pluralitat sindical, tradeunionisme laboral i sindicalisme sociopolític, autonomia dels moviments socials o subordinació a les estratègies partidàries, moviment assembleari o sindicat organitzat..., la progressiva decantació dels quals contribuiria a configurar l'estructura i estratègia del nostre sindicalisme.

I, mentrestant, en l'àmbit polític —com agudament va definir Vázquez Montalbán— es constata l'existència d'una «correlació de debilitats» (Vázquez Montalbán, 2003) entre les forces del règim i les de l'oposició (cap de les parts es trobava en condicions d'imposar a l'adversari la totalitat dels seus plantejaments). Es va obrir pas, doncs, a una progressiva «metamorfosi de la ruptura» (Julià, 2017: 356) que, superant alguns maximalismes, va plantejar l'inici de negociacions formals amb el Govern de Suárez entorn dels objectius centrals de la Transició Democràtica (llibertat política i sindical, amnistia general i convocatòria d'eleccions). Aquest context, especialment difícil, es va caracteritzar per les maniobres desestabilitzadores en què semblaven coincidir el búnquer franquista i un terrorisme desorientat.

En aquest sentit, van ser especialment dramàtics els coneguts Siete Días de Enero de 1977 durant els quals, mentre el GRAPO matava tres policies i mantenia

segrestats un general i el president del Consell d'Estat, la repressió policial causava la mort de dos manifestants, i un comando d'extrema dreta vinculat a la burocràcia verticalista assassinava cinc advocats laboralistes de CCOO.¹⁹ El multitudinari enterrament dels advocats d'Atocha va constituir la major i millor demostració del compromís del moviment obrer i sindical en la lluita per la llibertat, va legitimar la seua intervenció i va contribuir, decisivament, a accelerar els processos de canvi.

De fet, en els tres mesos següents es legalitzaren partits i sindicats, foren alliberats els presos polítics, van retornar nombrosos exiliats i es van convocar les primeres eleccions democràtiques en quaranta-un anys. S'obria pas un autèntic procés constituent, la qual cosa constituïa, realment i simbòlica, una clara ruptura amb el passat (Saz, 2011: 39).

En l'àmbit sindical, els canvis es van concentrar al llarg del mes d'abril. En primer lloc, amb la publicació en el BOE de la Llei 19/1977 d'associació sindical (LAS), que liquidava quatre dècades de verticalisme i reconeixia el dret de treballadors i empresaris a desenvolupar les seues respectives organitzacions; després, amb la posterior ratificació dels principals convenis de l'Organització Internacional del Treball (OIT),²⁰ i, finalment, amb el registre i la legalització oficial, el dia 28, de CCOO, la UGT i altres organitzacions menors.

Es tractava, amb tot, d'una situació precària, tant en termes conjunturals (tres dies després de la legalització dels sindicats, la manifestació del 1r de Maig convocada per aquests va ser reprimida durament) com, sobretot, estructurals (incertesa

política, agreujament de la crisi econòmica, marc de relacions laborals anacrònic). Es configurava amb això l'«anomia fundacional» (Beneyto, 2008) del sindicalisme espanyol, que iniciava així la seua trajectòria en les circumstàncies més difícils i retardava la seua convergència amb les pautes d'intervenció dels seus homòlegs europeus. Aquests, en canvi, s'havien consolidat durant les tres dècades anteriors en un marc més propici, caracteritzat per sistemes de producció fordista, economia keynesiana i desenvolupament de l'estat del benestar.

Malgrat les grans expectatives generades, el desenvolupament dels nous sindicats es veuria prompte limitat per diversos factors de caràcter tant endogen (fragilitat de les seues estructures organitzatives i d'enquadrament) com exogen (agreujament de la crisi econòmica), la qual cosa afectaria la seua capacitat organitzativa i d'intervenció. En el primer cas, el *boom d'afiliació* inicial va arribar a situar les taxes corresponents en nivells entre mitjans i alts, almenys en alguns sectors i regions industrials (Pérez, 1981). Els dos anys següents va registrar una tendència a la baixa, fins que es va estabilitzar, en començar la dècada dels vuitanta, entorn del milió d'afiliats, que equivalia al 13 % dels assalariats (Jordana, 1996).

Per la seua banda, l'espectacular increment de tancament d'empreses, expedients de crisi i acomiadaments,²¹ en absència d'una regulació legal i cobertura social adequades, provocava tanta conflictivitat en les protestes com impotència en les propostes, i situava els sindicats en posicions socialment defensives i políticament subsidiàries; sobretot després de les primeres eleccions democràtiques de juny de 1977, que inauguraven un nou cicle de consens parlamentari i desenvolupament institucional. El primer gran acord d'aquelles Corts Constituents va ser la Llei d'amnistia 46/1977, del 15

19 L'obra d'M. Reverte i Martínez (2016) és una excel·lent reconstrucció d'aquell episodi, que havia sigut ja objecte d'una recreació cinematogràfica (*Siete días de enero*), amb guió de Gregorio Morán i dirigida en 1978 per Juan Antonio Bardem.

20 Es tracta dels convenis número 87 (sobre llibertat sindical) i 98 (sobre drets de sindicació i negociació col·lectiva), així com el Pacte internacional de drets econòmics, socials i culturals, la subscripció del qual va tenir una important transcendència històrica per a la liquidació de les estructures autoritàries del franquisme (Valdés, 2007).

21 Si ens referim solament al País Valencià, entre 1976 i 1981 es van registrar un total de 10.461 expedients fermes de reestructuració de plantilles, que van afectar 270.858 treballadors (equivalent al 37 % de la població assalariada del moment), entre acomiadaments (44.539), casos de suspensió temporal d'ocupació (186.216) o de reducció de jornada (40.103).

d'octubre, que ampliava, amb caràcter general i incloent-hi la seua dimensió laboral, el decret parcial de juliol de l'any anterior. Aquesta llei va ser aprovada per tots els grups de la cambra, excepte Aliança Popular, i saludada emocionadament, entre d'altres, pel líder de CCOO, per a qui representava «la forma més democràtica i conseqüent de tancar un passat tràgic de guerres civils i obrir la via de la pau i la llibertat».²²

Va ser similar el consens partidari que es va aconseguir en els anomenats Pactes de la Moncloa (27-10-77), els quals, en el seu vessant polític, van establir les bases de la futura Constitució, i en el socioeconòmic,²³ van tractar de fer front a una crisi que presentava ja indicadors alarmants (44 % de taxa d'inflació, 11.000 milions de dòlars de dèficit exterior, espectacular creixement de l'atur). En aquests pactes, es van plantejar mesures de sanejament, austeritat, fiscalitat, reformes estructurals (de la Seguretat Social, les pensions i la cobertura de la desocupació) i política de rendes (canvis en la indexació salarial).

Es tractava d'un pacte polític (en la línia del *compromís històric* proposat uns anys abans a Itàlia pel secretari general del Partit Comunista Italià [PCI], Enrico Berlinguer) en el qual no van participar els sindicats per raons imputables tant a una «certa subordinació partidària» (Miguélez, 1991: 213) com a la seua indeterminació representativa (les primeres eleccions

sindicals no es van celebrar fins a uns mesos després). Malgrat això, van aportar un posterior suport crític, no exempt de dificultats i contradiccions.

A més de la seua indubtable contribució a l'estabilització econòmica i consolidació democràtica (Gutiérrez, 2001), els Pactes de la Moncloa van induir a un canvi en l'estratègia sindical que, superant inèrcies defensives i vells acords de *lluita final* arrossegats des de l'època de la clandestinitat, es va orientar des de llavors cap al reforçament del seu poder contractual i la seua representació social. No obstant això, el canvi d'estratègia que representava la posició del moviment sindical respecte dels Pactes de la Moncloa i, posteriorment, de la Constitució va ser impugnat reiteradament pels corrents d'opinió més radicals d'aquest, que insistien a qualificar-la de claudicant i desmovilitzadora, cosa que suposava ignorar, i de vegades menysprear, tant la grandesa de l'intent com les dificultats del moment en el qual es van desenvolupar.

Les eleccions sindicals i els convenis col·lectius de l'any següent s'encarregarien de desbaratar tals desqualificacions, en la mesura que el primer d'aquests processos va aclarir la representativitat d'uns i d'altres, mentre que el segon va demostrar la capacitat de diàleg i mobilització dels sindicats ja acreditats com a majoritaris.

Regulades provisionalment pel Reial decret llei 3.149 (que excloua les microempreses i el sector públic), les primeres eleccions sindicals lliures es van celebrar entre el 16 de gener i el 26 de febrer de 1978 amb la participació de quasi quatre milions de treballadors, que van triar 191.041 delegats (Taula 2). La distribució que va resultar d'aquestes eleccions confirmava CCOO i la UGT com les organitzacions més representatives, alhora que palesava el debilitament de la USO després de l'escissió patida uns mesos abans,²⁴ i situava en posicions molt minoritàries

22 Les paraules de Marcelino Camacho, en representació del Grup Parlamentari Comunista, van ser: «Volem tancar una etapa; volem obrir-ne una altra [...]. Nosaltres, precisament [...] que tant hem patit, hem soterrat els nostres morts i els nostres rancors. Nosaltres estem resolts a anar cap avant en aquesta via de la llibertat, en aquesta via de la pau i del progrés [...] per a mi, explicar el nostre vot a favor de l'amnistia, quan en aquesta s'inclou l'amnistia laboral, és un triple honor. Es tracta [...] d'un vell militant del moviment obrer sindical, d'un home empresonat, perseguit i despatxat moltes vegades i durant llargs anys, i, a més, fer-ho sense ressentiment [...] aquesta proposta serà, sens dubte, per a mi el millor record que guardaré tota la meua vida d'aquest Parlament. [...] Si la democràcia no ha de detenir-se a les portes de la fàbrica, l'amnistia tampoc. [...] l'amnistia laboral serà el primer fet concret en aquesta direcció que marquen els acords de la Moncloa. [...] L'amnistia política i laboral és una necessitat nacional [...]. El nostre deure i el nostre honor [...] exigeix un vot unànim de tota la cambra» (Camacho, 1977: 959-961).

23 Vegeu Fuentes (1990), Trullén (1993) i Cabrera (2011).

24 En octubre de 1977, el secretari general (José María Zufiaur) i onze membres de l'executiva de la USO van encapçalar un moviment d'unificació amb la UGT en el qual va participar una part important de l'organització (Martínez, 1979; Prats et al. 1977). Dos anys i mig després, en març de 1980, es produiria la segona escissió, la del corrent d'opinió socialista autogestionari, que s'integraria en CCOO. Ambdues escissions van contribuir, paradoxalment, a desenvolupar la cultura del sindicalisme autònom en les dues organitzacions majoritàries.

Taula 2. Eleccions sindicals, 1978

	TOTAL ESPANYA		PAÍS VALENCIÀ	
	Núm.	%	Núm.	%
Empreses	73.575	---	8.589	---
Treballadors	3.821.069	---	398.043	---
Delegats triats	193.112	100	22.956	100
CCOO	66.540	34,5	9.779	42,5
UGT	41.897	21,7	6.019	26,2
USO	7.203	3,7	1.583	6,8
CSUT	5.583	2,9	295	1,2
SU	3.164	1,6	175	0,7
ELA-STV	1.929	0,9	---	---
CNT	413	0,2	---	---
Altres	7.661	3,9	558	2,4
No afiliats	23.565	12,2	2.068	9,0
No consta afiliació	35.157	16,3	2.479	10,8

FONT: Ministeri de Treball

les opcions més radicals,²⁵ tant les històriques (CNT) com les de trajectòria més recent i efímera (Confederación de Sindicatos Unitarios de Trabajadores [CSUT] - Sindicato Unitario [SU]).

Per la seua banda, la negociació col·lectiva de 1978 i 1979 es va desenvolupar en un context extraordinàriament complicat, caracteritzat per l'agreujament de la recessió

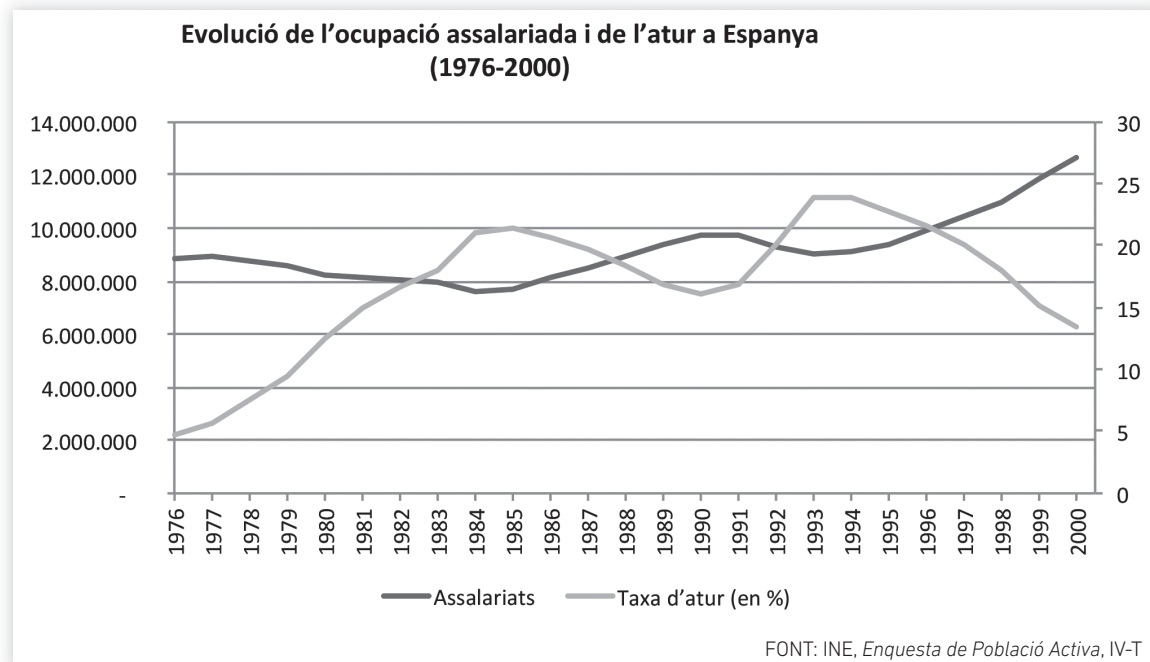
econòmica (segona crisi del petroli), que es va traduir en un augment sostingut de l'atur —perllongat fins a finals de 1985 (Gràfica 1)—, l'absència d'una legislació adequada que no arribaria fins a 1980 amb l'Estatut dels Treballadors, i la fixació governamental de *límits salarials*²⁶ en funció dels objectius antiinflacionistes establerts en els Pactes de la Moncloa.

Amb tot, la intervenció dels sindicats, que recentment inauguraven l'exercici ple de les seues funcions de representació i intermediació dels interessos dels treballadors, va aconseguir articular un ampli moviment

²⁵ Amb caràcter general, pot consultar-se l'obra de Roca (1994). Respecte de l'estructura i evolució dels sindicats minoritaris, vegeu Beneyto (1989). La CSUT i el SU es van constituir a la fi del 1976 com a escissions minoritàries de CCOO; promogudes per sengles grupuscles maoistes (Partido del Trabajo de España [PTE] i Organització Revolucionària de Treballadors [ORT]), van mantenir una activitat declinant en els tres anys següents. Per al cas de la CNT, vegeu l'article de Rivera (1999).

²⁶ El Reial decret llei 43/1977 sobre ocupació i política de rendes va fixar en un 20 % l'increment màxim dels salaris en 1978 i, per a l'any següent, un altre decret similar va establir un interval d'entre l'11 i el 14 %.

Gràfica 1

de pressió i negociació. Aquest moviment va assolir importants increments salarials²⁷ i millores socials (reducció de jornada, control de les hores extraordinàries, vacances, etc.) després de protagonitzar els més alts nivells de conflictivitat de vaga fins llavors registrats. Una activitat que desmenteix, en la pràctica, les acusacions de traïció i liquidacionisme que llavors es van fer i que encara ara es repeteixen,²⁸ de forma tan acrítica com recurrent.

27 Segons dades del Ministeri de Treball, en 1978 es van renovar convenis col·lectius per a un total de 4.479.562 treballadors, amb un augment salarial mitjà del 20,6 % (García i Ferrer, 1979). En el següent exercici van ser 3.866.431 treballadors els afectats per la negociació col·lectiva i es van registrar increments de la massa salarial del 13,05 % en els convenis d'empresa i del 14,30 % en els sectorials, segons dades de l'Institut d'Estudis Socials del Ministeri de Treball publicats per Fernández (1980). Al final d'aquest primer període d'ajust, la inflació s'havia reduït en més de deu punts percentuals, des del 26,4 % de finals del 1977 al 15,7 % de 1979.

28 «Les burocràcies sindicals van actuar com a aliats tàctics del capital mitjançant una labor sistemàtica de destrucció de qualsevol mobilització autònoma i anticapitalista» (Quintana, 2002: 197). «La conquesta de les llibertats civils i d'un règim representatiu es va fer a costa de la liquidació d'un vast cicle de mobilització social» (Rodríguez, 2015: 23).

No obstant això, el recurs permanent al conflicte i a la protesta era difícilment sostenible per a uns sindicats encara febles, la qual cosa requeria la seua transformació en poder contractual dins i fora dels centres de treball²⁹ amb la finalitat de dotar els seus representants (comitès d'empresa, seccions sindicals, federacions sectorials i confederacions generals) de competències reals en matèria de representació i interlocució (drets d'informació, consulta, participació i negociació). En la cerca de tals objectius, doncs, els sindicats majoritaris van desplegar a partir de llavors estratègies parcialment

29 Tal com va indicar llavors el més lúcid dels analistes teòrics (i protagonista, en la pràctica) del moviment sindical valencià, «El recurs continu a la lluita oberta, a banda que és impossible i condueix a un desgast permanent que sols arrossega els més valents, porta a una situació —per molt que no s'ho creguen els ardents defensors de la tensió permanent— en què creix la convicció que el sindicat no existeix [...] el Sindicat o és una condensació de poder estable o és impossible que esdevinga representació orgànica de la classe [...] Si per a cada problema el poder contractual del sindicat no és capaç de fer veure el seu pes implícit sense haver de fer ús, bé de la lluita oberta bé de la llei, la confiança en el sindicat mai no acabarà de consolidar-se» (Reig, 1980: 17).

contraposades que van acabar deteriorant durant anys les seues relacions unitàries. Mentre que CCOO va optar per reforçar les estructures horitzontals i les dinàmiques de base (comités d'empreses i convenis sectorials), la UGT es va decantar per potenciar la dimensió vertical i centralitzada de les relacions laborals (seccions sindicals, acords marc), en coherència amb els seus respectius models sindicals.³⁰

Els debats entorn del Projecte de llei d'acció sindical en l'empresa, que representava un intent, finalment frustrat, d'estendre a l'àmbit laboral el procés constituent en curs a nivell institucional, ja va fer palesa l'existència de diferents models, alhora que era objecte d'una dura campanya de la Confederación Española de Organizaciones Empresariales (CEOE), que el titllava de *col·lectivista*. Això va acabar provocant-ne la retirada pel propi Govern, el juny del 1978, la qual cosa va perllongar el període de transitorietat normativa en matèria de dret laboral.

CAP A UN NOU SISTEMA DE RELACIONS LABORALS

Amb l'aprovació de la Constitució, àmpliament confirmada el desembre de 1978, es tancava el cicle de consens inaugurat pels Pactes de la Moncloa i s'iniciava una nova fase caracteritzada pels reajustaments estratègics dels principals actors polítics (eleccions generals de març del 1979) i socials (nou model de concertació). Els sindicats majoritaris havien donat el seu suport a un text constitucional que els reconeixia com a suport essencial de l'Estat social (art. 7) i consagrava els drets d'associació i vaga (art. 28), negociació col·lectiva i conflicte laboral (art. 37), així com els de participació en l'empresa i institucions (art. 129) i en la planificació econòmica (art. 131.2), la qual cosa constituïa una clara ruptura amb els principis del liberalisme clàssic i de l'autoritarisme de la dictadura.

En aplicació del que estableix l'article 35.2 de la Constitució, el juny del 1979 es va iniciar la tramitació parlamentària de l'Estatut dels Treballadors (ET), que

amb l'Acord bàsic interconfederal (ABI) subscrit el 10 de juliol d'aquest mateix any per la UGT i la CEOE, constitueix l'origen legal i social del nou sistema de relacions laborals basat en la concertació corporatista que es desenvoluparia durant la dècada següent, en un procés no exempt de problemes i contradiccions que va provocar la ruptura del front sindical.

I és que sobre les cultures sindicals diferents de CCOO i la UGT operava l'estratègia dels seus, llavors, referents polítics (PCE i PSOE), de manera que, mentre que CCOO propugnava negociacions tripartides que conferissen protagonisme al partit, la UGT optava per un model bilateral (sindicat/patronal) que no interferís en l'estratègia socialista com a alternativa de govern.

L'ABI va establir, per primera vegada, el reconeixement mutu entre organitzacions sindicals i empresarials i la seua capacitat per a l'establiment d'acords d'eficàcia general; criteris tots dos que s'incorporarien a l'ET en procés de discussió parlamentària, la qual cosa va constituir la primera mostra de *legislació negociada*; encara que siga per partits afins interposats i canviant l'àmbit de definició de les relacions laborals des del marc polític (Pactes de la Moncloa) al laboral, protagonitzat pels legítims agents socials.

Mesos després (el 5 de gener de 1980), la patronal i el *sindicat socialista* van signar l'Acord marc interconfederal (AMI), com a correlat pràctic de la declaració de principis que havia sigut l'ABI, i es va convertir des de llavors en el paradigma procedimental de la concertació social. Quant al seu contingut substantiu, l'AMI establia els criteris reguladors de la representativitat sindical per a intervenir en la negociació col·lectiva (acreditar un mínim del 10 % dels delegats electes en l'àmbit corresponent).³¹ Això seria posteriorment consagrat per la legislació

³⁰ Per al cas de CCOO, vegeu Baylos i Moreno (2017: 75-93), i respecte d'UGT, podeu consultar el text de Redero (2011).

³¹ Durant la dècada dels vuitanta, es van negociar al voltant de 3.700 convenis cada any, per a un total de 890.000 empreses i 6.300.000 treballadors de mitjana, aproximadament. La representació sindical en les comissions negociadores reflectia el resultat de les successives eleccions sindicals, en les quals, entre CCOO i la UGT ostentaren una àmplia majoria absoluta (73 %), segons dades del Ministeri de Treball: estadístiques de convenis col·lectius (1980-1990).

(art. 87 ET), incloent-hi, així mateix, orientacions en matèria salarial, de jornada, de productivitat, d'absentisme, etc. La negativa de CCOO a subscriure l'AMI ha sigut considerada un dels majors errors del sindicat (Estefanía i Serrano, 1988: 33), ja que no solament no va aconseguir impedir-ne l'aplicació en la negociació col·lectiva posterior, sinó que també va provocar el seu propi aïllament temporal i la progressiva pèrdua de la seua anterior hegemonia electoral en benefici de la UGT que empataria en les eleccions de 1980 i guanyaria les que van tenir lloc entre 1982 i 1994 (Gràfica 2). Des de llavors, els resultats d'ambdues organitzacions es van invertir.

D'altra banda, l'Acord nacional d'ocupació (ANE), subscrit el juny de 1981 pel Govern, la patronal i els sindicats (incloent entre aquests últims CCOO) com a expressió de cohesió democràtica després de la temptativa colpista del 23F, va ser el primer de caràcter tripartit. En aquest acord es regularen la participació institucional dels agents socials i mesures de foment de l'ocupació, reforma de la Seguretat Social, etc., que van anar renovant-se regularment en els pactes corporatistes³² dels següents anys de recessió, ja amb el govern socialista, fins a l'esgotament del model a partir del 1987. Va ser llavors quan una recuperació sostinguda va justificar el canvi d'estratègia dels sindicats des de posicions defensives a altres de tipus propositiu, amb l'exigència d'un *gir social* que garantís un millor repartiment del creixement.

Aquesta seqüència sembla confirmar per al cas espanyol la hipòtesi que durant èpoques de crisi econòmica els treballadors prefereixen una estratègia sindical de negociació més que de confrontació (Golthorpe, 1991), que els permeta mantenir el treball actual encara que això supose l'ajornament d'altres reivindicacions. Aquesta consideració es tradueix en una significativa evolució de l'activitat

de vaga (Taula 3), que descendeix en els primers anys de concertació (1980-1983), s'acreu quan aquesta concertació fracassa en la fase més dura de la reconversió industrial (1984),³³ disminueix de nou amb l'aplicació de l'Acord econòmic i social (1985-1986) i, finalment, acaba recuperant una tendència a l'alça que arribarà al nivell més alt el 1988 amb la vaga general del 14D (Gálvez, 2017).

Amb caràcter complementari als processos de regulació normativa (Estatut dels Treballadors de 1980, Llei orgànica de llibertat sindical de 1985) i desenvolupament institucional (concertació social, negociació col·lectiva), durant aquests anys clau en la construcció del nou model de relacions laborals, es va consolidar l'autonomia sindical i es va recuperar finalment la unitat d'acció entre les seues organitzacions més representatives.

Pel que fa a l'autonomia sindical, dos anys després que el seu secretari general dimitís com a diputat comunista, CCOO va establir un règim estricte d'incompatibilitats dels seus dirigents respecte de càrrecs de representació partidària (article 22 dels Estatuts aprovats en el III Congrés, de 1983). Això va contribuir decisivament a legitimar l'estratègia de l'organització i la va salvar de la dinàmica autodestructiva del PCE, que es desplaçaria fatalment des de llavors cap a posicions tan radicals com marginals.

En el cas de la UGT, la ruptura de la seua dependència orgànica i estratègica de la *família socialista* tardaria més a formalitzar-se. Va ser després de la primera crisi que va representar l'oposició del sindicat a la reforma de la Seguretat Social plantejada en 1985 pel govern del PSOE i la posterior dimissió de Nicolás Redondo com a diputat (octubre de 1987). I va assolir el seu major punt de tensió en vespres del 14D, fins que va ser finalment acceptada pel propi partit, que en el seu trenta-dosé congrés va eliminar la doble afiliació.

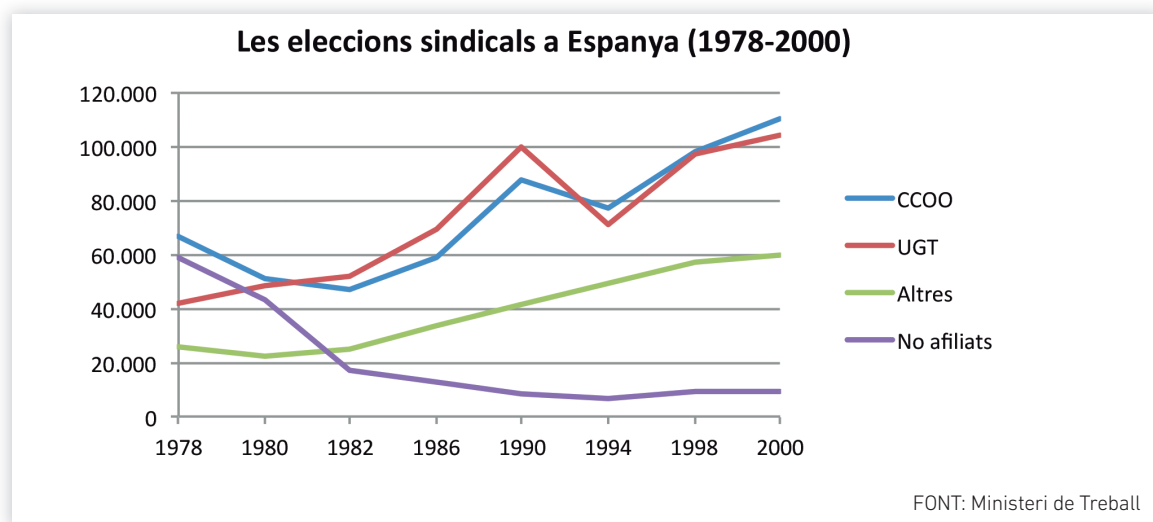
³² El contingut, desenvolupament i avaluació de la concertació social dels anys vuitanta pot consultar-se, entre d'altres, en les publicacions següents: Pérez i Giner (1988), Ministeri de Treball i Assumptes Socials (1997), Ojeda (1990), Roca (1993), Solans (1995), Zaragoza (1988) i Solé (1987).

³³ Per a conèixer la intervenció sindical en el procés de reconversió industrial, pot consultar-se l'article de Marín (2006).

Precisament l'oposició sindical autònoma a les mesures flexibilitzadores del mercat de treball impulsades pel Govern de Felipe González va facilitar de nou la confluència unitària entre CCOO i la UGT, que, després de contribuir decisivament a l'èxit del 14D, es confirmaria de forma permanent fins a l'actualitat.

Aquella gran vaga general va ser seguida per nou milions de treballadors, i la participació hi va excedir de bon tros l'àmbit laboral, ja que paralitzà l'activitat econòmica i social del país en un impressionant exercici de protesta cívica, alhora que projectava una poderosa imatge, tan simbòlica

Gràfica 2

Taula 3. Conflictivitat laboral a Espanya (1981-1990)

ANY	TOTAL ASSALARIATS	VAGUES	PARTICIPANTS	JORNADES NO TREBALLADES
1981	8.093.100	1.993	1.944.900	9.320.000
1982	8.070.000	1.810	1.058.900	7.229.400
1983	7.946.200	1.451	1.483.600	9.796.600
1984	7.593.700	1.498	2.242.200	15.259.100
1985	7.721.600	1.092	1.511.200	8.022.600
1986	8.102.300	914	857.900	6.349.500
1987	8.511.000	1.497	1.881.200	10.246.100
1988	8.916.800	1.193	6.692.200	14.565.200
1989	9.366.800	1.047	1.382.100	7.383.200
1990	9.734.000	1.231	1.723.200	5.002.400

FONT: Ministeri de Treball

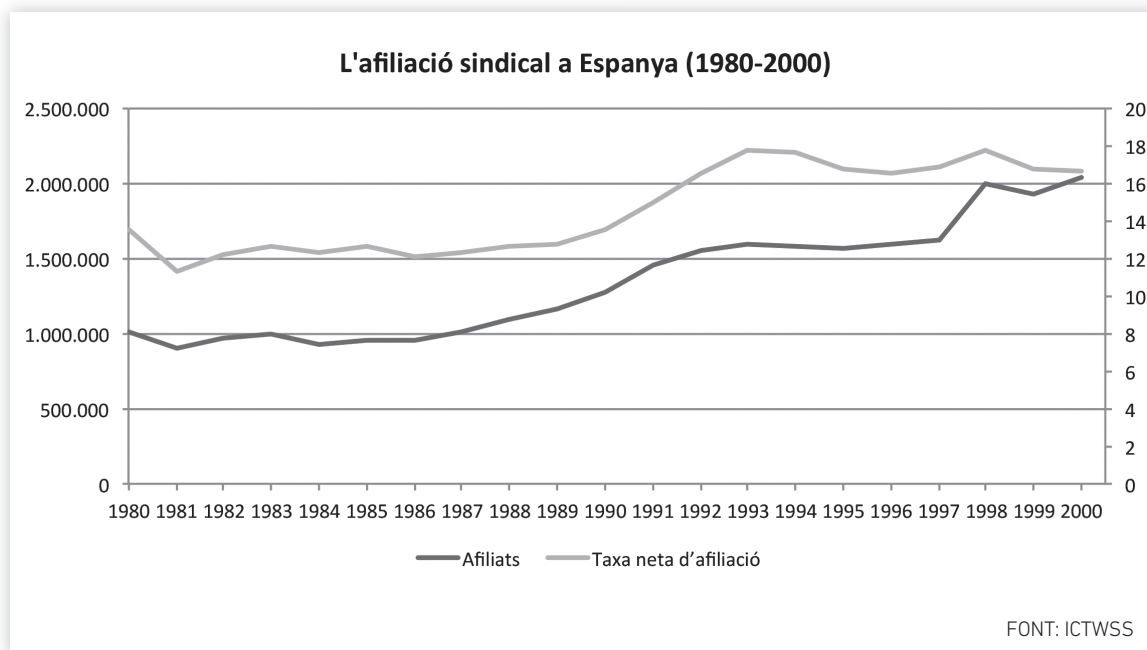
com real, de la capacitat de resposta col·lectiva davant de les imposicions del poder públic. Unes imposicions que ignoraven les propostes sindicals de *gir social*, tan necessari com possible, en un context en què es consolidava la recuperació econòmica i s'assistia a una exhibició obscena de la riquesa d'uns pocs davant de les demandes de la majoria.

El 14D va representar, així mateix, la normalització del conflicte social i la legitimitat dels sindicats, com a representants institucionals del treball, per a exercir aquesta representació, així com la seua capacitat d'articular moviments i reivindicacions laborals i de ciutadania; en aquest context, es va promoure posteriorment la Proposta Sindical Prioritària, en les negociacions amb el Govern de 1989-1990, de resultes de les quals van sorgir, entre altres importants acords de contingut clarament socialdemòcrata, la Llei de pensions no contributives, la universalització de la sanitat, les garanties d'accés a la formació professional i la millora de la cobertura de les prestacions per desocupació.

Concloïa així el cicle de *transició sindical* iniciat primer en la lluita contra la dictadura i desenvolupat després en el procés de consolidació democràtica i regulació normativa i institucional de les relacions laborals en convergència amb els estàndards existents a la Unió Europea (Beneyto, 2008).

L'evolució de la afiliació constitueix un clar indicador d'aquest procés (Gràfica 3), en el qual es constata que en una primera fase, en què responia majoritàriament a incentius ideologicoidentitaris i a estratègies defensives, aquesta afiliació es va mantenir en cotes molt baixes (entorn del milió d'inscrits per al conjunt dels sindicats), i seguiria una trajectòria fins i tot lleugerament descendent respecte dels primers registres, que vindria seguida de successives convocatòries d'eleccions sindicals que ampliaven, com ja hem vist, l'àrea d'influència i intervenció del sindicalisme. Això va portar els analistes a definir el model dual espanyol com un «sindicalisme de votants» amb «més audiència que presència» (Rojo, 1990), i el situava en una zona intermèdia entre el *moviment informal* i l'*organització formal* (Martínez, 2002), la qual cosa restava eficàcia als seus plans de reclutament i fidelització afiliativa.

Gràfica 3

A partir de 1986-87 s'inicia un canvi en els mecanismes d'adscripció sindical, des de l'anterior model ideologicoidentitari a una altra lògica d'afiliació més instrumental i pragmàtica, alhora que es desenvolupen incentius materials i de sociabilitat, derivats de la capacitat creixent en la defensa d'interessos col·lectius per mitjà de la concertació social i l'ampliació de la cobertura i els continguts de la negociació col·lectiva i la mobilització social. Tot això es traduirà en una expansió sostinguda de la afiliació, tant en termes quantitius, fins a superar els dos milions a la fi de la dècada dels noranta, com en la seua composició qualitativa, perquè passa des de l'homogeneïtat fordista inicial (homes, de qualificació baixa, amb treballs manuals en la indústria i salaris baixos) a perfils més heterogenis, representatius de la nova estructura ocupacional (Beneyto et al., 2016) i similars als del modern sindicalisme europeu (Bernaciak et al., 2015).

UNA REFLEXIÓ FINAL

Es completava així el llarg cicle de la Transició durant el qual —com creiem haver demostrat— les organitzacions obreres van representar un paper clau, tant en la defensa i promoció dels interessos socioeconòmics dels treballadors, com en la conquesta de la democràcia i la configuració d'un sistema de relacions laborals homologable amb els de l'entorn europeu. Això permet impugnar el relat elitista i/o deslegitimador d'aquest procés de Transició.

Des de llavors, el sindicalisme espanyol ha consolidat la seua representativitat i capacitat d'interlocució, en un procés no exempt de dificultats: com a *actor social* (agregació, representació i defensa d'interessos dels treballadors) i *factor d'igualtat* que actua tant sobre la primera distribució de la renda (salaris, condicions de treball, regulació del mercat laboral) a través de la negociació col·lectiva, com sobre els mecanismes propis de la segona redistribució (política fiscal, prestacions socials, estat del benestar) mitjançant la pressió social i participació institucional.

L'última crisi ha tornat a posar al centre del debat la *qüestió social*, la desigualtat creixent i la fractura social que un discurs ideològic neoliberal tracta de presentar com superada en la societat d'emprenedors i les classes mitjanes. De la mateixa manera, s'ha generat, paradoxalment, una gradual rematerialització del conflicte que, incorporant altres repertoris de protesta, fa possible la transició cap a una convergència necessària entre tots els que reclamen la dignitat del treball i la ciutadania. Una transició que enllaça la lluita sobre les velles reivindicacions del moviment obrer (treball decent i amb drets) amb la defensa de les demandes civils plantejades pels nous moviments socials (educació, sanitat, habitatge, igualtat de gènere, qualitat democràtica...).

En conseqüència, considerem que un dels vectors clau en l'estratègia per l'equitat i contra la desigualtat creixent que una recuperació macroeconòmica sembla consagrar com a inevitable, passa per reforçar i desenvolupar els recursos associatius (afiliació directa, representació electoral, reconeixement institucional) i d'intervenció social (negociació col·lectiva, pressió conflictual, aliances estratègiques) del sindicalisme de classe. A més, s'ha de fer front tant a les restriccions estructurals (atur, precarietat, canvi productiu) i ofensives ideològiques (individualisme insolidari, deslegitimació del col·lectiu) com a les temptacions corporativistes i la fragmentació de les lluites socials, articulant un potent moviment que defense la centralitat del treball i la dignitat dels treballadors.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Águila, J. J. del (2001). *El TOP. La represión de la libertad, 1963-1977*. Barcelona: Planeta.
- Alonso, L. E., i Reinares, F. (1993). Conflictividad laboral. En S. del Campo (ed.), *Tendencias sociales en España (1960-1990)*, vol. II (p. 13-70). Madrid: Fundación BBV.
- Babiano, J. (1995). *Emigrantes, cronómetros y huelgas. Un estudio sobre el trabajo y los trabajadores durante el franquismo*. Madrid: Siglo XXI.
- Babiano, J. (ed.) (2007). *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*. Madrid: Fundación 1º de Mayo / Los Libros de La Catarata.
- Babiano, J. (coord.) (2013). *Proceso 1001 contra Comisiones Obreras. ¿Quién juzgó a quién?*. Madrid: Fundación 1º de Mayo / Confederación Sindical de Comisiones Obreras.
- Baylos, A., i Moreno, J. (2017). *Comisiones Obreras: desde los orígenes en el franquismo hasta la huelga general de 1988*. Madrid: Bomarzo.
- Beneyto, P. (1989). Els 'altres' sindicats. *Revista de Treball*, 10, 107-131.
- Beneyto, P. (2008). El sindicalismo español en perspectiva europea: de la anomalía a la convergencia. *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 26(1), 57-88.
- Beneyto, P. (2012). *Reivindicación del sindicalismo*. Madrid: Bomarzo.
- Beneyto, P., i Picó, J. (1982). *Los sindicatos en el País Valenciano (1975-1981)*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- Beneyto, P., del Álamo, M., Sanz, J., i Soler, J. L. (1991). CC.OO. *Ara que fa 25 anys*. València: Fundació d'Estudis i Iniciatives Sociolaborals / L'Eixam.
- Beneyto, P., Alós, R., Jódar, R., i Vidal, S. (2016). La afiliación sindical en la crisis. Estructura, evolución y trayectorias. *Sociología del Trabajo*, 87, 25-44.
- Bernaciak, M., Gumbell-McCormic, R., i Hyman, R. (2015). *El sindicalismo europeo: ¿de la crisis a la renovación?* Madrid: Fundación 1º de Mayo.
- Berzal, E. (2007). Católicos en la lucha antifranquista. Militancia sindical y política. *Historia del presente*, 10, 7-23.
- Cabrera, M. (2011). Los pactos de la Moncloa: acuerdos políticos frente a la crisis. *Historia y Política*, 26, 81-110.
- Camacho, M. (1977). *Diario de Sesiones del Congreso de los Diputados*, 24 (14 d'octubre de 1977). Recuperat el 4 d'abril de 2018 de http://193.146.129.72/legis0/publicaciones/pdf/C_1977_024.PDF
- Cazorla, A. (2016). *Miedo y progreso. Los españoles de a pie bajo el franquismo. 1939-1975*. Madrid: Alianza Editorial.
- Corrales, X. (2008). *De la misa al tajo. La experiencia de los curas obreros*. València: PUV.
- Crouch, C., i Pizzorno, A. (comp.) (1991). *El resurgimiento del conflicto de clases en Europa Occidental a partir de 1968*. Madrid: Ministerio de Trabajo.
- Domènech, X. (2011). *Cambio político y movimiento obrero bajo el franquismo*. Barcelona: Icaria.
- Domínguez, J. (1987). *La lucha obrera durante el franquismo*. Bilbao: Desclée de Brouwer.
- Domínguez, J. (1985). *Organizaciones obreras cristianas en la oposición al franquismo (1951-1975)*. Bilbao: Mensajero.
- Estefanía, J., i Serrano, R. (1988). Diez años de relaciones laborales en España. En A. Zaragoza (comp.), *Pactos sociales, sindicatos y patronal en España* (p. 17-42). Madrid: Siglo XXI.
- Euroforum (1976). *¿Hacia un pacto social? Debates entre empresarios y organizaciones sindicales sobre las nuevas relaciones en la empresa*. Barcelona: Avance.
- Fanés, F. (1977). *La vaga de tramvies del 1951. Una crònica de Barcelona*. Barcelona: Laia.
- Fernández, R. (1980). *La negociación colectiva y las estadísticas salariales en 1979*. Madrid: IES.
- Fishman, R. (1984). El movimiento obrero en la Transición: Objetivos políticos y organizativos. *REIS*, 26(84), 61-112.
- Fishman, R. (1996). *Organización obrera y retorno de la democracia en España*. Madrid: Siglo XXI / CIS.
- Fontana, J. (1986). *España bajo el franquismo*. Barcelona: Crítica.
- Fuentes, E. (1990). De los Pactos de la Moncloa a la Constitución. En J. L. García (dir.), *Economía española de la transición y la democracia* (p. 24-34). Madrid: CIS.
- Fuertes, C., i Gómez, A. (2011). *El Tribunal de Orden Público en el País Valenciano*. València: FEIS/CCOO.
- Gálvez, S. (2017). *La gran huelga general. El sindicalismo contra la 'modernización socialista'*. Madrid: Siglo XXI.
- García, M. (2008). Las huelgas laborales en el Estado español (1976-2005). *Arxius*, 18, 11-33.
- García, A., i Ferrer, F. (1979). *La negociación colectiva en 1978. Principales características económicas*. Madrid: Ministerio de Economía.

- Garmendia, J. M. (1996). La reconstrucción del movimiento obrero en el País Vasco. *Historia contemporánea*, 13-14, 391-412.
- Goldthorpe, J. (1991). *Orden y conflicto en el capitalismo contemporáneo*. Madrid: Ministerio de Trabajo.
- Gómez, R. (1975). ¿Qué pasó con los enlaces sindicales? *Gaceta de Derecho Social*, 45-46, 18.
- Gómez, J., i Vega, R. (coords.) (2010). *Materiales para el estudio de la abogacía antifranquista*. Madrid: Ediciones GPS / Fundación Abogados de Atocha.
- González, C. (2015). Sindicatos y Transición en 1977: «Libertad, Trabajo y Amnistía». En M. C. Chaput, i J. Pérez (ed.), *La transición española. Nuevos enfoques para un viejo debate* (p. 149-162). Madrid: Biblioteca Nueva.
- Gutiérrez, A. (2001). Comisiones Obreras y la transición democrática: una contribución infravalorada. *Gaceta Sindical*, 1, 61-82.
- ICTWSS (2016). *Data Base on Institutional Characteristics of Trade Unions, Wage Setting, State Intervention and Social Pacts*. University of Amsterdam. Recuperat el 4 d'abril de 2018 de <http://www.uva-aias.net/en/ictwss>
- Iglesias, P. (2014). *Disputar la democracia*. Madrid: Akal.
- Jordana, J. (1996). Reconsidering Union membership in Spain, 1977-1994: Halting decline in a context of democratic consolidation. *Industrial Relations Journal*, 27(3), 211-224.
- Juliá, S. (2013). *Nosotros, los abajo firmantes. Una historia de España a través de manifiestos y protestas (1896-2013)*. Madrid: Galaxia Gutenberg.
- Juliá, S. (2017). *Transición. Historia de una política española, 1937-2017*. Barcelona: Galaxia Gutenberg.
- Lorenzo J. M. (1988). *Rebelión en la ría. Vizcaya 1947*. Bilbao: Universidad de Deusto.
- Luque, D. (2013). *Las huelgas en España (1905-2010)*. Alzira: Germania.
- M. Reverte, J. (2008). *La furia y el silencio. Asturias, primavera de 1962*. Madrid: Espasa.
- M. Reverte, J., i Martínez, I. (2016). *La matanza de Atocha. 24 de enero de 1977*. Madrid: La Esfera de los Libros.
- Maravall, J. M. (1970). *El desarrollo económico y la clase obrera*. Barcelona: Ariel.
- Maravall, J. M. (1981). *La política de la transición en España, 1975-1980*. Madrid: Taurus.
- Marín, J. M. (2006). La fase dura de la reconversión industrial. *Historia del presente*, 8, 61-101.
- Martínez, M. (2002). España: regular el empleo y la fragmentación social. En A. Ferner, i R. Hyman (ed.), *La transformación de las relaciones laborales en Europa* (p. 547-585). Madrid: Ministerio de Trabajo.
- Martínez, A. (1979). El proceso unitario del sindicalismo socialista UGT-USO. II Congreso Internacional. La España del presente (Melilla, 1979).
- Miguélez, F. (1991). *Las relaciones laborales en España*. Madrid: Siglo XXI.
- Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales (1997). *Diálogo social: principales resultados*. Madrid: Subdirección General de Publicaciones.
- Ministerio de Trabajo / Estudios Laborales y de la Seguridad Social (IELSS) (1976): *La reforma sindical en España durante el primer gobierno del Rey (Noviembre 1975-Junio 1976)*. Madrid: Informe de Documentación Social Española.
- Molinero, C. (2011). Comisiones Obreras: de la lucha antifranquista a la acción sindical en un nuevo escenario económico y político. En R. Quirosa-Cheyrouze (ed.), *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador* (p. 147-159). Madrid: Biblioteca Nueva.
- Molinero, C., i Ysàs, P. (1998). *Productores disciplinados y minorías subversivas. Clase obrera y conflictividad laboral en la España franquista*. Madrid: Siglo XXI.
- Monedero, J. C. (2017). *La transición contada a nuestros padres. Nocturno de la democracia española*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Morán, G. (1991). *El precio de la Transición*. Barcelona: Planeta.
- Moreno, J. (2011). *Comisiones Obreras en la dictadura*. Madrid: Fundación 1.º de Mayo.
- Ojeda A. (comp.) (1990). *La concertación social tras la crisis*. Barcelona: Ariel.
- Payne, S. (2006). Historia y transición democrática. *Cuadernos FAES de pensamiento político*, 9, 9-18.
- Pérez, V. (1981). Los obreros españoles ante el sindicato y la acción colectiva en 1980. *Papeles de Economía*, 6, 236-265.
- Pérez, V. (1993). *La primacía de la sociedad civil. El proceso de formación de la España democrática*. Madrid: Alianza.
- Pérez, M., i Giner, S. (1988) (ed.). *El corporatismo en España*. Barcelona: Ariel.
- Picó, J. (1977). *El moviment obrer al País Valencià sota el franquisme*. València: Tres i Quatre.
- Powell, Ch. (2007). *El piloto del cambio. El Rey, la monarquía y la transición a la democracia*. Barcelona: Planeta

- Pradera, J. (2014). *La transición española y la democracia*. Madrid: FCE.
- Prados, M. et al. (1977). *Atentado contra la Unión Sindical Obrera*. Madrid: USO.
- Preston, P. (1986). *El triunfo de la democracia en España*. Barcelona: Plaza y Janés.
- Quintana, F. (2002). *Asalto a la fábrica. Autonomía obrera y transición democrática. Una aproximación crítica*. Barcelona: Alikornio.
- Quirosa-Cheyrouze, R. (ed.) (2011). *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Redero, M. (2011). La difícil apuesta de UGT por un sindicalismo de corte socialdemócrata (1975-1985). En R. Quirosa-Cheyrouze (ed.), *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador* (p. 161-174). Madrid: Biblioteca Nueva.
- Reig, R. (1980). La crisi orgànica del moviment obrer. Balanç de tres anys de legalitat, *Trellat, 1*, 12-34.
- Reig, R. (2007). Los agentes económicos y sociales. En A. González (coord.), *La Comunidad Valenciana en el umbral del siglo XXI. Estrategias de desarrollo económico* (p. 187-212). València: Universitat de València.
- Reig, A. (2017). *La crítica de la crítica*. Madrid: Siglo XXI.
- Rivera, A. (1999). Demasiado tarde. El anarcosindicalismo en la transición española, *Historia contemporánea, 19*, 329-353.
- Roca, J. M. (1994). *El proyecto radical. Auge y declive de la izquierda revolucionaria en España, 1964-1982*. Madrid: Los Libros de la Catarata.
- Roca, J. (1993). *Pactos sociales y política de rentas. El debate internacional y la experiencia española, 1977-1988*. Madrid: Ministerio de Trabajo.
- Rodríguez, E. (2015). *Por qué fracasó la democracia en España. La Transición y el régimen del '78*. Madrid: Traficantes de sueños.
- Royo, E. (1990). Las tareas pendientes. *Política y Sociedad, 5*, 31-44.
- Ruiz, D. (dir.) (1993). *Historia de Comisiones Obreras (1958-1988)*. Madrid: Siglo XXI.
- Sanz, J. (1976). *El movimiento obrero en el País Valenciano, 1939-1976*. València: Fernando Torres.
- Sartorius, N. (1975). *El resurgir del movimiento obrero*. Barcelona: Laia.
- Sartorius, N., i Sabio, A. (2007). *El final de la dictadura*. Madrid: Temas de Hoy.
- Saz, I. (2011). Y la sociedad marcó el camino. O sobre el triunfo de la democracia en España (1969-1978). En R. Quirosa-Cheyrouze (ed.), *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador* (p. 29-42). Madrid: Biblioteca Nueva.
- Solans, M. A. (1995). *Concertación social y otras formas de neocorporatismo en España y en la Comunidad Europea*. Madrid: Tecnos.
- Solé, C. (comp.) (1987). *Corporatismo y diferenciación regional*. Madrid: Ministerio de Trabajo.
- Soto, A. (1998). Huelgas en el franquismo. Causas laborales-Consecuencias políticas. *Historia social, 30*, 39-61.
- Soto, A. (2005a). *Transición y cambio en España, 1975-1986*. Madrid: Alianza.
- Soto, A. (2005b). *¿Atado y bien atado? Institucionalización y crisis del franquismo*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Soto, A. (2011). La conversión del reformismo sindical en ruptura. En R. Quirosa-Cheyrouze (ed.), *La sociedad española en la Transición. Los movimientos sociales en el proceso democratizador* (p. 123-137). Madrid: Biblioteca Nueva.
- Tomás y Valiente, F. (1996). *A orillas del Estado*. Madrid: Taurus.
- Trullén, J. (1993). *Fundamentos económicos de la transición española. La política económica de los acuerdos de la Moncloa*. Madrid: Ministerio de Trabajo.
- Tuñón, M. (1991). *Historia de España. Transición y democracia, 1973-1985*, vol. x. Labor: Barcelona.
- Tusell, J. (2007). *La transición a la democracia: España, 1978-1982*. Madrid: Espasa Calpe.
- UGT (1996). *UGT, 20 años avanzando en libertad, 1976-1996*. Madrid: UGT, Secretaría de Comunicación e Imagen Confederada.
- Valdés, F. (dir.) (2007). *30 años de libertad sindical en España*. Madrid: Fundación Largo Caballero.
- Varo, N. (2006). Teixint la protesta. La conflictivitat laboral femenina a l'àrea de Barcelona durant el franquisme. *Afers, 53/54*, 323-341.
- Vázquez Montalbán, M. (2003). Metafísicos, militares y soberanistas. En Fundación Pablo Iglesias, *Con la palabra y la imagen. 25 años de la Constitución Española* (p. 117-122). Madrid: Fundación Pablo Iglesias.
- Vega, R. (coord.) (2002). *Las huelgas de 1962: Hay una luz en Asturias*, Gijón: Trea / Fundación Juan Muñiz Zapico.

- Verdugo, V. (2012). ¡Compañera! ¡Trabajadora! Las mujeres en las CC.OO. del País Valenciano: de la dictadura franquista a la transición democrática. *Historia, Trabajo y Sociedad*, 3, 11-34.
- Ysàs, P. (2004). *Disidencia y subversión. La lucha del régimen franquista por su supervivencia, 1960-1975*. Barcelona: Crítica.
- Zaragoza, A. (comp.) (1988). *Pactos sociales, sindicatos y patronal en España*. Madrid: Siglo XXI.

NOTA BIOGRÀFICA

Pere J. Beneyto és doctor en Sociologia i professor titular de la Universitat de València. La seua principal línia de recerca és l'anàlisi comparada dels sistemes de relacions laborals europeus i llatinoamericans, els seus escenaris (mercat de treball, estructura empresarial), actors (sindicats, patronals) i institucions (negociació col·lectiva, concertació social), sobre els quals ha publicat nombrosos llibres i articles en revistes especialitzades.

UNT DE VISTA

Ho van anomenar Transició. Alacant com a protagonista

Llum Quiñonero

PERIODISTA

llquinyonero@corts.es

Rebut: 10/04/2017

Acceptat: 20/08/2017

SUMARI*

A partir dels anys 60. Alacant
Hi arriben les multinacionals
La vida cultural
Idees que van donar vida a la Croada
Clima d'incertesa i preocupació
Referències bibliogràfiques

Autor per a correspondència / Corresponding author: Llum Quiñonero. Corts Valencianes. Plaça Sant Llorenç, 4. 46003, València.

Suggeriment de citació / Suggested citation: Quiñonero, Ll. (2018). Ho van anomenar Transició. Alacant com a protagonista. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 132(1), 125-136. doi: <http://doi.org/10.28939/iam.debats.132-1.9>

Alacant, l'última ciutat republicana, va viure la dictadura sotmesa al règim, com el total de la ciutadania espanyola; la ciutat i la seua gent es van aferrar a l'aire que l'obertura econòmica dels anys seixanta hi va portar, especialment, amb l'arribada de turistes que posaven de manifest que a l'altre costat dels Pirineus la vida respirava una altra manera, amb drets i llibertats.

Alacant va transitar a la democràcia amb l'esperança d'un horitzó que s'imaginava pròxim. La bonança econòmica dels primers anys hi va atraure multituds d'emigrants que en van multiplicar els barris i en van omplir amb els seus fills i filles les escoles; molts d'ells es van sumar a les mobilitzacions laborals i van integrar les noves organitzacions. Tot l'impuls davant

del franquisme sense Franco el va posar al carrer la gent cos a cos. Aquesta va ser tota la força, tota la feblesa de la Transició.

Des de l'aparell franquista, que cercava la seua pròpia regeneració, amb les seues pròpies tensions internes, se'n van marcar les condicions prèvies i els terminis, tan curts que en les primeres eleccions seguien en la il·legalitat bona part dels partits, i amb la llibertat d'expressió retallada.

La Transició va ser un canvi ineludible perquè la dictadura va quedar escapçada i el seu cap —el dictador— li havia donat, amb el poder total, el sentit, l'estructura i una unitat que, anquilosada amb el pas dels anys, es descomponia amb la mort de Franco.

* Article traduït per Verònica Zaragoza.

En quaranta anys, el terror franquista i la imposició de l'hegemonia política i ideològica del règim van construir una societat sense memòria, estancada, autoritària en les formes i en el fons, que, després del fracàs de l'autarquia, va acabar sumant-se a una economia de mercat —capitalisme i dictadura— els plans de la qual van comptar amb el suport del Fons Monetari Internacional. La dictadura va generalitzar la corrupció en la gestió econòmica i social —i acadèmica—, una moral de funcionament en què prevalien les influències, l'abús de poder, les recomanacions i el nepotisme com a forma de relació i promoció.

De fons, un fil conductor que li va donar manteniment, la mateixa Església catòlica, que va sostenir l'Espanya franquista i que va ser dipositària de l'educació, i als ordes religiosos de la qual es va facilitar la construcció d'escoles i parròquies. I unes forces econòmiques ben ancorades en l'estructura política, que van aprofitar la posició dominant durant l'autarquia i que van assentar els seus projectes amb l'arrancada econòmica a partir dels anys seixanta.

L'oposició a la dictadura, l'aposta per la ruptura, té a Alacant, com a la resta del país, dos sectors principals:

- Els qui han sobreviscut a la dictadura i han mantingut una certa estructura i organització a la qual se sumen, a partir dels seixanta, noves generacions de treballadors i estudiants. Els quadres dirigits són —sobretot— supervivents, alguns reductes anarquistes i membres del Partido Comunista, que han aconseguit una base clandestina organitzada, mantinguda també amb els suports exteriors gràcies a l'existència de l'URSS, on resideixen alguns dels seus líders des de la fi de la Guerra Civil.
- Les organitzacions que comencen a formar-se amb joves nascuts després de la guerra, que, malgrat la censura política, social i cultural, reben clandestinament informació sobre el que està ocorrent a Europa i als Estats Units.

Són corrents que no tenen disciplina amb el passat; que ja no s'obstinen en els errors de la República ni en els enfrontaments sobre els desacords militars o polítics durant la guerra. Les seues preocupacions passen per derrocar l'autoritarisme social, laboral i econòmic, i la dictadura des de posicions que —això sí— beuen de la tradició ideològica de l'esquerra, especialment l'anarquisme, el socialisme i el trotskisme. Els nous partits són, la majoria, obertament crítics amb l'estalinisme, que representa per a molts la perversió d'una idea social igualitària. Aquestes organitzacions encarnen les propostes innovadores i radicals, que beuen del present i que sumen a l'anomenada lluita de classes demandes culturals, autonòmiques, lingüístiques i, més tard, feministes i ecologistes. Són la generació que militarà en les organitzacions de nou encuny i que alimentarà després els nous moviments ciutadans.

El pols de la Transició entre les forces del canvi i el que aleshores es va anomenar l'oligarquia immobiliària, el búnquer, es va fer en condicions de total desigualtat. Les organitzacions derrotades després de la guerra —que representaven la defensa d'una societat democràtica, lliure— mancaven, d'entrada, del temps i suport social i polític suficients. Van afrontar el pacte polític alhora que eixien de l'ostracisme. Empeses també pel ritme mateix que imposava la crisi franquista, van posar sobre la taula unes bases democràtiques febles —que no qüestionaven ni la forma d'Estat, ni un reconeixement ampli de la plurinacionalitat dels territoris, ni la depuració de cap de les institucions, judicial o militar (Exèrcit, Policia, Guàrdia Civil), que havien servit de suport a la dictadura— per a ampliar i concretar el seu lloc en el nou marc que també la mateixa crisi interna del franquisme necessitava replantejar.

Dels privilegis de l'Església, no se'n va parlar tampoc. La Transició va suposar la desaparició de les institucions polítiques de la dictadura —el mateix Movimiento, el Sindicat Vertical,

els mitjans de comunicació al seu servei— amb les quals era impossible transitar a res que fos acceptable com a democràcia. Tot el personal d'aquelles institucions va passar a convertir-se en funcionaris assumits per altres ministeris, i els diaris, a retirar el jou i les fletxes de les capçaleres, així com el nom de la titularitat per a continuar rebatejats amb un altre.

Per a transitar del passat franquista a la democràcia del 78 hi va haver un joc d'equilibris i pressions internacionals amb suport als partits que iniciaven trajectòria, al renovat PSOE i al que es va anomenar centre i centredreta.

El poder polític, el dels mitjans de comunicació i dels mitjans repressius hi van jugar dia rere dia la seua basa a favor del canvi tutelat. Hi va haver pressa. Una pressa que reclamava l'oposició en la clandestinitat, però aquells que marcaven els temps eren els que tenien en germen una profunda crisi del sistema que havia sustentat la dictadura.

A PARTIR DELS ANYS 60. ALACANT

L'economia havia començat a rodar d'una altra manera; amb la fi de l'autarquia —la particular economia del feixisme espanyol—, el nacionalcatolicisme va donar pas a l'anomenat desenvolupisme. Els acords amb els Estats Units, especialment, van obrir les portes a les empreses i corporacions multinacionals, en els Consells d'Administració de les quals a Espanya l'oligarquia prenia posicions; així començava a moure's un nou mercat laboral, augmentava la demanda de llocs de treball i arribaven a la ciutat milers de persones des de pobles de la Manxa o del sud i de l'interior alacantins. Fins a la capital i als pobles industrials (Elx, Alcoi, Elda, Petrer, Villena, Castalla, Cocentaina, Ibi i Onil, etc.) arribava la gent a buscar acollida, sense habitatges ni llocs escolars, ni la previsió més elemental per part de les autoritats per a rebre el que començava a esdevenir un fenomen en alça.

Els canvis interns, els culturals, els polítics i els econòmics, les transformacions que van deixar petjada en les biografies i en el territori estan lligats també al pes dels qui van continuar sostenint el poder després de la mort del dictador; com si els profunds impulsos que reclamaven llibertats, drets i millores bàsiques fossen frenats per l'impacte d'un estat que canviava a penes la seua aparença, incapaç en si mateix de fer alguna cosa diferent al que havia sigut la seua estructura.

Quaranta anys de dictadura —repressió, presó, camps de treball, exili— havien convertit la nostra societat en una realitat rígida, sense contestació possible a l'absoluta hegemonia franquista. L'escola, les paròquies, els mitjans de comunicació, els capellans, les casernes de la Guàrdia Civil i les comissaries, el mateix Sindicat Vertical i la patronal s'encarregaven de reiterar l'ordre de les coses. Un ordre diví i vertical que passava pel dictador encara que aquest estigués prop del final de la seua vida.

Els qui llavors acabàvem d'eixir de l'adolescència amb prou faenes enteníem el món que es movia més enllà del nostre entorn immediat; s'estengué l'autoritarisme de l'ordene i mane en tots els àmbits; semblava que només era qüestionat per les escasses notícies que arribaven sobre el moviment *hippy*, les mobilitzacions pacifistes contra la Guerra del Vietnam i alguns reportatges sobre les mobilitzacions feministes que qüestionaven el paper de les dones com a segon sexe. Començava, llavors, un incipient moviment cultural per la llibertat d'expressió, tan incipient com el moviment ciutadà experimentat als barris crescuts a la perifèria, a l'atzar de la corrupció de pròcers locals; tan petit —el moviment ciutadà— com el sorgiment de les agrupacions de cristians de base que se sumaven a la reclamació d'una «Església dels pobres» —a la qual el mateix Concili Vaticà II va obrir les portes amb la iniciativa de Joan XXIII— i que havia començat a créixer a la ciutat i a la província, especialment en zones obreres, amb una presència tan petita com impactant, i vigilada de prop per l'autoritat eclesiàstica del bisbe franquista Barrachina, i per la policia políticocial.

HI ARRIBEN LES MULTINACIONALS

Alacant començava a sentir els primers canvis que van posar fi a l'autarquia i a l'escassetat total de llocs de treball i de condicions de vida dignes. Els plans de desenvolupament hi van venir de la mà d'acords militars i comercials amb els Estats Units i també amb Canadà. D'aquells canvis polítics i comercials, d'aquella primera obertura econòmica van arribar a Alacant les empreses d'alumini, que a finals dels anys seixanta comptaven amb 1.600 empleats; l'altra fàbrica, que donava treball majoritàriament a dones, cigarrereres, era la Tabacalera, que en 1972 va col·locar 717 treballadores (Comín i Martín, 1999: 462). El port mantenia l'activitat i la construcció va començar a necessitar més i més mà d'obra en un context de salaris baixos.

Són els anys en els quals se succeeixen grans *pelotazos* que marcaran la fisonomia de la ciutat i que caracteritzen l'estil corrupte del franquisme —que tindrà poc fre i molta continuïtat més enllà de la Transició, i que s'estendrà fins al present. Em referisc —entre altres casos ocorreguts al mateix centre de la ciutat— a la construcció de l'Hotel Meliá en terrenys públics i en ple centre urbà, gestió feta amb les autoritats municipals en els anys seixanta i rematada en 1969. Sobre 9.000 metres quadrats recolzats al moll de Ponent, es va construir un hotel en règim de propietat del sòl, no de concessió pública, com la legislació vigent permetia. El negoci redó s'establí des de l'entorn més pròxim de Franco i dels seus companys de caceres, al qual pertanyia José Meliá Sinisterra, valencià, com valenciana era la família política d'un altre gran mantenidor de negocis, comissions i tràfic d'influències que fou el germà del dictador, Nicolás Franco, artífex de la venda de terrenys per a la construcció de la fàbrica d'aluminis, al consell d'administració de la qual va pertànyer.

L'aeroport havia començat a funcionar en 1967 per a tràfic nacional i internacional. El turisme començava a prendre cos i a generar divises i llocs de treball en el sector serveis, un sector en creixement. Per a l'administració i per a tasques tècniques noves, els nous temps reclamaven professionals, gent formada de la

qual es mancava. Des del començament de la dictadura, l'educació havia llanguit progressivament, lliurada a mans de l'Església catòlica; l'escola pública estava composta per centres d'adoctrinament franquista i poc més. En la dècada dels seixanta, davant de les expectatives de creixement que es vaticinaven amb els canvis econòmics, les escoles religioses privades i segregades, per a xiquets i xiquetes, es van multiplicar per la ciutat i els seus voltants, i s'hi va passar de tenir escoles petites al centre a ocupar espais amb capacitat per a centenars, milers d'escolars a la perifèria.

El col·legi Calasancio va traslladar el seu petit centre situat en un pis del carrer Major a una superfície a l'avinguda de Dénia, amb amplis espais, pistes d'esport i patis, i dos edificis de quatre altures. El mateix s'esdevingué amb altres ordes religiosos. Els Jesuïtes disposaven, des de 1954, d'un col·legi amb capacitat per a més de mil alumnes, i en 1966 també van obrir les seues escoles d'empresarials i d'idiomes. Una cosa semblant es va donar en el cas de les Teresianes o dels Salesians i Maristes. En menys d'una dècada es van ampliar les escoles catòliques en espais amplis de la perifèria, per a la qual cosa es va obtenir suport financer de les caixes i bancs de la ciutat. Res semblant no es va donar amb l'escola pública.

En 1968 es va posar en marxa el que seria l'embrí de la Universitat d'Alacant, com a centre d'estudis superiors, una espècie de col·legi universitari vinculat al campus de València, que va començar amb estudis de Medicina, Filosofia i Lletres, Química, Dret i Econòmiques.

LA VIDA CULTURAL

L'activitat cultural, que havia brillat per la seua absència, va començar a mostrar algunes iniciatives a la darrera dels seixanta. Hi havia dues biblioteques a la ciutat, les dues, institucions vinculades a les caixes d'estalvis: la Gabriel Miró i la biblioteca de la Caixa d'Estalvis Provincial, que durant anys havien sigut els únics llocs de silenci on trobar llibres i estudiar. El cinema es va convertir en un espai de trobada i de

debat amb els cinefòrums que organitzaven algunes associacions com el Cinema Club Chaplin (1966), que va començar a projectar pel·lícules i fer debats després de cada projecció. Un any després, sota la presidència honorífica d'Oscar Esplà, es va crear el Club d'Amics de la Unesco, que va congrega a la seua seua activitats, debats i, més tard, també reunions de les plataformes polítiques i algunes iniciatives ciutadanes, culturals i socials.

Va començar a gestar-se un nou ambient cultural que creava, vivia i proposava altres contextos per a la vida quotidiana. Una expressió d'aquests contextos foren els grups de teatre que van sorgir per tota la província i que van arribar a sumar-ne més de trenta. La Carátula, a Elx; La Cassola, a Alcoi; Coturno, a Elda, o Alba 70, a Alacant, que a banda de produir les seues pròpies obres —dins del que llavors es va anomenar *teatre independent*— organitzaven també festivals de teatre i actuacions d'altres grups com Els Comediants, el TEI madrileny, Els Joglars i els sevillans La Cuadra, entre d'altres. A més, en 1974 va iniciar la seua trajectòria l'Aula de Cultura de la Caixa d'Estalvis, que llavors es deia Caixa d'Estalvis del Sud-est d'Espanya. El seu paper a la ciutat i als pobles on també es van obrir aules culturals va ser decisiu en aquells anys. Hi van passar pensadors, intel·lectuals, acadèmics i artistes que marcaven les anàlisis del present, el qual començava a reclamar transformacions socials i polítiques: Tuñón de Lara, Paul Preston, Paul Ricoeur, Edgar Morin, Vázquez Montalbán, Sanchis Guarner, Francisco Ayala, Vicent Andrés Estellés i molts més van omplir l'aula de gom a gom cada jornada que obria les portes. La mateixa Aula disposava d'un equip mòbil que recorria els pobles en els quals organitzava xerrades i debats sobre mitjans de comunicació, drets humans, art, etc. A més a més, va donar cabuda al sorgiment d'un centre de debat feminista que anys més tard acabaria constituint el Feminario.

També va començar a generar-se i a fer-se pública una inquietud en defensa de la llengua i de la cultura valenciana. Des del Club d'Amics de la Unesco de Novelda es van començar a fer classes de valencià

i Ràdio Dénia va organitzar el I Concurs de Poesia Valenciana. A Alacant es va inaugurar la llibreria Set i Mig, amb la presència de Joan Fuster; la llibreria seria durant els anys següents un espai essencial de trobada i de dinamització de la cultura en *valencià* a Alacant.

Sense canvi polític, s'estava produint un canvi social que pressionava els estreganyosos límits de la dictadura. Hi havia ja una nova generació de joves nascuts a finals dels quaranta i cinquanta per als quals la repressió i els horrors de la dictadura no eren assumptes tan visibles com per als qui havien sigut testimonis del que s'havia assolit en la República i el que havia arrabassat el colp militar. Per als joves, sobre la realitat viscuda i la derrota de la democràcia, hi havia un abisme insondable replet de silencis, difícils de desxifrar per als qui arribaven a la vida adulta amb totes les energies i molt desconeixement. Les derrotes i les victòries del passat no eren seues; en gran manera, en desconeixien el significat.

Els nous aires de canvi econòmic, la moda, la música, l'arribada de turistes, la mescla de gents vingudes d'altres pobles, la ciutat que s'engrandia possibilitaven un marc de menor control social en què estava creixent una generació que no hi tenia res a perdre i que mancava de victòries però també de derrotes.

IDEES QUE VAN DONAR VIDA A LA CROADA

L'estructura de l'estat franquista seguia fil per randa la seua litúrgia. El nou governador civil d'Alacant va prendre possessió el 7 de setembre de 1973 i en el discurs va parlar del paper del Movimiento «sempre al servei de les idees que van donar vida a la Croada» (Moreno, 2011: 31), va fer una crida a la joventut i es va posar a disposició «d'aquesta terra beneïda que va regar José Antonio amb la seua sang fecunda» (Moreno, 2011: 31).

El governador tenia sota el seu comandament la Guàrdia Civil, la Policia Armada i, especialment, la Brigada Político-Social, comandada per l'inspector en cap Teodoro Robledo Bris, amb set inspectors a les

seues ordres —alguns d'ells encarregats especialment dels estudiants. També actuaven en col·laboració amb el Sindicat Vertical per a controlar les accions i reunions de treballadors, que eren cada vegada més freqüents. Els moviments de població, l'augment de l'activitat econòmica i la demanda de llocs escolars i universitaris, de transport i d'atenció sanitària provocaren una nova activitat que donava motiu a reclamacions i protestes entre joves i també en els sectors obrers sense drets laborals i amb sous raquítics. En 1972 s'havia iniciat la constitució de Comissions Obreres a les fàbriques, però els i les activistes treballaven des de l'interior del mateix Sindicat Vertical, la qual cosa els permetia un cert marge de legalitat, i molts eren triats com a *enllaços* sindicals.

En 1975, en un informe del Govern Civil, la Delegació del Ministeri d'Educació adverteix d'una possible aturada en l'ensenyament, a la qual cosa el governador instrueix «serveis corresponents en el sentit de vigilar adequadament el sector amb tota la discreció possible» (Moreno, 2011: 31).

Dos anys abans, la policia havia detingut a València i al mateix CEU alacantí, 312 estudiants i els havia expulsat de la universitat, entre els quals hi havia l'autora d'aquest article (Sanz, 2002).

L'atemptat que va costar la vida a l'almirall Carrero Blanco, de l'Opus Dei i mà dreta del dictador, va engregar des del Govern Civil una sèrie d'informes diaris que assenyalaven «absoluta normalitat». Segons el Govern Civil, hi havia «un cert malestar per la manca de la vida». I la revista del Sindicat Vertical, *Así*, el gener del 1974 va indicar que els assassins de Carrero anaven «contra la pau, contra l'ordre, contra l'edifici de totes les nostres conquestes [...] després de més de trenta anys de convivència pacífica»; aquesta era la realitat construïda pel poder que insistentment es repetia en tots els àmbits.

L'alcalde de Benidorm, Miguel Pérez Devesa, en el diari *Información* de 1974 —premsa de la cadena del Movimiento— es confessava «home del Movimiento, fidel i lleial sense reserves al Cabdill, el nostre guia, artífex de la pau i del desenvolupament de la pàtria»

(ap. Giménez, 31 de maig de 2012). Els canvis polítics germinaven després de la mort de Carrero, i les greus i evidents xacres del dictador i els qui constituïen l'estructura del Movimiento començaven a agitar-se.

El Govern Civil deixava constància en els seus informes de problemes relacionats amb el tancament d'empreses en el calçat i l'aparició de pamflets comunistes en bústies de barris d'Alacant. A Elx, el salesià Manuel Subiela va pronunciar una homilia en què va parlar de la repressió i va apuntar que es vivia sota «una política de la bota sobre el coll»; el text del tèlex del Govern Civil deia «El sacerdot indicat té una certa predisposició a les homilies conflictives» (Moreno, 2011: 73).

CLIMA D'INCERTESA I PREOCUPACIÓ

Però la tensió augmentava a poc a poc per les conseqüències de la crisi econòmica i la falta de llibertats. Els informes policials descrivien l'ambient entre els treballadors del calçat d'«un clima d'incertesa i preocupació [...] si persisteix l'actual estat de coses, es podrien produir pertorbacions de l'ordre en dates més o menys pròximes». La situació era difícil; les notícies, dolentes: tancament d'empreses, acomiadaments, suspensió de reunions, com la que van sol·licitar uns grups de treballadores d'Elda i Asp per a tractar la discriminació laboral de les dones (ap. Moreno, 2011: 77).

Entre els treballadors de la banca, els de les escombraries, del metall i de la construcció, i les treballadores del tèxtil, les protestes començaven a generalitzar-se. Tres-cents alumnes de Magisteri (d'ambdós sexes) es van presentar a Correus per a enviar telegrams al ministeri en els quals defensaven les seues reivindicacions; el claustre del professorat va donar suport a l'alumnat. L'estructura franquista, anquilosada, trontollava. Tres de cada deu xiquets i xiquetes a Alacant mancaven de plaça escolar, ho explicava el diari *Información* el maig de 1974. A Petrer, un grup de veïns i veïnes del barri de la Tafalera es va dirigir a l'Ajuntament per a exigir clavegueram. La Tafalera va crear la

primera associació de veïns de la província, després en van arribar d'altres, com la de Divina Pastora, a Alacant, que es va constituir legalment en 1975.

El 12 de febrer de 1974 el president del Govern, substituït de l'almirall Carrero Blanco, va anunciar en un discurs televisiu el que es anomenarà l'obertura, «l'esperit del 12 de febrer». Una obertura que entenia «basada en la creació de partits polítics integrats al si dels Principis Fonamentals del Movimiento, en què es descartaven les velles denominacions i sobretot els extremismes». O siga, un absurd.

En el tèlex enviat a Madrid el 13 de febrer des del Govern Civil d'Alacant es lloava la decisió d'Arias Navarro d'afrontar «l'anquilosament del Sistema». L'«oberturisme» d'Arias Navarro naixia mort, incapacitat per a donar els passos que la situació reclamava davant d'una crisi social d'enorme magnitud. L'eix central del franquisme era el dictador i estava vivint els últims mesos.

La crisi política de la dictadura s'accentuava progressivament alhora que creixia la deterioració de les condicions econòmiques d'una bombolla econòmica, que havia esclatat atropellada per la pròpia lògica interna, la corrupció que la definia com a sistema de funcionament, i enmig d'una crisi internacional del petroli. Des de Crevillent fins a Alcoi, des del tèxtil al metall, augmentaven les protestes del moviment obrer davant d'acomiadaments, salaris baixos o tancaments patronals.

A finals de setembre, el dia 27, el Consell de Ministres presidit per Franco, ja molt malalt, va donar compte de les sentències de mort decidides per quatre consells de guerra a cinc joves activistes. Aquella mateixa matinada foren afusellats els cinc, malgrat l'onada de protestes internacionals, de manifestacions populars i de la resposta interior, tan ensordida com marcava el pes de la repressió.

Recorde l'impacte d'aquella notícia a Alacant; la ràbia, la necessitat de donar-hi algun tipus de resposta. Grups de joves van eixir llavors al carrer en manifestacions

llampec, en les quals repartiren pamflets al crit de: «Franco assassí». El dictador, a qui li quedaven escasses setmanes de vida, seguia el curs de la seua pròpia biografia convertint el terror en la seua força.

Franco estava a les acaballes, es moria irremediablement. I després de l'exhibició pública que féu l'1 d'octubre de 1975 a la plaça d'Oriente de Madrid per a rebre un bany de multitud falangista al crit de «Franco, Franco, Franco!», va empitjorar per a no recuperar-se més, malgrat els intents de dissimular el seu mal estat, d'allargar fins a l'extenuació la seua agonia i fer coincidir la seua mort amb la data de l'afusellament de José Antonio. El 19 de novembre el diari *Información* parlava de la «situació extrema de Franco». Com cada any, es realitzaven les accions d'homenatge a José Antonio Primo de Rivera el 20 de novembre, el dia de l'aniversari del seu afusellament a la ciutat d'Alacant. En el que llavors es coneixia com a *casa presó de José Antonio*, avui convertida en un alberg juvenil, s'havia concentrat la flor i nada de les autoritats locals del Movimiento i falangistes de tota la província. Segons relatà en l'esmentat diari el periodista José María Perea, el sacerdot que celebrava la missa per a José Antonio va dir: «Dos homes avui s'ajunten, dos homes més enllà dels estels». Al pati de la infermeria alguns dirigents falangistes, entre ells José Cholbi Diego,¹ van marxar cap a Madrid.

A Alacant, el bisbe de la diòcesi, Pablo Barrachina, va enviar un telegrama de condol a El Pardo: «Pel nostre estimadíssim Cabdill i Cap d'Estat». Va ordenar que totes les campanes tocassen a morts en tot el seu bisbat. En l'homilia de la missa de dol, a Sant Nicolau, amb l'església de gom a gom d'uniformes, va traçar un paral·lelisme entre Isabel la Catòlica, Felip II i Franco, qui —va dir— mai no havia viscut per a ell sinó per a Espanya.

Mentre sonaven les campanes, milers de llars, de famílies, de joves i no tan joves celebraven discretament la fi del dictador.

¹ Avui síndic de greuges de la Comunitat Valenciana. Va ser subdirector general de Formació Professional en el primer Govern de Carlos Arias Navarro

Per al poder polític franquista, eren moments d'extrema tensió i incertesa. El Govern Civil despleguà les mesures de control, la coneguda Operación Lucero, amb la qual la situació es considerava, fins i tot, com d'excepció i guerra. Per a la situació menys greu, es proposava «la localització i detenció dels principals elements subversius» (Vilches, 04 d'abril de 2017) en una operació minuciosament preparada, simultània i per sorpresa, en què es duria a terme la comprovació d'identitat, de domicilis i de llocs de treball.

La mort de Franco va suposar una espècie de tret d'eixida d'una cursa, dins i fora de l'aparell del Movimiento, per a col·locar-se en millor situació per al canvi que ja s'enfrontava. Ara, amb Joan Carles de Borbó esdevingut rei —com a solució de continuïtat—, proclamat el 22 de novembre, tot just un mes després de la mort del dictador.

En informe del Govern Civil del 24 de novembre de 1975 es deia que en sectors del poble hi havia confiança en el rei, «fins i tot en sectors no monàrquics», ja que «tenia un estil més adequat als temps i dins dels ensenyaments que Franco li ha procurat».

L'amnistia de presos antifranquistes era una reclamació unànime, però Joan Carles es va limitar des de la seua posició de monarca a concedir un indult que no va recaure en presos polítics, sinó en presos comuns que acomplien penes a la presó alacantina.

I amb la proclamació del rei Joan Carles, també van començar a aparèixer banderes republicanes i pamflets contra la monarquia. La reclamació d'amnistia va començar a ser una demanda unànime que es va unir prompte a la reclamació d'autonomia. I alguns grups polítics, des del Partido Comunista als grups situats a l'esquerra d'aquest (partits com el Moviment Comunista del País Valencià, la Liga Comunista Revolucionaria, el Partido del Trabajo de España, el Partido Comunista Marxista Leninista i altres petits i actius grups), se sumaren a la mobilització. El PSOE travessava la seua pròpia crisi amb la divisió interna i la seua feblesa, i apareixien partits socialistes

autonomistes com el PSPV o començaven a apuntar d'altres com el PSP, en el qual destacava el lideratge del professor Tierno Galván.

El bisbat continuava la seua *croada* franquista, que passava pel control i denúncia dels sectors cristians díscols, tant seglars com religiosos. I usava el pes de la seua autoritat i el dels seus rectors per a defensar el més ranci i repressiu immobilisme. Des del *Boletín Oficial del Obispado*, el desembre de 1975, el bisbe assegurava que els catòlics no podien admetre les ideologies marxistes i comunistes, però —hi insistia— tampoc podien «admetre els vells sistemes liberals, injustos, perquè exalten massa la llibertat individual i impedeixen qualsevol limitació social». I conclouïa, tanmateix, animant els parroquians a participar «amb santa llibertat, sense renunciar a les seues conviccions lícites» (Barrachina, 1975).

Amb la mort de Franco es produeix una espècie de desbordament de les aigües estancades. La pressió augmenta des de dins i des de fora del sistema; és la crisi aguda del franquisme per antonomàsia, amb moviments interns de conservació i externs, i múltiples d'ampliació, de superació, de ruptura. Part de l'aparell franquista, des del Movimiento a l'Exèrcit, la Falange i el Sindicat Vertical afirmen la seua continuïtat; però amb esquerdes, divisions, quadres i dirigents que malden per cercar eixides ajustades a les propostes d'obertura, buscant acomodament en el futur que està per caure.

Als carrers, comencen a tenir més presència activa organitzacions d'extrema dreta, que ataquen militants de partits d'esquerra, treballadors mobilitzats, joves estudiants en manifestacions; són també els que ataquen llibreries com ocorre reiteradament contra Set i Mig a Alacant o Crida a Alcoi, o envien anònims personals amb amenaces de mort.

Fuerza Nueva va passar de ser una revista, fundada en 1966, el delegat de la qual a Alacant era Agatàngelo Soler (alcalde des de 1954 fins a 1963), a convertir-se en una organització. El primer acte a Alacant va ser a Pedreguer, el desembre de 1975. La propaganda de

l'acte deia: «Justícia social enfront de liberalisme. Unitat nacional contra separatisme. Dignitat nacional enfront de *cipayismo*» (ap. Moreno, s. d.: 2). Van aparèixer altres grups d'extrema dreta, des de CEDADE (Círculo Español de Amigos de Europa), fins a GAS (Grupos de Acción Sindicalista), Guerrilleros de Cristo Rey, Frente Nacional i alguns més.

L'oposició teixia aliances en les diferents plataformes. Les que venien de la mà de la Junta Democrática, en la qual era hegemònic el Partido Comunista i que comptava en les seues files, fins i tot, amb membres destacats de l'Opus Dei com Calvo Serer, a la Plataforma Democrática. Ambdues plataformes —que acabarien ajuntant-se a Alacant i a tot el País Valencià en la Taula de Forces Polítiques i Sindicals— resumien les aliances que des de l'oposició eren susceptibles d'acostament, en un procés veloç i intens que canviava el panorama diàriament. Enfront del continuisme, l'oposició apostava per la ruptura.

En 1976, les mobilitzacions anaven en augment; a Alcoi, en el tèxtil; en la construcció; en l'ensenyament; en el calçat, en què van aconseguir els seus moments de màxima tensió a la meitat d'un procés de dissolució del Sindicat Vertical. Aquest havia sigut mogut per la presència d'un ampli sector de militants sindicalistes que van engegar un moviment assembleari per a negociar el conflicte del calçat al llarg de tota la vall del Vinalopó, des de Villena fins a Elx. Reclamaven la fi del Sindicat Vertical i millores salarials. S'estengué la vaga per la vall i es van manifestar els i les treballadores en dies successius, mentre la policia antidisturbis vigilava les passes (ap. Moreno, 2011: 298).

A Elda, el 24 de febrer, després de dissoldre's l'assemblea de treballadors, la policia armada va disparar contra uns joves i queia mort Teófilo del Valle, de 22 anys, un emigrant gallec arribat a Elda, com tants d'altres, buscant millorar la seua vida. La seua mort va suposar un colp contra el moviment assembleari, una amenaça del que podia ocórrer si se seguia pel camí de la mobilització que va tenir conseqüències immediates. L'enterrament va estar acompanyat de

deu mil persones, segons la premsa. I també de la guàrdia civil, que controlava els accessos al cementeri d'Elda.

Sotmesos a la vigilància de la policia, sota l'amenaça de detencions, hi va haver manifestacions i actes de repulsa en tota la província, com una manifestació llampec —que llavors anomenàvem *salt*— pel carrer Sevilla, a Alacant, al crit d'«Estudiants amb obrers». Una altra d'estudiants del CEU, diversos centenars de persones que van ser dissoltes per la policia i algunes d'elles detingudes. Hi va haver protestes a Magisteri i a la fàbrica d'alumini, ENDASA. El petit comerç va tancar a Monòver i hi va haver aturades a Petrer. El Moviment Comunista del País Valencià va distribuir un pamflet amb el títol: «La policia ha assassinat un company!», segons citava en el seu informe a Madrid el Govern Civil, el 3 de març de 1976. A Elx, la multitud va abarrotar la basílica de Santa Maria, on es va celebrar una missa pel jove assassinat, però diversos centenars de persones van abandonar l'església en comprovar que el sacerdot no feia esment de les circumstàncies de la mort de Teófilo.

El 29, l'oposició va convocar una manifestació que, per descomptat, era il·legal, que va ser dissolta i en la qual van detenir nombrosos dirigents. El Govern Civil informava: «Aquesta propaganda d'origen declaradament comunista [...] [tracta de] dificultar l'evolució pacífica cap a la convivència democràtica a la nostra Pàtria, accions que, per la mateixa raó, no poden ser tolerades» (Moreno, 2011: 313).

Van passar els mesos. El sergent que va matar Teófilo del Valle, Daniel Aroca, va ser processat i absolt en el consell de guerra celebrat en el quarter de Benalua d'Alacant. La sentència absolutòria es va realitzar en aplicació de l'eximent 11 de l'article 8 del Codi de Justícia Militar: «obrar en compliment del deure», segons relatava el diari *Información* el 7 de juliol de 1976.

La repressió no deixava d'augmentar. A Alacant i a tot el país, a tot l'estat. El que fou ministre nacional del Movimiento, Adolfo Suárez, en el primer govern

després de la mort de Franco va substituir Arias Navarro com a president del Govern, amb l'aposta d'anar més enllà en la reforma del que ell havia sigut capaç d'anar-hi. La reforma va reprendre amb Suárez la via ràpida. I els atacs per part de grups d'extrema dreta i de les forces de la Policia i de la Guàrdia Civil a manifestants, diaris, revistes, llibreries i estudiants van augmentar. S'havien despenjat els símbols del Movimiento de les seues seus i s'havia dissolt el Sindicat Vertical. L'any 1976 es va acomiadar amb la dissolució del Tribunal d'Ordre Públic, encara que es mantenia a tots els seus membres en altres funcions de la judicatura. Gener de 1977 va ser un mes tràgic, amb l'atac a cinc advocats que van ser assassinats a Atocha, Madrid.

Els partits seguien en la il·legalitat. I la Taula de Forces Polítiques i Sindicals del País Valencià va llançar una campanya per a recollir signatures a favor de l'amnistia total i la legalització de partits i sindicats. A la presó d'Alacant, entre altres presos, es trobava Fernando Carballo, un militant anarquista que sumava ja 21 anys de presó.

En dotze mesos, des del Govern de Suárez es van accelerar els plans per a les eleccions. Amb la promesa de la legalitat i les negociacions a dues bandes, les plataformes unitàries van començar a esquarterar-se, en una carrera per a veure qui se situava abans i millor. Aquesta qüestió afectava especialment l'esquerra, en la qual els vells partits apareixien com l'aposta previsible d'un electorat el comportament del qual era difícil de preveure.

La mort de Miguel Grau va ser el segon episodi cruent de la Transició a Alacant, a conseqüència de l'atac d'un militant de Fuerza Nueva contra un grup d'activistes del Moviment Comunista del País Valencià que enganxava cartells a la plaça de Los Luceros, el 5 d'octubre de 1977, en ple centre de la ciutat. Enganxaven cartells que convocaven, per primera vegada, a una manifestació unitària, amb el suport de totes les forces polítiques, en defensa de l'autonomia del País Valencià. L'atac, les circumstàncies d'aquella convocatòria i la mort de Miguel es van produir en el context d'un canvi que es

vivia com una espècie de simulacre de transformació social en què el poder continuava valent-se de les pròpies institucions i de l'extrema dreta per a frenar les forces del canvi.

Miguel Grau va morir deu dies després de l'agressió, sense recobrar el coneixement. Més de 20.000 persones van acompanyar el fèretre des de la residència sanitària fins a la plaça de bous, on la policia va arrancar el taüt a colps i el va introduir per la força a un cotxe fúnebre que va marxar a tota velocitat, i va deixar la multitud abandonada al seu dol i a la ràbia. Aquell dia, la ciutat va ser recorreguda fins ben entrada la nit per grups de manifestants que cridaven en defensa de la democràcia i exigien la dimissió del governador civil.

Fou per a preservar la memòria de Miguel i en defensa de la justícia que es va crear una plataforma de suport a una acció popular, que va actuar com a part acusadora. Qui escriu aquest article —que es trobava aquella nit enganxant cartells al costat de Miguel Grau— va encapçalar llavors la iniciativa amb un ampli grup de ciutadans més. El judici contra Panadero Sandoval, l'autor de la mort, que va llançar un tros de rajola de més d'un quilo de pes des del balcó de sa casa i li va donar al cap a Miguel Grau, va ser detingut uns dies després i no va eixir de la presó fins després del judici. Va ser condemnat i també indultat en 1979 pel Consell de Ministres, a proposta del ministre de Justícia del Govern de Suárez, Íñigo Cavero.

El seu procés va ser la posada en escena de l'estat de coses en aquella transició. El fiscal en cap d'Alacant era llavors Francisco García Romeu; havia començat la carrera jurídica participant en els consells de guerra a la ciutat, després de l'ocupació franquista. Els advocats defensors de Miguel Panadero Sandoval² van ser dretans significats vinculats a Fuerza Nueva. El passat eixia al pas del present, s'obrien les portes i es tancaven alhora. El que es va escapar entre l'una i l'altra acció podria ser el resultat del que es va construir com a democràcia.

² Després es canvià els cognoms per Miguel Díaz, Panadero Sandoval, per a seguir la carrera professional com a procurador dels tribunals a la ciutat de València.

La direcció del canvi va estar sempre en mans del poder franquista, que apostava per la seua actualització. L'amenaça d'involució va ser constant i l'Exèrcit es va encarregar d'assenyalar on eren els límits. L'Exèrcit va passar amb molta dificultat per la legalització del PCE, però no pel qüestionament de la monarquia, ni per la construcció de l'estat federal, ni per una democràcia en la qual es demanessen comptes i se n'apartés a responsables franquistes; per tot això no va passar. Tampoc es va qüestionar la bandera mateixa que havia sigut emblema de la dictadura.

Els pactes de la Moncloa, la mateixa Constitució van suposar llavors el principi i el final del pacte polític entre les elits; el suport d'una majoria de les forces parlamentàries a un acord d'Estat amb el Govern de Suárez en deixava fora assumptes centrals, amb una oposició que seguiria viva però ensordida i minoritària. Els límits que mostrava el consens hi van passar de gairell, com un mal menor, amb l'esperó sempre de l'amenaça d'un aparell repressor que va donar mostres sobrades de la seua capacitat d'atacar reiteradament, de minar les expectatives, de sembrar la por.

El 23 de febrer de 1981 —amb l'entrada de Tejero al Congrés dels Diputats— la Transició va posar el punt final als límits del canvi. El que havia començat amb la mort d'un general convertit en dictador, en 1975, va acabar amb un intent de colp d'Estat i militar davant del qual el rei —educat per Franco per a ser actor del continuisme— apareixia com a garant de la democràcia. Sis anys d'incertesa, de sotsobre, de repressió i contínues amenaces, de crisi econòmica i política.

La nit del 23 de febrer a Alcoi van eixir alguns tancs al carrer. En cada casa, en cadascun dels pobles i ciutats, la gent es va replegar aterrida per la música militar i les ordres d'estat d'alerta que es recomanaven des de les emissores de ràdio. Les botigues d'aliments i les gasolineres van quedar desproveïdes.

Poc després de les 19.30 hores, el general Milans del Bosch va fer públic un ban en el qual declarava l'estat de guerra. La Policia i la Guàrdia Civil

es van aquarterar. Els carrers i les carreteres van quedar desertes. Els partits i la militància activa es van posar fora de perill i molts documents van ser llavors destruïts.

Jo em trobava entre un petit grup d'activistes que vam seguir les notícies en un domicili en el qual ens pensàvem protegits, i vam preparar pamflets per a repartir-los a primera hora del matí, en què reclamàvem una democràcia que cap exèrcit pogués tutelar.

Haviem travessat temps difícils. Però aquells en què entràvem no deixarien de ser-ho. La imatge del rei a la pantalla petita que va aparèixer de matinada no deixava clar el sentit del que havia ocorregut.

Després de l'aparició del rei a la televisió, en el Govern Civil d'Alacant es va rebre l'ordre de reintegrar el comandament a l'autoritat civil. Segons va relatar el diari *Canfali*, el 26 de febrer de 1981, quan de matinada els governadors militars de València i Castelló van anar a detenir Milans del Bosch, aquest s'hi va resistir i va exhibir una arma reglamentària.

Però l'amenaça havia fet efecte. El terror s'havia actualitzat de colp en tots els cossos, a tots els pobles, a tots els barris de les grans ciutats; la por replegava les exigències de la mobilització al carrer i dels qui havien votat no a la Constitució.

El dia 27, immenses mobilitzacions van recórrer els carrers de tot el país: «Per la llibertat, la democràcia i la Constitució». No més banderes ni més consignes. Aquella manifestació mostrava el significat d'allò que s'embellia anomenant-ho *consens*. A Alacant, la manifestació va reunir 50.000 persones, segons els organitzadors. Era una manifestació unitària a la qual es van unir molts alcaldes que van convocar amb bans municipals i van noliejar autobusos des dels pobles. Els partits de l'esquerra sense representació parlamentària, Moviment Comunista del País Valencià (MCPV), Liga Comunista Revolucionaria (LCR), Partido Socialista de los Trabajadores (PST), Jove Germania, Juventud Comunista Revolucionaria

(JCR), entre d'altres, hi van participar en un bloc diferenciat, en el qual van cridar consignes per la dissolució dels cossos repressius.

En una nota que van fer pública els convocants, reproduïda pel diari *La Verdad*, de 27 de febrer de 1981, es deia:

Davant dels gravíssims successos que han tingut lloc entre els dies 23 i 24 de febrer i en els quals grups de colpistes van intentar destruir les institucions democràtiques que el poble espanyol majoritàriament i lliurement s'ha do-

nat, segrestant i injuriant greument el Govern i el Congrés dels Diputats, els partits polítics i centrals sindicals de la província manifesten, massivament i responsablement, el ferm suport a les institucions, la inequívoca defensa de la democràcia [...] i la seua apassionada voluntat de viure com a éssers lliures.

Un dels ferits d'aquell intent de colp d'Estat va ser el procés autonòmic. El valencià, en particular.

La Transició era allò que teníem davant del nas.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Barrachina, P. (1975). Ante la nueva etapa de la Historia. *Boletín Oficial del Obispado de Orihuela-Alicante*, 95.
- Comín, F., i Martín, P. (1999). *Tabacalera y el estanco de tabaco en España*. Madrid: Fundación Tabacalera.
- Giménez, E. (31 de maig de 2012). Alicante en la Transición. *Informacion.es*. Recuperat el 30 de març de 2017 de <http://www.diarioinformacion.com/arte-letras/2012/05/31/alicante-transicion/1259625.html>
- Moreno, F. (2011). *La transición a la democracia en la provincia de Alicante*. Alicante: Diputación Provincial de Alicante / Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert.
- Moreno, F. (s. d.). Fuerza Nueva y la extrema derecha. En F. Moreno, *La Transición Democrática en Alicante*. Recuperat el 29 de març de 2017 de <https://archivodemocracia.ua.es/es/documentos/publicaciones/la-transicion-en-alicante/03-fuerza-nueva-cedade.pdf>
- Sanz, B. (2002). La represión masiva del movimiento universitario. 1968-1975. En B. Sanz, *Rojos y demócratas. La oposición al franquismo en la Universidad de Valencia. 1939-1975* (p. 233-266). València: CCOO PV, FEIS i Albatros. Recuperat el 20 de març de 2017 de <http://memorialuniversitario.com/wp-content/uploads/2011/04/rojos-y-demo%CC%81cratas.pdf>
- Vilches, J. (04 d'abril de 2017). «Operación Lucero»: El plan secreto para preparar la muerte de Franco. *La Razón*. Recuperat el 218 de novembre de 2017 de <https://www.larazon.es/cultura/operacion-lucero--el-plan-secreto-para-preparar-la-muerte-de-franco-MO14839324>

ENTREVISTA

Converses creuades: entrevista a tres bandes amb Rosa Solbes, Guillem Martínez i David Fernàndez

El 15M i l'independentisme català
han esquerdat el relat oficial
de la Transició

Joan Canela

Aquesta conversa mai ha tingut lloc. És el resultat de tres entrevistes fetes per separat a tres periodistes que —des de diferents òptiques— han desenvolupat un discurs propi sobre el període de la transició de la dictadura franquista a l'actual monarquia constitucional. Són Rosa Solbes (Alacant, 1950), que va cobrir en primera línia la Batalla de València i es va especialitzar en la violència d'extrema dreta que llavors va viure València; Guillem Martínez (Cerdanyola del Vallès, 1965), autor del concepte *cultura de la Transició* —plasmada en el llibre col·lectiu del mateix nom—, i David Fernàndez (Barcelona, 1974), que ha treballat les conseqüències dels pactes de la Transició en aspectes tan diferents com la corrupció, l'activitat feixista o el terrorisme d'Estat en tot tipus d'articles i llibres, el més recent dels quals és la biografia de l'advocat August Gil Matamala, *Al principi de tot hi ha la guerra*.

Es parla molt de la Transició, però durant anys se n'ha ofert sempre una visió única. Com la va viure vosaltres?

Rosa Solbes: Van ser temps interessants. Molt interessants per a viure'ls des de la política, el sindicalisme o el periodisme. Va ser una època convulsa, però amb fruits desitjables i interessants: una reconciliació real, un pacte que va servir per a mirar endavant. Però que és injust oblidar que això va ser a costa de sang, suor i llàgrimes per part d'alguns, que hi va haver morts, com Miquel Grau, Valentín González o Teófilo Martínez, un xic d'Elda mort durant una vaga i que va ser el primer mort de la Transició.

Guillem Martínez: Va ser únicament un gran pacte que s'explica sobretot per la feblesa de l'esquerra espanyola, que va negociar el desarmament dels moviments socials i el lliurament de la cultura a canvi d'una sèrie de drets convencionals. La gent que ho va viure se'n creu protagonista, però és mentida. No hi van decidir res i només en va quedar una generació frustrada.

Ara, és cert que hi va haver un moment, més o menys a la primavera del 76, que va estar a punt de passar alguna cosa. Llavors es van viure condicions objectives per a una ruptura en molts nuclis urbans. Al meu barri i a molts d'altres, recordo que la policia se'n va retirar. No sé si som conscients del que això suposa: la policia es va retirar dels barris obrers. Llavors, els principals drets socials —fer vaga, sindicar-se, associar-se, etc.— ja havien estat conquerits, abans i tot de l'aprovació de la Constitució. En alguns casos, el que van fer les lleis va ser regular-los i acotar-los.

David Fernández: Primer de tot haig de recordar que, en la Transició, jo no hi vaig ser, així que no vull explicar-ho a gent que sí que va viure aquells anys. Però a la vista dels resultats, sí que en puc extreure algunes conclusions. Primera: hi va haver un pacte entre elits que va tancar per dalt qualsevol altra opció alternativa. Segona: no va ser la mobilització d'una generació sinó d'uns milers, i és obvi, perquè si s'hagués mobilitzat tota una generació sencera, Franco no hauria mort al llit. I tercera: no hi hagué un final estil Portugal, que era el model —malgrat la contrarevolució del 85— i que és el que els permeté tenir tota una sèrie de *conquestes d'abril* que aquí no es van donar. I per aquesta tercera hem hagut de pagar durant tots els anys següents, en forma d'impunitat per als crims i per a les fortunes amassades. Una impunitat que s'ha traduït en una baixa qualitat i pèssima intensitat democràtica i també en un model estructuralment corrupte.

RS: Això de la generació va ser així. Excepte el PCE, totes les formacions polítiques eren molt dèbils, més fruit del voluntarisme que de la voluntat, i sustentades en una militància que sovint no passava de mitja dotzena de persones. Aquí cal recordar el paper clau dels sindicats, que hi podien aportar un sistema organitzatiu, ja que ells sí que tenien una estructura real.

I a escala valenciana, la situació encara era més dramàtica, atés que tots els partits amb alguna cosa a dir [aquí ja en un moment posterior] com el PCE, PSOE, UCD i AP, eren sucursals de Madrid, i a les cúpules de Madrid no els importaven en absolut les característiques especials del País Valencià. I els grups amb discurs propi eren molt xicotets, tenien molt discurs, ja que eren elits intel·lectuals i universitàries, però no tenien militància. Una avantguarda sense ningú darrere.

Però durant anys hi ha hagut un relat oficial, hegemònic, d'una Transició molt diferent...

DF: Quan a mi, a classe [a la Facultat de Ciències Polítiques de la UAB], em van explicar el relat de Victoria Prego, em vaig alçar i me'n vaig anar.

GM: És que aquest relat és l'únic que ofereix el poder. La cohesió social no es basa en drets materials sobre les condicions de vida, sinó que es confia únicament al relat. I aquesta desconexió entre relat i realitat causa moltíssima tristesa. Molts militants de l'època van patir depressions.

DF: El mite oficial de la Transició pivota sobre dues grans mentides: que el rei ho va fer tot —que és insultant— i que va ser pacífica. No podem oblidar que durant aquesta *modèlica* Transició hi va haver més de 600 morts, 200 dels quals en mans de la policia o l'extrema dreta. Atocha, el 23F, el País Basc... són episodis que van marcar profundament tots aquells fets.

RS: A València, a més, hi hagué el factor propi de la Batalla de València, amb una violència que, perquè se m'entenga, anomenaré de *baixa intensitat*, tot i que sóc conscient que no és el més adequat. Era una violència que no buscava matar com a Atocha, però que també produïa danys físics. I aquest era l'objectiu: danys a la democràcia i a la identitat valenciana que encara estem pagant. Casos com les agressions a Pérez Casado o les bombes contra Fuster o Sanchis Guarner, buscaven no tant matar —encara que bé ho podrien haver fet— com acovardir. Els afectats, òbviament, però sobretot acovardir una classe política d'esqueres que s'hauria d'haver mantingut ferma davant aquests fets i, en canvi, va buscar la confraternització i l'apaivagament.

GS: Aquí hi ha una guerra de relats en què una part imposa el seu, i això crea d'aquesta manera una cultura vertical, única a Europa, en la qual és el Govern qui posa els marcs del debat possible. És un autèntic malson, un consens angoixant que ofega la capacitat de discrepància i en el qual tot el que en queda fora és irrellevant. Una de les conseqüències més profundes de la Transició és que es crea a Espanya una cultura d'Estat que fins llavors no existia. Abans, l'Estat no confiava tant en la cultura i el llenguatge —que, per tant, tenien molta més autonomia—, sinó que la resposta més normal era la Guàrdia Civil. I, segurament, *El País* és un dels elements materials més visibles d'aquesta nova cultura d'Estat.

Es comença a esquerdar aquest discurs a partir del 15M?

DF: Aquest discurs oficial comença a esquerdar-se llavors a nivell contrahegemònic, però cal no oblidar que a escala marginal —i dic *marginal* amb tot el sentit positiu— mai no s'ha deixat de fer.

GS: Hi ha dos moments de ruptura del relat: el 15M i la rebel·lió independentista. I en aquests moments la *cultura de la Transició* —que és aquest relat consensuat verticalment— ha quedat només com a fòssil.

RS: En les crítiques del 15M hi ha una clara raó biològica, un canvi generacional. Hi ha un règim esgotat i cal una renovació. El problema hi és perquè ens entossudim a fer una revisió injusta del passat. Per a reivindicar-se no cal desqualificar tot el que es va aconseguir llavors. I, tal com va passar durant la Transició, les persones que han de fer aquesta renovació no poden ser les mateixes que hi han estat durant l'etapa anterior; però una cosa és reconèixer que ja ha passat el teu temps —perquè les maneres de fer política, de comunicar, etc. dels setanta no són les mateixes que les actuals— i una altra és desqualificar aquesta gent.

DF: No vull menystenir el que es va aconseguir, que no va ser poc, però quan esclaten les places, es pensa en present i en futur, no en passat; amb tot, cal fer-ne una revisió crítica quan un es fa la pregunta: «Amb els canvis de la Transició, a qui li ha anat bé?».

La crisi generacional és clau i se'n parla poc. A la plaça de Catalunya hi ha aquest enuig d'una gent a qui havien explicat que era la generació més preparada de la història i que tindrien una feina amb un bon sou, casa, cotxe i vacances al Carib, i de sobte l'ascensor social s'ha encallat. De fet, portava encallat des dels noranta, amb les reformes laborals que s'hi van fer, però s'havia aconseguit dissimular gràcies al sobreendeutament. I amb l'esclat de la crisi s'acaba el miratge. Llavors la gent es gira i pregunta als pares: «Què heu fet amb aquest país? Què ens heu deixat?». Un treballador qualificat de 40 anys cobra 1.300 euros, i un jubilat, 3.000, i que consti que no em queixo de la jubilació. Jo porto cobrant al voltant de mil euros des del 97. Però quan els dius això, llavors s'enfaden.

GS: El problema és que aquest moment de ruptura passa i s'acaba. L'independentisme deixa de ser real a partir del 2012, quan el Govern [català] l'assumeix i el paralitza i, des de llavors, deixa de ser un moviment d'esquerres per ser *demagògicotrumpista*. I a l'altra banda, és Podemos qui liquida el 15M en assumir-lo i paralitzar-lo en una formació de la vella esquerra amb tots els seus límits i incapacitats d'arribar a una ruptura.

RS: És una grandiloquència parlar-hi de ruptura. Realment estem davant d'una nova constitució republicana? Si realment es veuen opcions que les forces dominants i una majoria de la població accepti posar fi a la monarquia, llavors podríem parlar de nova transició... Però, estem en aquest punt? A mi em sembla que

no, i mai he tingut aquesta sensació. Com a molt anem a una actualització de la norma constitucional, que és una cosa que cal fer de tant en tant. L'única convulsió mínimament important ha estat la del moviment independentista, però crec que tampoc hi ha tant una voluntat real de canvi com un cop de puny damunt la taula perquè les reivindicacions catalanes siguin escoltades. És un objectiu que realment han aconseguit, i s'han convertit en portada durant mesos, però sabent que la independència no va enlloc.

DF: El que estem vivint és una autèntica contraofensiva, a molts nivells, però també en el del relat sobre la Transició, en què tot allò que es va estirar des del 15M ara es replega des de dalt. I, possiblement, Catalunya és l'únic lloc on aquest xoc de legitimitats encara es troba mínimament obert.

Què es pot aprendre del que va passar fa quaranta anys? Es poden repetir errors?

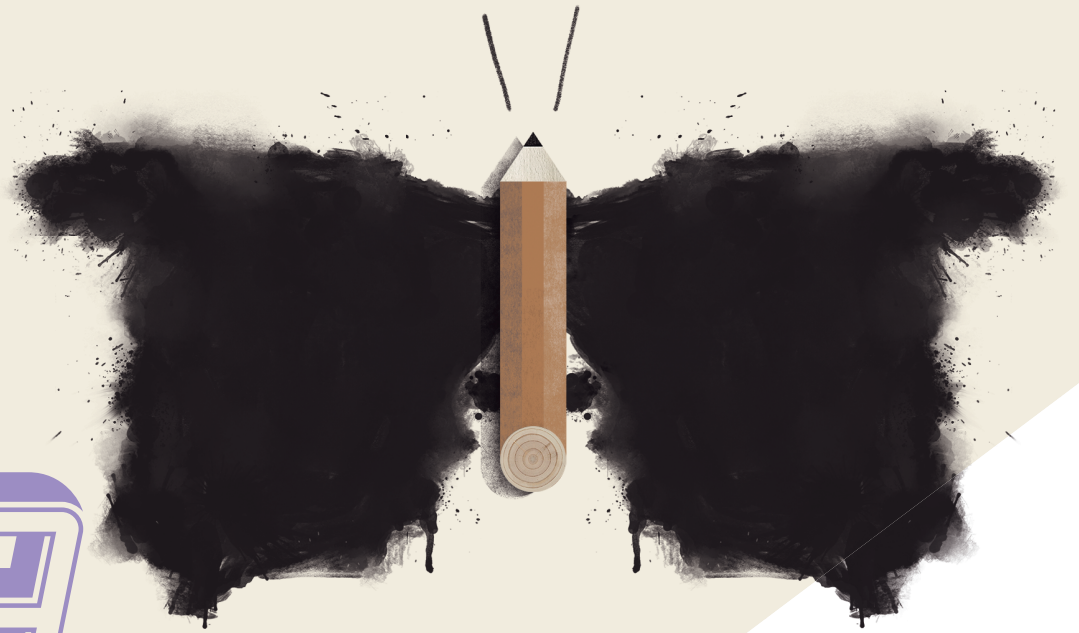
DF: Clar que es poden repetir errors, perquè precisament si hi ha una cosa que ensenya la història és que tendeix a repetir-se. I en aquest sentit el procés independentista és massa sovint un mirall del que va ser la Transició. Amb en Quim [Arrufat, exdiputat de la CUP] ho diem sovint, aquest «Mai més un país sense nosaltres», perquè aquest és el perill. Quina opció té el règim ara mateix? Doncs fer una transició! Agafar els cent del manifest, fer un acord per dalt i canviar-ho tot sense que res canviï.

GS: Penso que, a diferència dels anys setanta, ara la gent està més ben formada, si bé també és cert que la millor es troba a l'estranger. Però Podemos i la CUP estan repetint els mateixos errors de llavors: ofegar l'escepticisme, buscar l'intel·lectual aquest que sempre els dóna la raó. La mania aquesta de construir un consens basant-se en un relat i no en uns fets reals no havia de tornar a passar, i ara mateix s'està tornant a esdevenir a Catalunya, on el discurs independentista no té res a veure amb les polítiques reals. I si ho repetim, ja no serem innocents.

ARTICLE

El progrés i els límits del planeta: algunes lliçons per al segle XXI del debat entre Godwin i Malthus

Ernest Garcia

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
ernest.garcia@uv.es

Rebut: 29/11/2017
Acceptat: 11/01/2018

RESUM

A les acaballes del segle XVIII es va produir un debat que, en substància, és el mateix que avui discuteix els límits al creixement. Condorcet (1793-1794) va mantenir que el perfeccionament humà no s'aturaria mai. Va descartar la possibilitat que la finitud del planeta esdevingués una barrera amb arguments que, en el llenguatge d'avui, s'expressarien com a esperança que les amenaces se situen en un futur llunyà, així com en termes d'ecoeficiència, desmaterialització i postmaterialisme. Com una mena de segons pensaments, Condorcet va inventar el desenvolupament sostenible! Godwin (1793) presentà la seua pròpia versió de la idea, afegint-hi que el progrés interminable només seria possible mitjançant l'abolició del govern, de la propietat, del matrimoni i de les associacions a fi d'alliberar l'individu; es crearia així un món sense guerres, crims, tribunals de justícia ni governs, sense malaltia, angoixa o ressentiment, sense mort ni sexe. (No és gens sorprenent que aquest paradís sobre la Terra, ahora anarquista i individualista, s'assembla tant al cel dels cristians: el domini de l'esperit sobre la matèria ha estat una creença persistent de la societat industrial des dels seus inicis). Malthus (1798) va alçar-se contra aquests somnis, afirmant que la natura entrecanvia que es puguen realitzar, de manera insuperable; que la necessitat, la «lleï imperiosa de la natura», constreny tots els organismes, incloent-hi els humans, «dins de límits determinats» (una idea amb la qual es va guanyar l'elogi de Darwin i l'hostilitat de quasi tots els filòsofs socials). Malthus va sostenir que, malauradament, la visió de la societat de Godwin, tot i la seua gran bellesa, depenia de tres errors: que tots els mals socials són creats per les institucions, que l'abolició de la propietat ha de donar lloc a una riquesa il·limitada i que la comunitat de béns pot resoldre sempre l'escassetat material. Fins i tot en la seua literalitat, aquell debat anticipa molts dels aspectes que es discuteixen avui sobre desenvolupament sostenible i decreixement, i també a propòsit de la relació entre ecologia i equitat.

Paraules clau: progrés, límits del planeta, Godwin, Malthus.

ABSTRACT. *The progress and limits of the planet: lessons for the 21st century from the debate between Godwin and Malthus*

A debate emerged at the end of the 18th century; essentially, the same one we are now discussing regarding the limits of growth. Condorcet (1793–1794) asserted that human improvement would never stop. He ruled out the possibility of the finitude of the planet becoming a barrier with arguments that, in today's language, refer to hopes that threats are distant in the future and of ecoefficiency, dematerialisation, and postmaterialism. Condorcet invented sustainable development as a side thought! Godwin (1793) supported the idea and added that unending progress would be possible only by abolishing government, property, marriage and their associations in order to liberate the individual, thus creating a world without war, crimes, law courts and government, disease, anguish, melancholy, resentment, death, or sex. It is hardly surprising that this anarchist and individualist paradise on earth is similar to the Christian concept of heaven: the dominance of spirit over matter has been a basic belief of industrial society since its very beginning. Malthus (1798) rose against these dreams, saying that nature represents an insurmountable obstacle to their realisation, that necessity and the "imperious law of nature" restrains every organism, even humans, "within the prescribed bounds"—an idea that earned him Darwin's praise and the enmity of many social philosophers. Malthus argued that Godwin's vision of society, although beautiful, was unfortunately based on three errors: (1) that all social ills come from institutions; (2) that eliminating property would give rise to unending wealth; and (3) that equal sharing will always solve material shortages. Even in its literal terms, this debate anticipated a lot of today's current discussion about sustainable development and degrowth, as well as the ecology–equity relationship.

Keywords: progress, limits of growth, Godwin, Malthus.

SUMARI*

- Condorcet i els elements de la idea moderna de progrés
- La versió de Godwin: fe il·lustrada més retòrica antisistema
- La rèplica de Malthus: els límits del planeta i els seus efectes socials
- Referències bibliogràfiques

Autor per a correspondència / Corresponding author: Ernest Garcia. Facultat de Ciències Socials. Universitat de València. Av. dels Tarongers, 4b, 46022 València.

Suggeriment de citació / Suggested citation: Garcia, E. (2018). El progrés i els límits del planeta: algunes lliçons per al segle XXI del debat entre Godwin i Malthus. *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, 132(1), 145-153. doi: <http://doi.org/10.28939/iam.debats.132-1.11>

La multiplication des hommes s'appelle Population.
L'augmentation du produit de la terre s'appelle Agriculture. Ces
deux principes de richesses sont intimement liés l'un à l'autre.
(Mirabeau, *L'Ami des hommes*, 1759)

Nature! —no!
Kings, priests and statesmen blast the human flower
(Shelley, *Queen Mab*, 1813)

A les acaballes del segle XVIII i a inicis del XIX, Godwin i Malthus van discutir sobre l'abast i els límits del progrés. Godwin (1793) va mantenir que el perfeccionament de la humanitat no tindria límits sempre que no es posessen traves a la veritat i s'abolissen la propietat, el govern, el matrimoni i altres construccions artificials. Malthus (1798) va replicar que Godwin anava errat en suposar que la causa de les calamitats socials es trobava només en les institucions, i que la combinació de les lleis de la naturalesa i la propensió humana a reproduir-se implicava que la pobresa i la desigualtat no podrien ser mai eliminades completament.

Després d'un intercanvi de textos que no va excloure algunes reunions entre tots dos (Avery, 1997: 69), Malthus va matisar el seu punt de vista derivant-lo cap a una solució de compromís que es va concretar

en la segona i les successives edicions del seu assaig sobre la població (Malthus, 1989 [1803-1826]). A partir d'aleshores va mantenir que, si bé la propietat, el govern i el matrimoni no podrien ser abolits, ni la pobresa completament eliminada, un control demogràfic conscient, juntament amb lleis adequades, podria conduir a una situació social amb una àmplia classe mitjana, pocs rics i també pocs pobres, que permetria mantenir el progrés sense que aquest acabés topant amb els límits de la naturalesa.

Un cru anacronisme resulta suggeridor ací: la posició revisada de Malthus podria descriure's avui com a moderadament ecosocialista. O, si es vol, ecoreformista. Ecologista, perquè manté que és necessari controlar la pressió exercida sobre el planeta si es vol evitar que aquella supere la capacitat d'aquest per a subministrar

* Aquest text reproduïx, amb modificacions mínimes, la contribució al llibre col·lectiu homenatge a Joan Oleza, catedràtic de literatura espanyola en la Universitat de València. Es publica ací amb l'amable autorització dels seus editors.

recursos. Reformista perquè considera desitjable que es prenguen mesures orientades a reduir la desigualtat i a incrementar el benestar, encara que rebutja que tals mesures arriben a l'extrem d'abolir la propietat i el govern. Ecoreformista perquè sosté que l'excés (la translimitació, l'*overshoot*) arruïna fins i tot les millors intencions; i que només si això es té en compte, resulta possible que els canvis introduïts en l'organització social produïsquen millores reals de la vida. De fet, alguns marxistes dels anys seixanta i setanta del segle passat van descriure aquestes idees com l'última treta de l'«astut rector» —l'epítet és una herència de Marx—, i el van presentar com un antecessor de Keynes i un herald de la socialdemocràcia i de l'estat del benestar, és a dir, de les més refinades argücies que el capitalisme ha sigut capaç de tramar per a perpetuar-se —segons el punt de vista dels que formulaven aquella crítica (Dangeville, 1978).

Per la seua part, Godwin (1801) va admetre que, en algun moment d'un futur sens dubte remot, l'amenaça de superpoblació podria convertir en imprescindible l'establiment obligatori d'un nombre màxim de fills, per tal de mantenir estable la població, encara que va imaginar que el predomini dels plaers espirituals sobre els carnals que es derivaria del progrés faria que aquesta restricció no fos penosa.

Dissortadament, aquest espai inicial de compromís no va ser ulteriorment ampliat i consolidat ni pels seus autors ni pels seus seguidors respectius. El mateix Godwin va escriure dècades més tard un gruixut volum amb el propòsit de desqualificar la teoria de la població malthusiana, aquesta vegada sense matisos ni cap intenció d'aconseguir-hi compromisos. El llarg assaig sobre la població de Godwin (1820) és teòricament feble i està quasi oblidat, però els malentesos i incomprendiments que conté han tingut una llarga vida i es prolonguen fins avui.

Em sembla interessant, en aquest sentit, assenyalar que nombrosos aspectes de l'intercanvi d'idees que acabe d'esmentar segueixen presents en els debats oberts en el context de la crisi econòmica iniciada en 2008 (en 2007 a Espanya, amb la *punxada* de la

bombolla immobiliària). Debats que, d'altra banda, estan lluny d'haver-se tancat amb la recuperació econòmica apuntada en el període més recent, molt precària i plena de desigualtats punyents. El que podríem denominar *segons pensaments de Malthus* són repetits ara pels dispersos supervivents de l'ecologisme polític, cada vegada més escassos en nombre i creixentment marginats. Les conviccions de Godwin, en canvi, han ressonat en molts dels eslògans de la protesta, social i política, enfront de les dificultats econòmiques. I les seues idees, en més d'una ocasió fins i tot el seu llenguatge, reapareixen en els contextos més inesperats: des d'algunes sofisticades propostes acadèmiques que conviden a reconciliar Marx amb Spencer (el comunisme amb el liberalisme individualista) fins a un argot de moda en el qual termes com *allò comú, la gent, les persones o la multitud* es presenten com a novetats conceptuals sense que, pel que sembla, hi haja una clara consciència dels seus nombrosos, complexos i conflictius precedents. Algunes observacions i comentaris, a continuació, sobre tot això.

CONDORCET I ELS ELEMENTS DE LA IDEA MODERNA DE PROGRÉS

L'objecte de la discussió entre Godwin i Malthus va ser el progrés social, el seu abast i els seus límits. Una esperança que Condorcet havia expressat de forma extraordinàriament clara en *l'Esquisse*, el seu gran manifest, escrit en 1793-1794 mentre s'ocultava tractant d'eludir la guillotina. En aquest text va sintetitzar la teoria social del Segle de les Llums, que havia desembocat en la Revolució francesa, amb una inequívoca declaració de fe en un futur millor. Hi mantenia que, tot examinant la història universal, podia mostrar-se, pel raonament i els fets «que la naturalesa no ha fixat cap límit al perfeccionament de les facultats humanes; que la perfectibilitat de l'home és realment indefinida; que els progressos d'aquesta perfectibilitat [...] no tenen cap més límit que la durada del globus en què la naturalesa ens ha llançat». I hi afegia: «Sens dubte, aquests progressos podran seguir una marxa

més o menys ràpida, però no serà mai retrògrada mentre la Terra ocupe el mateix lloc en el sistema de l'univers». En el futur, això comportaria, sobretot, tres coses: «la destrucció de la desigualtat entre les nacions; els progressos de la igualtat dins d'un mateix poble; i, finalment, el perfeccionament real de l'home». D'acord amb la primera, «totes les nacions han d'assolir un dia l'estat de civilització a què han arribat els pobles més il·lustrats, més lliures, més descarregats de prejudicis, com els francesos o els angloamericans». I, així, fins arribar al moment «en què el Sol il·luminarà únicament sobre la Terra homes lliures, que no reconeixeran cap més senyor que la pròpia raó; en què els tirans i els esclaus, els sacerdots i els seus estúpids o hipòcrites instruments no existiran més enllà de la història i els teatres». Més endavant, en el text es considera la possibilitat que la finitud del planeta arribe un dia a frenar l'expansió i l'avanç de la humanitat, que s'aconsegueixca un punt en el qual, «sobrepasant el nombre d'homes al dels mitjans al seu abast, d'això resulte necessàriament si no una disminució contínua de benestar i de població, una marxa veritablement retrògrada, sí almenys una espècie d'oscil·lació entre el bé i el mal». Condorcet va conjurar aquest desagradable fantasma amb tres arguments. En primer lloc, que aquesta era, en tot cas, una possibilitat ben llunyana en el temps. En segon lloc, que en aquest futur remot, el coneixement hauria avançat de forma inimaginable, però molt gran en tot cas, de tal manera que l'increment de la productivitat permetria mantenir una població creixent, obtenint cada vegada més mitjans de subsistència i més satisfacció amb menys terreny, menys recursos i menys esforç. I, en última instància, que encara que tal moment arribés, la raó hauria avançat tant com les ciències i les arts, de manera que la societat estaria preparada per a controlar espontàniament la natalitat, tot comprenent que la seua obligació respecte als éssers humans encara per nàixer no consisteix a donar-los l'existència, sinó la felicitat, i rebutjant la idea pueril de carregar la terra d'éssers inútils i desgraciats: «Així doncs, podria haver-hi un límit a la massa possible de les subsistències, i

per tant a la població més gran possible, sense que d'això resultés aquesta destrucció prematura, tan contrària a la naturalesa i a la prosperitat social d'una part dels éssers que han rebut la vida» (Condorcet, 2005 [1793-1794]: 40, 194, 198 i 207). Val la pena de retenir aquests tres arguments (el del planeta gran i buit, el de l'ecoeficiència i el del postmaterialisme) atés que han sigut reiterats una vegada i una altra per tots aquells que han tractat de minimitzar l'amenaça dels límits naturals al desenvolupament, des de Marx i Proudhon fins al papa de Roma, tot passant pels sociòlegs de la modernització, pels economistes del desenvolupament i per tota una variada panòplia d'apologetes de totes les variants, capitalistes o socialistes, de l'industrialisme (Garcia, 2016).

LA VERSIÓ DE GODWIN: FE ILLUSTRADA MÉS RETÒRICA ANTISISTEMA

Més o menys al mateix temps que Condorcet escrivia el seu *Esquisse*, a l'altre costat del canal de la Mànega, Godwin desenvolupava la seua pròpia doctrina sobre el progrés social interminable. D'una banda, aquesta doctrina destil·la fins la més pura essència la fe racionalista de la Il·lustració, postulant un «axioma d'omnipotència de la veritat» que es concreta en un programa polític sumariíssim: «El camí de millora de la humanitat és en màxim grau simple: dir i fer la veritat» (Godwin, 1793: 886; 494-495). D'altra banda, explora una possible interpretació d'algunes idees d'estirp rousseauiana sobre la bondat de la naturalesa i la corrupció derivada de la cultura. Segons aquesta interpretació, per a fer possible el desplegament de la veritat bastaria a destruir els obstacles que se li oposen, la qual cosa faria possible la reconciliació dels humans amb la seua vertadera naturalesa. Tot passa per suprimir les principals institucions, per abolir el govern, la propietat, el matrimoni i les associacions. Es crearia llavors el paradís a la Terra, un món bastant semblant al cel dels cristians, on ja no hi hauria guerres, ni crims, ni ministres, ni tribunals, ni malaltia, ni angoixa, ni tristesa, ni ressentiment, ni mort, ni sexe (Godwin, 1793: 871-872).

Ja que l'ideal és que cada home s'autogoverne sense cap restricció externa, ja que fins i tot el millor govern és un mal, l'objectiu principal hauria de ser que hi hagués tan poc govern com fos compatible amb el manteniment de la pau social, va sostenir Godwin (1793: 185-186). Aquesta opinió ha permès que molts anarquistes el consideren com un dels seus predecessors. També l'ha fet simpàtic, en general, per als partidaris de la mínima intervenció estatal en els assumptes econòmics i morals, per als *libertarians* i no pocs neoliberals. En la seua visió sobre el govern hi ha també un punt de desconfiança en la democràcia pluralista: Per què fer eleccions si algú més savi pot dir la veritat i els altres reconèixer-la? (Godwin, 1793: 578-579).

Godwin és també un referent no massa llunyà del comunisme. En particular, del comunisme llibertari, però no només per a aquest (nombroses i significatives traces són detectables, per exemple, en l'obra d'Engels). Tant l'establiment d'una «cultivada igualtat» (Godwin, 1797: 157) com la posada en comú de tots els béns es farien possibles una vegada que tothom hagués comprés que tal situació respon immillorablement al propi interès, i una vegada que l'abundància, gràcies al progrés del coneixement, hagués fet possible que cadascú reba segons les seues necessitats. El progrés de la raó farà que ningú pugui trobar plaer en l'excés, el poder o la fama, i tots acceptaran llavors sense reserves que l'única justificació per a apropiari-se d'alguna cosa serà la de necessitar-la realment. Ningú tindrà interès a acumular riqueses, argumentava Godwin, quan arribe el temps en què tot el que el que s'haja de fer en experimentar el desig d'alguna cosa siga demanar-ho al veí (Godwin, 1793: 835-836). Aquest estat de coses serà encara més fàcilment acceptat perquè, una vegada garantida la subsistència material, la qual cosa no requerirà més de mitja hora diària de treball, ningú cercarà una altra cosa sinó el cultiu de l'esperit (Godwin, 1793: 833-836).

Godwin és, finalment, un individualista extrem. Un tret que es fa patent, d'una banda, en una peculiar filosofia que identifica la utilitat personal amb la justícia i amb la veritat (Godwin, 1793: 121 i 495). D'una altra banda —i sobretot— en una crítica sense

matisos de l'associació, descrita com «un instrument de naturalesa molt perillosa» (Godwin, 1793: 212). Una crítica que anuncia l'eliminació, en la societat ideal del futur, del treball en comú, dels àpats en comú, dels judicis amb jurat, dels concerts donats per més d'un músic, de tot teatre a excepció del monòleg de creació pròpia, del matrimoni i dels cognoms. Curiosament, o no tant, els atacs a la cooperació es combinen amb una defensa del control coercitiu exercit per la comunitat, en una inquietant (i, per cert, actualíssima) mescla d'individualisme rabiós i elogi del xafardeig i la delació.

Enfrontat a l'òbvia objecció que un món tan atomitzat tindria dificultats per a funcionar, Godwin apel·la a la deliberació sense restriccions en xicotets cercles, generadora de consensos entre les persones ja mobilitzades per a la cerca de la veritat.

La desconfiança envers allò col·lectiu fa de Godwin un pensador estranyament actual. Detallar totes les connotacions d'aquest tret requeriria un altre article, però em sembla oportú almenys apuntar algunes propostes actuals amb les quals, més o menys directament, tindria sentit emparentar-lo. És el cas de la reivindicació de l'egoisme àcrata que en els últims anys està fent eixir de l'oblit, entre d'altres, Stirner; d'algunes sofisticades elaboracions acadèmiques que plantegen la conveniència d'explorar una fusió de Marx amb Spencer; de l'individualisme característic d'alguns grups alineats en la facció més extremista i violenta de l'animalisme; d'algunes especulacions postestructuralistes, més o menys foucaultianament inspirades; o d'un argot de moda en el qual sovintegen termes com *les persones*, *la gent* o *la multitud*; termes que es refereixen sempre a individus, o agregats d'individus, millor o pitjor amuntegats, i mai a subjectes col·lectius.

No em sembla, ni molt menys, que tot això siga el mateix, encara que m'intriga la seua simultaneïtat. És com si es tractés d'expressions divergents d'una mutació antropològica recent, herència imprevista de l'estat del benestar i de la societat de consum, que ha generat un tipus humà que, per manca d'un terme més precís, he

denominat *l'individualista postdemocràtic*. És possible que, ara que el socialisme dels segles XIX i XX, el de les classes treballadores i els moviments socials organitzats, està en vies d'extinció,¹ s'estiga construint un pont ideal que connecta l'abans i el després d'aquesta fase històrica. En aquest viatge de retorn al passat, no sempre conscient, resorgeixen de l'oblit les paraules de Godwin. No totes les seues reencarnacions són coherents, atés que no poques d'aquestes són obertament irracionalistes, la qual cosa no concorda amb la incondicional fe en la veritat del filòsof anglès. Però tampoc és tan estrany que les seues petjades es detecten en moltes direccions diferents. S'esdevé una cosa semblant amb altres autors del final de l'Antic Règim i els primers passos del món industrial. En ells hi ha, *in nuce*, moltes de les manifestacions posteriors de la societat llavors naixent, fins i tot algunes que han acabat sent molt contraposades entre si. Per això, potser, hi ha una interpretació de Rousseau compatible amb cada ideologia moderna. Per això, Saint-Simon va poder iniciar alhora el socialisme, el positivisme i la tecnocràcia. Etc.

LA RÈPLICA DE MALTHUS: ELS LÍMITS DEL PLANETA I ELS SEUS EFECTES SOCIALS

L'aversió a allò col·lectiu no és l'únic tret que permet descobrir petjades de Godwin en diversos dels moviments actuals que es pretenen *alternatiu* al sistema. A l'individualisme de Godwin, caldria afegir-hi, en el mateix sentit, la seua crua inconsciència ecològica.

Quasi totes les filosofies socials formulades en el marc de la civilització industrial han compartit la tesi que tots els problemes col·lectius dels éssers humans són deguts a limitacions tecnològiques o a desajustos organitzatius. Han cregut, per tant, que si hi ha un problema social, siga el que siga, o bé un

invent o bé una reforma de les institucions (o una revolució, que per al cas, és el mateix) s'encarregaran de posar-hi remei. Això implica que la idea que la naturalesa pot imposar límits no susceptibles de ser superats ni mitjançant el desenvolupament tecnocientífic ni mitjançant l'acció política ha sigut senzillament inconcebible. Godwin no és especial en això; la seua és, en tot cas, una visió primigènia, especialment pura, d'aquesta fe:

Sota una administració sàvia i honesta dels assumptes humans, no tinc cap dubte que el poder dels homes per a multiplicar-se, fins i tot sent molt gran, podrà durant segles esdevenir font d'un incommensurable augment de la felicitat sobre la faç de la terra (Godwin, 1820: 453).

Un quadre idíl·lic, que ningú deixaria d'abraçar amb entusiasme si fos viable, però que desgraciadament no ho és, va replicar Malthus. Va assenyalar, en aquest sentit, que Godwin havia assumit tres creences errònies: que tots els mals socials tenen la causa en institucions creades pels homes; que la propietat en comú garanteix la satisfacció de totes les necessitats, i que la distribució igualitària suprimeix sempre l'escassetat.

En el capítol x de la primera edició de *l'Essay*, Malthus (1798: 173-209) va recordar que Godwin mantenia que les regulacions polítiques i les formes establertes de la propietat són la font de tots els infortunis i el focus de tots els crims que degraden. I va apuntar que, si això fos veritat, llavors seria raonable esperar una completa eradicació del mal social; perquè el que ha sigut construït pels éssers humans, pot també ser derrocat per ells. (Amb el mateix criteri que Godwin, Marcuse [1968] va inspirar els estudiants rebels dels anys seixanta del segle XX: cap projecte de reorganització de la vida social és ja utòpic en la societat de l'abundància material i el domini sobre la naturalesa; tot el que no ve imposat per la necessitat natural és possible; sí que es pot...; el subjectivisme té una llarga vida). «No hi ha pa per a tant xoriço», van cridar als carrers els indignats durant la crisi que va tancar la primera dècada del segle XXI. La implicació, rarament verbalitzada, era que posant a ratlla els

1 Atés que la producció manufacturera s'ha traslladat a Àsia, pot ser que el moviment obrer organitzat ho estiga fent també. L'enorme vaga general del 2 de setembre de 2016 a l'Índia podria interpretar-se en aquest sentit. En tal cas, l'apreciació formulada en el text seria aplicable només, o sobretot, a l'àmbit geogràfic de l'Atlàntic Nord. Crec que aquest és un punt que és necessari debatre.

xoriços, tornaria el pa (o, més precisament, excepte potser per a algunes minories més reflexives, tornarien a córrer els rius de llet i mel, com durant els bons temps del consum). Malthus (1798: 13-17), l'escèptic naturalista, sense discutir-ne el criteri, va remarcar que la necessitat natural té la mà llarga i imposa costos que resisteixen, fins i tot, a la voluntat més decidida. Amb aquesta finalitat polèmica va introduir la tesi que la població, si els recursos disponibles ho permeten, tendeix a créixer per damunt d'aquests, la qual cosa genera una tensió no eliminable entre la societat i la naturalesa (una afirmació que li va valer l'elogi de Darwin i el va convertir en odiós als ulls de quasi tots els sociòlegs).

El terme *comú* ha reaparegut en les ideologies més contemporànies, adquirint-hi a vegades una aura quasi màgica. Hi té cert interès, doncs, visitar alguns trossos de la seua història. Godwin va argumentar la seua proposta d'abolir la propietat privada mantenint que aquesta només podria estar justificada sobre objectes que fossen *necessaris* per al benestar de cada persona: «el meu dret existeix alhora que la meua necessitat» (Godwin, 1793: 856). Així, la terra hauria d'estar oberta per a ser cultivada per qui tingué la voluntat de fer-ho. El progrés portaria a una situació en la qual la mateixa noció de propietat esdevindria un anacronisme, atés que qui desitgés alguna cosa, no hauria de fer res més que demanar-la al seu veí, i l'obtindria així, sense més tràmits. «A cadascú segons les seues necessitats», ha repetit la tradició comunista des de llavors, més o menys de manera matisada. En la versió godwiniana, no hi va haver molts matisos. Aquesta versió es basa en un doble argument. D'una banda, que la posada en comú dels béns ha de generar abundància material: terra per a tots i així fins que, amb el treball estrictament repartit, mitja hora diària hi fos més que suficient. D'altra banda, que el progrés moral i intel·lectual portaria a l'autocontenció, al fet que la gent triés voluntàriament una vida senzilla. (La suma de la comunitat de béns i *el millor amb menys* ha tingut, com se sap, una llarga vida com a ideal alternatiu). Malthus hi va replicar que l'aplicació il·limitada del principi *tothom té dret a tot el que necessita* condueix inevitablement al fet que el que avui abunda es torne

escàs demà i, en definitiva, al fet que la misèria es reproduïska i s'agreuge. La seua rèplica, la «tragèdia dels béns públics no regulats», ha resultat, així mateix, ser molt duradora.

L'origen políticament gens progressista de la idea (en Townsend, 1817 [1786], i en d'altres) ha determinat que l'existència de la tragèdia dels béns públics en les tradicions ideològiques d'esquerres haja sigut quasi clandestina. Però sempre hi ha estat més o menys present, imposant matisos i restriccions al descontrolat idealisme godwinian. Fins i tot un comunista llibertari com Kropotkin, analitzant l'experiència de la Comuna de París, va matisar la fórmula «a cadascú segons les seues necessitats» i va proposar interpretar-la d'aquesta manera: «posar en un muntó el que abunda i racionar el que escasseja» (Kropotkin 1887: 12-13); cosa que, en qualsevol cas, suposa acceptar la presència de l'escassetat i requereix una autoritat capaç d'establir el racionament.² L'autoritat pot ser estatalista o autogestionària, però hi ha d'existir. I la regla que cadascú agafe el que vulga, o que ho demane al veí, deixa de ser concebible. En la segona meitat del segle XX, observant teòricament i empírica els límits al creixement, els ecologistes es van adonar que sense un sistema eficaç de regulació i control, la tragèdia dels béns comuns seria efectivament inevitable. Independentment que la seua orientació política simpatitzés més amb el liberalisme (Hardin, 1968) o amb el socialisme (Harich, 1978), la conclusió va ser compartida: l'escassetat de recursos només pot ser gestionada, no eliminada. Harich va mantenir que els límits del planeta feien necessari el comunisme de Babeuf, no el de Marx. I Manuel Sacristán ho va dir d'aquesta manera: la crisi ecològica implica que el comunisme no pot ser un llibertarisme de l'abundància, sinó un igualitarisme de l'escassetat.

En una reaparició més recent, la invocació d'*allò comú* sembla haver perdut tot rastre de la prevenció que, més o menys confusament, ha acompanyat el moviment alternatiu durant la major part de la

2 Szuba (2014) explora les implicacions d'aquest criteri per a les polítiques contra el canvi climàtic.

seua història. És com si l'exasperació hagués tornat impensable tota restricció no purament política. «No és una crisi, és una estafa». Acabem amb els estafadors, doncs, i la crisi s'esvairà en l'aire.

El problema és que no és exactament així. L'escenari obert en 2007 —molt lluny encara d'haver-se tancat— conté una estafa, veritablement; però també una crisi. És una més de les convulsions cícliques del capitalisme, especialment irritant a causa del protagonisme de gàngsters del casino global, banquers saquejadors i polítics corruptes. Però també és la primera de les crisis de translimitació, de les conseqüències de l'excés ecològic de la civilització industrial que ho impregnaran tot en el segle XXI. Perdre de vista això invoca el més ombrívol dels fantasmes malthusians: l'ètica del bot salvavides

(Hardin, 1974); l'eventualitat no només del fet que el racionament resulte ineludible, sinó que les racions arriben a ser massa escasses. L'advertiment de l'ecologisme en aquest sentit va ser sempre més preventiu que repressiu: valdria més que hi actuarem abans que no siga massa tard! (Garcia, 2015).

En resum: aniria bé que el compromís entre Godwin i Malthus, apuntat fa més de dos segles, abans de quedar llargament interromput, estigués de nou en l'agenda. Facilitar l'accés al que abunda, racionar el que escasseja i actuar a temps per a evitar que l'escassetat arribe a ser ingestible i convertisca el repartiment igualitari en una recepta més per al desastre. Ocorre, tanmateix, que, si algú s'endinsa en aquest territori i crida «Que hi ha algú?», l'única resposta que escolta és el silenci.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Avery, J. (1997). *Progress, Poverty and Population: Re-reading Condorcet, Godwin and Malthus*. Londres: Frank Cass.
- Condorcet, N. (2005 [1793-1794]). *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*. Chicoutimi/Quebec: Les Classiques des Sciences Sociales. [Edició digital de J. M. Tremblay, a partir de la versió revisada per O. H. Prior, París: J. Vrin, 1970]. Recuperat el 4 d'abril de 2018 de http://classiques.uqac.ca/classiques/condorcet/esquisse_tableau_progres_hum/esquisse_tableau_hist.pdf
- Dangeville, R. (1978). Introduction. En K. Marx, y F. Engels, *Critique de Malthus*. Chicoutimi/Quebec: Les Classiques des Sciences Sociales. [Edició digital de Claude Ovtcharenko, a partir de la versió revisada per Roger Dangeville, París: Maspero, 1978]. Recuperat el 4 d'abril de 2018 de http://classiques.uqac.ca/classiques/Engels_Marx/critique_de_malthus/critique_de_malthus.pdf
- Garcia, E. (2015). Los derechos humanos más allá de los límites al crecimiento. *Ambienta*, 113, 28-41.
- Garcia, E. (2016). Translimitación y cambio climático. *Pasajes. Revista de pensamiento contemporáneo*, 50, 34-49.
- Godwin, W. (1793). *Enquiry Concerning Political Justice and Its Influence on Modern Morals and Happiness*. Londres: G. G. J. i J. Robinson.
- Godwin, W. (1797). *The Enquirer: Reflections on Education, Manners, and Literature*. Londres: G. G. i J. Robinson.
- Godwin, W. (1801). *Thoughts Occasioned By The Perusal Of Dr. Parr's Spital Sermon, Preached At Christ Church, April 15, 1800: Being A Reply to the Attacks of Dr. Parr, Mr. Mackintosh, the Author of an Essay On Population, and Others*. Recuperat el 4 d'abril de 2018 de http://dwardmac.pitzer.edu/Anarchist_Archives/godwin/thoughtsonpar.html
- Godwin, W. (1820). *Of Population: An Enquiry Concerning the Power of Increase in the Numbers of Mankind, Being an Answer to Mr. Malthus's Essay on that Subject*. Londres: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown. Recuperat el 4 d'abril de 2018 de <http://oll.libertyfund.org/titles/1720>
- Hardin, G. (1968). The tragedy of the commons. *Science*, 162, 1243-1248.
- Hardin, G. (1974). Living on a lifeboat. *BioScience*, 24(10), 561-568.
- Harich, W. (1978). *¿Comunismo sin crecimiento?: Babeuf y el Club de Roma*. Barcelona: Materiales.
- Kropotkin, P. (1887). *L'Anarchie dans l'évolution socialiste*. París: La Révolte.
- Malthus, T. R. (1798). *An Essay on the Principle of Population, As It Affects the Future Improvement of Society with Remarks on the Speculations of M. Godwin, M. Condorcet, and Other Writers*. Londres: J. Johnson. Recuperat el 4 d'abril de 2018 de <https://ia902701.us.archive.org/14/items/essayonprincipl00malt/essayonprincipl00malt.pdf>

Malthus, T. R. (1989 [1803-1826]). *An Essay on the Principle of Population; or A View of its past and present Effects on Human Happiness; With an Inquiry into our Prospects respecting the future Removal or Mitigation of the Evils which it occasions*. Londres: J. Johnson. [Edició de P. James, 2 vols. Cambridge: Cambridge University Press, 1989].

Marcuse, H. (1968). *El final de la utopía*. Barcelona: Ariel.

Szuba, M. (2014). *Gouverner dans un monde fini: Des limites globales au rationnement individuel, sociologie environnementale du projet britannique de politique de Carte carbone (1996-2010)*. Tesi doctoral. Université Paris 1, Panthéon-Sorbonne, París.

Townsend, J. (1817 [1786]). *A Dissertation on the Poor Laws*. Londres: Ridgways. Recuperat el 4 d'abril de 2018 de <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=npj.32101058836162;view=1up;seq=26>

NOTA BIOGRÀFICA

Ernest Garcia (Alacant, 1948) és catedràtic de Sociologia a la Universitat de València. És autor d'*El trampolí fàustic: ciència, mite i poder en el desenvolupament sostenible* (1995), *Medio ambiente y sociedad: La civilización industrial y los límites del planeta* (2004) i *Transitioning to a post-carbon society: Degrowth, austerity and wellbeing* (2017).

R ESSENYES

MARTÍ CASTELLÓ, Joan.

Socialistes d'un país imaginat. Una història del Partit Socialista del País Valencià (1974-1978)

València, Institució Alfons el Magnànim, 2017, 262 p.

Josepa Cucó i Giner

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

josepa.cuco@uv.es

L'obra de Joan Martí s'incardina en una línia de treballs que eixampla notablement l'esguard sobre una etapa cabdal per a les societats que conviuen al territori espanyol, la que representen els anys seixanta i setanta del segle passat. Mirades alternatives i innovadores que aporten noves claus per a entendre el darrer franquisme i el procés de transició, trasbalsats ambdós per les dinàmiques d'un seguit de moviments socials i partits polítics llargament ignorats pels relats hegemònics de la societat i l'acadèmia. Pel que fa al cas valencià, l'aportació que ens ocupa ompli un buit important en la literatura sociopolítica del País Valencià: busseja en la complexitat d'una de les versions més modernes i originals del valencianisme polític, encarnada en l'antic Partit Socialista del País Valencià (PSPV). Aquest partit, nascut oficialment a l'octubre del 1974, va desaparèixer aviat en les penombres de la Transició després que les seues sigles foren absorbides per un Partido Socialista Obrero Español (PSOE) que va diluir militants, continguts i aspiracions en el tebi altar de la socialdemocràcia hispànica.

D'escriptura àgil i acurada, i basat en una fructífera combinació de fonts orals i informació documental, el text de Joan Martí resulta molt clarificador d'un temps i d'un espai polític poc i malament estudiats. El llibre resulta, en general, apassionant, però té un punt feble: a causa d'un biaix de gènere que encara és massa freqüent, deixa en blanc unes pàgines que

podrien i haurien de ser escrites amb noms de dones: les militants de base i les membres de l'executiva, i especialment les que integraren el col·lectiu de dones del PSPV Maria Cambrils.

La vida d'aquest partit fou curta però intensa. L'historiador Joan Martí n'explora els antecedents i les arrels, les especificitats i les estratègies. Tot comença a principis de la dècada dels seixanta. A Espanya, el dinamisme social i econòmic contrasta amb l'immobilisme polític. La contestació al franquisme creix i els nacionalismes perifèrics reviscolen. Són moments en què el País Valencià experimenta una acceleració en la transformació de tots els nivells: de l'econòmic i del laboral, del teixit social i urbà, del consum, dels hàbits i dels valors. Alhora, mentre prospera l'anti-franquisme i sota l'impuls de l'ideari de Joan Fuster, s'inicia un procés de renovació ideològica, generacional i política del valencianisme.

En un sintètic i encertat capítol (el segon), Martí Castelló analitza els elements que constitueixen el nou valencianisme i el paper que hi juguen els components centrals del discurs fusterià: la invenció i la reivindicació d'un nou marc nacional, els Països Catalans, i, per damunt de tot, la llengua com a essència de la nació. Llavors, en els inicis dels seixanta, va cristal·litzar un nou partit nacionalista i d'esquerres, el PSV (Partit Socialista Valencià), que cultivà una distinció que van conrear també

els grups nacionalistes posteriors, a excepció del Partit Socialista d'Alliberament Nacional dels Països Catalans (PSAN): per un costat, l'àmbit d'acció (civil, polític i cultural), el valencià; per l'altre, un àmbit més ampli, ideològic i de definició, el català. En el marc del nou valencianisme, l'agitació política s'acompanya d'una destacable efervescència intel·lectual que esperona l'acadèmia i el món cultural. Malgrat les dissidències i els enfrontaments, tots participen «d'una espècie de magma compartit, que [...] feia crítica de la història oficial que havia establert el franquisme sobre el poble valencià [...] sintetitzada en l'eslògan *Levante feliz*» (p. 59-60). Recuperar la cultura (la llengua) és la via que proposen per a desmuntar aquesta visió errònia i nacionalitzar els valencians; una via que permetrà, com a mínim, introduir-los uns referents que posen en qüestió els punts de referència previs. A diferència del que passà amb altres agrupacions nacionalistes d'arreu de l'Estat, el PSV no pogué suportar la competència de l'esquerra revolucionària emergent, que pujava amb força i ràbia en aquells moments, i entrà en un procés de dissolució a partir del 1968. Des d'aleshores, una part dels seus membres es va vincular als partits d'extrema esquerra, el PCE (Partit Comunista d'Espanya) i el PSAN; i d'altres es van aglutinar al voltant del socialisme nacionalista configurat pel PSPV.

Els capítols centrals del llibre (el tercer i el quart) estan dedicats a presentar-nos, successivament, els avatars de la formació i l'ascens del PSPV, i la seua crisi ulterior. Entre l'una i l'altra cosa passen menys de cinc anys, des de finals del 1973 fins a la segona meitat del 1977. La ràpida evolució de la política espanyola, la fallida del model rupturista de transició i l'actitud dels partits d'obediència estatal, i molt especialment del PSOE, són alguns dels factors que propicien aquest ràpid passatge d'un partit que durant dos anys (1974 i 1975) fou l'única força socialista articulada al territori valencià.

El discurs polític del PSPV es vertebrava al voltant de dos eixos indissociables. El primer, de caire nacionalista, es traduïa en una doble reivindicació: un Estatut d'Autonomia semblant al que demanaven els territoris que l'havien aconseguit durant la II República (Catalunya, Galícia i el País Basc) i un model d'Estat

confederal. Reclamant la catalanitat en la llengua i la cultura (nació cultural) i la valencianitat en el nivell polític (nació política), el PSPV considerava la qüestió dels Països Catalans més com un horitzó desitjable que calia construir que com un fet clarament constituït. El segon eix venia donat pel socialisme autogestionari, que els portava a preconitzar una societat sense classes basada en els principis de llibertat, igualtat i solidaritat. Com destaca l'autor del llibre, aquesta doble vessant de lluita i d'alliberament social i nacional s'explicava d'una manera contundent i senzilla: «El protagonista de les dues emancipacions havia de ser obligatòriament o necessària les classes populars o bloc social, perquè els responsables de les dues *opressions* eren els denominats grups dominants i privilegiats, o burgesia..., que al País Valencià, pensaven els nous valencianistes, havia abdicat de les seues funcions en tant que classe dirigent del país» (p. 17-18).

Aquests principis alimentaren la praxi política del PSPV i articularen la relació del partit amb altres forces polítiques del territori espanyol i del País Valencià. En aquest darrer espai el partit treballà en dos fronts paral·lels: d'una banda, per a vertebrar una esquerra nacional valenciana, va participar en la constitució del Bloc Autonòmic i Valencià d'Esquerres (BAVE), una plataforma que compartia amb altres dos partits, el Moviment Comunista del País Valencià (MCPV) i el Partit Carlí —que es definien, respectivament, com a partit marxista-leninista, i popular i de masses—, de la qual, per raons ben diverses, quedaren exclosos el PSOE i el PSAN, marcats ambdós per la seua manca de definició com a nacionalistes valencians. D'una altra banda, per a promoure la defensa dels drets col·lectius del poble valencià, el PSPV treballà en la coordinació dels partits d'obediència valenciana, que portà a la constitució d'una mena de grup de pressió al si de la Taula de Forces Polítiques i Sindicals, vertebradora de la lluita antifranquista. Fora de l'espai valencià, el PSPV va enllestir uns altres dos blocs paral·lels de pactes i aliances: per a mantenir contactes i relacions amb els agrupaments socialistes del Principat i de les Illes amb els quals compartia la idea de construir gradualment els Països Catalans, participà en la creació de la Coordinadora Socialista dels Països Catalans

(CSPC). L'articulació externa d'aquest socialisme s'assolia finalment amb la Federació de Partits Socialistes de l'Estat espanyol. Aquesta praxi d'aliances múltiples teixida en diversos nivells configurava, de fet, un model polític gairebé antagònic al que representava el PSOE, «consistent en un únic partit del que emanaven distintes federacions» (p.118), com puntualitza encertadament l'autor del llibre.

La progressió del PSPV es va veure escurçada per la particular dinàmica que prengué el canvi polític després del cessament d'Arias Navarro com a president del govern franquista i de la seua substitució per Adolfo Suárez. Llavors mentre el PSOE renunciava explícitament a la ruptura democràtica i el PCE desistia de liderar una gran mobilització social a favor de la ruptura, el PSPV s'endinsà en un procés de pèrdua de protagonisme polític del qual ja no pogué eixir. Després de l'aprovació de la Llei de reforma política (el desembre del 1976), la distància entre els grups d'obediència valenciana i la resta de partits anà engrandint-se, al mateix temps que les diferències polítiques esdevenien rivalitats obertes. El PSPV encarà el nou cicle conscient de la novetat del seu projecte i del repte que li suposava l'expansió del PSP (Partit Socialista Popular) i, sobretot, del PSOE. Un clara disjuntiva política es dibuixava en el seu horitzó pròxim: ser *un* partit socialista més o ser *el* partit socialista dels valencians. El PSPV va optar clarament per la segona alternativa i va perdre. Un seguit d'esdeveniments

adversos en els mesos immediatament anteriors a les eleccions generals del juny de 1977 (problemes de legalització, escissió interna, etc.) precediren la derrota electoral del bloc (BAVE) de què el PSPV formava part.

Joan Martí es fa ressò de les diverses interpretacions de l'esmentada desfeta, tot i que també ens n'aporta la pròpia, de la qual destaque dos elements. Primer, a diferència de les altres dues opcions socialistes, el vot al PSPV no es nodrí d'obriers assalariats ni tingué incidència en els grans nuclis urbans; responia, per contra, a un teixit social en el qual se sobreposaven estretament les xarxes locals del partit i factors de caire nacionalitari (llengua, predomini d'una economia d'exportació agrària i de pimes, etc.). Segon, després del fracàs electoral, i a diferència del conjunt de formacions de l'esquerra revolucionària, el PSPV no esdevingué un partit marginal i continuà amb la voluntat ferma de «vertebrar el socialisme nacionalista valencià» (p. 190). El moll de la qüestió era, tanmateix, com operativitzar en el futur aquesta voluntat. Gairebé un any després, a l'abril de 1978 i en el marc del III Congrés del PSPV, l'assumpte prendria forma amb la pugna entre dues visions: una preconitzava continuar fent camí en solitari, l'altra proposava la fusió amb el PSOE per continuar *fent país*. Guanyà la segona opció i les conseqüències encara continuen sent motiu de controvèrsia. En tot cas, el que ha passat des de llavors fins ara seria mereixedor d'un estudi tan acurat i preciós com el que ara presente.

MILLÁS COVA, Jaime.

Crónicas de la transición valenciana [1972-1985]

València, Institució Alfons el Magnànim, 2015, 707 p.

Joanjo Garcia Navarro

UNA PANORÀMICA AGREDOLÇA

Sota el títol *Crónicas de la transición valenciana*, el periodista Jaime Millás presenta una antologia d'articles, entrevistes i reportatges publicats a dos mitjans que van ser clau en la Transició Democràtica: la mítica revista *Triunfo*, que recollí gran part de la intel·lectualitat antifranquista en les acaballes de la dictadura, i el periòdic *El País*, que naixia amb l'ambició d'inaugurar un nou temps per al periodisme, del qual fou senyera en els seus inicis.

Prologat pel també periodista Juan Cruz, el volum està estructurat en nou blocs temàtics que atenyen l'economia, la crònica política, la qüestió de les identitats, els monogràfics dedicats als aspectes quotidians, la vida cultural, la presència dels nostres intel·lectuals mitjançant entrevistes, les notes relacionades amb el patrimoni ecològic, els successos, les aproximacions a la història del País Valencià i les notícies referides als mitjans de comunicació durant el període. Com a colofó, presenta una breu, però intensa, taula cronològica que conjuga molts dels elements anteriors i per tant, a banda de la mera consulta, serveix per a prendre la temperatura d'un temps.

El valor més important del recull és que, en un moment de revisió crítica de la Transició per part d'una generació educada en la creença de les bondats gairebé taumatúrgiques del període, té una òptica netament valenciana. Això ajuda el lector a emancipar-se de les

versions més actuals i més dessacralitzadores del procés, que sovint desdibuixen el paper diferencial que hi jugaren els territoris perifèrics de l'Estat, els poders locals i les mobilitzacions ciutadanes d'àmbit autonòmic. És a dir, representa un pilar fonamental contra les temptacions uniformitzadores en la reescriptura d'una Transició que no fou, ni de bon tros, homogènia per a les diferents nacionalitats de l'Estat. El títol mateix ens dóna una pista d'aquesta tria en la cronologia. L'autor ha obviat les hipòtesis que marquen el 1973, amb la mort de Carrero Blanco com a signe de la impossibilitat de continuació del règim, com a inici de la Transició, i el 1982, amb la victòria electoral del PSOE per majoria absoluta, com a punt definitiu del tancament de la reforma política. Millás opta per un període més llarg per a deixar-hi constància que les dinàmiques valencianes van ser més imperfectes de com sovint els agrada recordar als actors implicats. L'autor prefereix tancar el cicle de naixement de la democràcia el 1985, en vespres de la incorporació a la Comunitat Econòmica Europea.

Un segon punt important del volum és que té una ambició globalitzadora a l'hora d'examinar l'espectre de la realitat. És d'agrair que Millás haja defugit construir aquesta panoràmica de la Transició únicament a partir de notícies polítiques. El pes important que hi tenen els reportatges econòmics i els apunts culturals ens ajuden a capir la instantània d'una forma més entenedora; amb els traços més ben definits, amb

més intensitat en els colors i en els matisos. Però recuperar articles no exclusivament polítics significa, en darrera instància, també la reivindicació d'un altre tipus de periodisme. Un periodisme incisiu, de gran volada, un esperit professional que apuntava a tenir un rol en la conformació de la realitat més enllà del partidisme, que veia en la informació una garantia necessària per a la nova democràcia, que aspirava a un paper social de referència, que el temps s'ha encarregat de desdibuixar. Un periodisme que, al capdavall, es resistia a ser engolit per la voracitat de l'actualitat i que participava, en aquells anys, del descobriment i de la interpretació del País Valencià.

La inclusió d'aquest enfocament constitueix, sens dubte, una aproximació al moment i al país sense la trampa que suposa conèixer el nostre present. Així, ens hi podem acostar a les esperances, les oportunitats i els riscos que planaven sobre aquella actualitat. Els lectors més joves podran contemplar-hi una fotografia del País Valencià diferent a la imatge edificada en les dues darreres dècades, que han fixat com a horitzó econòmic lògic, i en certa mesura inevitable, la terciarització del territori. En els capítols dedicats a l'economia descobrim com l'ombra allargada de la taronja s'entén fins ben entrada la dècada dels setanta; com el Port de Sagunt intenta consolidar-se com un dels pols industrials del país, amb unes perspectives de creixement que apunten a la fusió dels dos nuclis urbans i la consolidació d'una urbs de 200.000 habitants, segons els càlculs dels més entusiastes, que el temps s'encarregaria de confrontar amb els impulsos d'una realitat molt més limitada. També hi podem contemplar les últimes alenades del *desarrollismo*, amb la instal·lació de la Ford a Almussafes o les inversions d'IBM a la Pobla de Vallbona.

La sensació de desencís per les possibilitats frustrades del país com a economia industrialitzada es trasllada també al bloc dedicat a la configuració del sistema de partits i l'ancoratge d'aquests en les polèmiques que acompanyaren l'assoliment de l'autogovern. Assistim als vaivens relacionats amb l'accés a l'autonomia i al marciment de les esperances de fer-ho per la via de l'article 151, pel qual s'assolia la consideració de nacionalitat històrica. Tenim una magnífica

oportunitat d'endinsar-nos en les tensions del Consell Preautonòmic i en les disputes que es van viure dins de partits nous com eren el PSOE-PSPV i l'UCDPV. Perquè se'ns faça entenedor, Millás intercala entrevistes que ens rescaten les veus dels protagonistes i les seues previsions, amb flaixos breus que recuperen episodis, com ara l'assassinat de Miquel Grau a Alacant i uns altres atemptats per part de l'extrema dreta. De fet, la presència dels incidents relacionats amb la violència ultra tenen un pes significatiu en aquest apartat del recull fins a l'últim episodi polític que tanca simbòlicament les notes polítiques: la retirada de l'estàtua de Franco de la ciutat.

Lligat a les cròniques polítiques, el bloc que s'ocupa de la qüestió de la identitat nacional també aporta una perspectiva de deriva i desencís. En aquest cas, el procés és molt més ràpid; gairebé, el debat sobre els orígens nacionals dels valencians i els seus símbols naixen malalts de violència reaccionària des de l'inici. Però és interessant veure com es manifesten els actors polítics, alguns de llarg recorregut en les dècades següents, en la tensió valencianisme-anticatalanisme. Per les pàgines de Millás desfilen, i parlen en primera persona, Emilio Attard, Vicent Garcés, Emèrit Bono, Miguel Ramón Izquierdo... En uns moments, cal recordar-ho, en què tot semblava possible i la balança no s'havia decantat per l'estranya treva que simulà la superació de la qüestió identitària. Assistim en les pàgines del llibre a la incorporació de la UCD al *búnker-barraqueta* i a les concessions simbòliques d'un PSPV-PSOE. De fet, l'últim d'aquests articles es refereix a la polèmica suscitada per les declaracions de Joan Fuster en el programa *Esta es mi tierra*, que suposaren també la protesta irada per part de la Generalitat socialista.

Pel que fa als articles de caire social i cultural, ens ofereixen una magnífica estampa de la València d'aquells anys tant pel que fa a les aspiracions d'aconseguir un circuit literari i artístic propi, com pel que fa a les seues febleses. Mitjançant el contrast entre la notícia del fracàs del concert de Rod Stewart i l'èxit de Julio Iglesias, l'autor ens evoca una ciutat més grisenca que moderna. Una ciutat on la producció cultural compta amb poques estructures, amb poques sales, amb editorials dèbils.

En el cinqué bloc, dedicat a les veus personals, Millás escull tres figures fonamentals d'aquells anys: el poeta Juan Gil-Albert, qui a partir del 1972 abandona el seu silenci i fa publicar la seua obra poètica; el Renau acabat d'aterrar de l'exili, i l'assagista Joan Fuster, qui viu el seu peculiar retir a Sueca. De la mà d'aquests tres intel·lectuals, ens endinsem en la producció artística entesa com a compromís des de diferents òptiques polítiques i nacionals. Però, per als lectors més actuals, els restarà clara la importància pública que alguna vegada van tenir els intel·lectuals.

El volum es tanca amb quatre apartats més breus. El primer s'ocupa de la lluita ciutadana contra els projectes urbanístics del llit vell del Túria i del Saler. El segon se centra en els successos al voltant del trencament de l'embassament de Tous i els efectes que va tenir per a la població de la Ribera Baixa. En el tercer, l'autor hi recupera monogràfics relacionats amb la història del país,

en què destaca l'empremta de Blasco Ibáñez. Aquestes *Crónicas de la transición valenciana* clouen amb una revisió de la situació de la premsa d'aquell temps. En les pàgines d'aquests articles trobem el naixement de noves publicacions a recer de l'efervescència democràtica, que es van plasmar amb el *Diario de Valencia* i revistes com ara *Valencia Semanal* o *Trellat*. I, així com hem vist al llarg del recorregut, trobem les dificultats estructurals amb les quals s'hagueren d'enfrontar aquests intents de normalització.

El rescat de l'obra de Millás per part de la Institució Alfons el Magnànim té també el do de l'oportunitat en aquests dies en què semblen revifar les velles polèmiques i en què emergeixen de nou febleses i amenaces. El recull ens convoca a l'anàlisi i ens adverteix dels riscos de no encertar-hi. En definitiva, constitueix una retrospectiva necessària i útil en aquests temps d'incertesa i desafiaments.

FUSTER, Joan. *Notes d'un deficiós*

Pròleg de Nel·lo Pellisser. Epíleg d'Emili Piera

València, Institució Alfons el Magnànim, 2017, 302 p.

Joan Canela

EL FUSTER MÉS ÍNTIM

Més enllà dels famosos aforismes, els assaigs brillants i, fins i tot, la delicada poesia, Joan Fuster era un home com qualsevol altre. Amb pulsions com les de qualsevol altra persona: fúria, curiositat, humor —aquest, marcat per la seua incomparable ironia—, esgotament o concupiscència. Sense possibilitat de conèixer-lo en persona, possiblement les columnes que va deixar publicades en premsa siguen una de les millors formes d'acostar-se a aquest Fuster més íntim i personal.

Notes d'un deficiós recull les columnes que el suecà va escriure al setmanari *Qué y Dónde* entre el juny de 1979 i el maig de 1984, un dels períodes més convulsos de la història valenciana recent. D'aquesta manera, episodis com els violents avalots de l'extrema dreta del 9 d'octubre de 1979, les negociacions per a l'estatut autonòmic, el colp d'Estat de Tejero o la primera victòria socialista, es poden reviure amb els ulls d'un Fuster molt crític, càustic i, ja des dels primers anys, profundament decebut amb l'avanç dels esdeveniments.

Però l'assagista i intel·lectual no només escriu sobre la política ni es limita a analitzar l'actualitat. El cinema, la música, la religió, la gastronomia, les drogues, les noves modes, els problemes de l'edat —qualsevol edat—, la mort i el sexe són també material per a les seues reflexions. Des dels canuts fins a la sangria, la decrepitud de les

seues actrius preferides —Greta Garbo i Bette Davis—, que simbolitzen el seu propi envelliment, la recepta de l'arròs a banda, les discoteques o els costums sexuals —canviants o no—. No sembla que hi haja tema menor que no desperte la curiositat del savi. Unes preocupacions mundanes que, a vegades, generen la perplexitat del lector, si es comparen les dates de publicació dels articles amb una cronologia dels esdeveniments valencians. Com podia Fuster parlar de música barroca o de les festes del poble mentre l'extrema dreta posava bombes o es decidia l'estatus dels valencians a un despatx?

És potser aquesta una de les principals virtuts del recull: recuperar els punts més íntims de Fuster, les seues opinions i consideracions sobre un món que canvia ràpidament i ell observa amb perplexitat unes vegades, amb desconfiança d'altres, amb una distant ironia sempre. Unes variacions en les quals és possible entreveure els seus estats d'ànim i les seues filies i fòbies més profundes, a voltes potser mai verbalitzades expressament però que d'alguna forma hi fa entendre.

I això, malgrat el risc que suposa recuperar, més de trenta anys després, uns escrits concebuts per a ser consumits al moment, a la setmana, amb elucubracions que han quedat, sovint, totalment superades i que, juntament amb els encerts, sí que poden trobar les prediccions fallides.

Normes per als autors de *Debats. Revista de cultura, poder i societat*

Normes per a l'autor/a

Les persones que envien treballs per a publicar a *Debats. Revista de cultura, poder i societat* hauran de verificar prèviament que el text enviat s'ajusta a les normes següents:

S'acceptaran diferents tipus de treballs:

- **Articles:** seran treballs teòrics o empírics originals, complets i desenvolupats.
- **Punts de vista:** article de tipus assagístic en el qual es desenvolupa una mirada innovadora sobre un debat en el camp d'estudi de la revista o bé s'analitza una qüestió o un fenomen social o cultural d'actualitat.
- **Ressenyes:** crítiques de llibres.
- **Perfils:** entrevistes o glosses d'una figura intel·lectual d'especial rellevància.

Els treballs s'enviaran en OpenOffice Writer (.odt) o Microsoft Word (.doc) a través del lloc web de la revista. No s'acceptarà cap altre mitjà d'enviament ni es mantindrà correspondència sobre els originals no enviats a través del portal o en altres formats.

Els **elements no textuais** (taules, quadres, mapes, gràfics, il·lustracions, etc.) que continga el treball apareixeran inserits en el lloc del text que corresponga. A més, es lliuraran per separat com a arxiu addicional els gràfics editables en format OpenOffice Calc (.ods) o Microsoft Excel (.xls) i els mapes, il·lustracions o imatges en els formats .jpeg o .tif a 300 ppp. Tots estaran numerats i titulats, se n'especificarà la font al peu, si escau, i s'hi farà referència explícita en el text.

Els treballs enviats seran inèdits i no es podran sotmetre a la consideració d'altres revistes mentre es troben en procés d'avaluació a *Debats. Revista de cultura, poder i societat*. Excepcionalment, i per raons d'interès científic o de divulgació d'aportacions especialment notòries, l'Equip de redacció podrà decidir la publicació i traducció d'un text ja publicat.

Números monogràfics

A *Debats* hi ha la possibilitat de publicar números monogràfics. Aquesta secció també està oberta a propostes de la comunitat científica. L'acceptació d'un número monogràfic està condicionada per la presentació d'un projecte amb els objectius i la temàtica del número monogràfic, així com una relació detallada de les contribucions esperades o bé de la metodologia de la convocatòria de contribucions (*call for papers*). En el cas que el Consell de redacció accepti el projecte de monogràfic, el director del monogràfic gestionarà l'encàrrec i la recepció dels originals. Una vegada rebuts, els articles seran transmesos i avaluats per la revista. L'avaluació la faran experts i pel mètode amb cegament doble (*double blind*). Tots els treballs enviats a *Debats. Revista de cultura, poder i societat* s'avaluaran d'acord amb criteris d'estricta qualitat científica. Per a obtenir informació més detallada sobre el procés de coordinació i avaluació d'experts d'un número monogràfic, les persones interessades han de contactar amb l'equip editorial de *Debats*.

Llengües de la revista

Debats. Revista de cultura, poder i societat es publica en la versió en paper i digital en valencià-català i en castellà.

Els treballs enviats han d'estar escrits en valencià-català, castellà o anglès. En el cas que els articles siguin avaluats positivament pels revisors anònims i aprovats pel Consell de redacció, *Debats. Revista de cultura, poder i societat* es farà càrrec de la traducció al valencià-català i al castellà.

Els monogràfics es traduiran a l'anglès i anualment s'editarà un número en paper amb el contingut dels monogràfics publicats.

Format i extensió de la revista

Els articles i propostes de *Debats* aniran precedits d'un **full de coberta** en què s'especificarà la informació següent:

- Títol, en valencià-català o castellà, i en anglès.
- Nom de l'autor/a o dels autors/es.
- Filiació institucional: universitat o centre, departament, unitat o institut de recerca, ciutat i país.
- Adreça de correu electrònic. Tota la correspondència s'enviarà a aquesta adreça electrònica. En el cas d'articles d'autoria múltiple, s'haurà d'especificar la persona que mantindrà la correspondència amb la revista.
- Breu nota biogràfica (d'un màxim de 60 paraules) en què s'especifiquen les titulacions més altes obtingudes (i per quina universitat), la posició actual i les principals línies de recerca. *Debats. Revista de cultura, poder i societat* podrà publicar aquesta nota biogràfica com a complement de la informació dels articles.
- Identificació ORCID. En cas de no disposar-ne, *Debats. Revista de cultura, poder i societat*, recomana als autors que es registren en <http://orcid.org/> per obtenir un número d'identificació ORCID.
- Agraïments: en el cas d'incloure'n, aniran després del resum i no tindran una extensió superior a les 250 paraules.

El text dels articles anirà precedit d'un **resum** d'una extensió màxima de 250 paraules (que exposarà clarament i concisament els objectius, la metodologia, els principals resultats i les conclusions del treball) i d'un màxim de **6 paraules clau** (no incloses en el títol, i que hauran de ser termes acceptats internacionalment en les disciplines científicosocials i expressions habituals de classificació bibliomètrica). Si el text està escrit en valencià-català o en castellà, s'hi afegirà el resum (*abstract*) i les paraules clau (*keywords*) en anglès. Si el text està originalment escrit en anglès, l'Equip de redacció podrà traduir-ne el títol, el resum i les paraules clau al valencià-català i al castellà, en el cas que l'autor o autora no en proporcione la traducció.

El text dels articles s'haurà d'enviar anonimitzat: se suprimiran (sota el rètol d'**anonimitzat**) totes les citacions, agraïments, referències i altres al·lusions que poguessen permetre directament o indirectament la identificació de l'autor o autora. La redacció de *Debats. Revista de cultura, poder i societat* s'assegurarà que els textos compleixen aquesta condició. Si l'article és acceptat per a publicació, se n'enviarà la versió no anonimitzada a la revista, en cas que diferira de l'enviada prèviament.

Tret de casos excepcionals, els **articles** tindran una extensió entre 6.000 i 8.000 paraules, incloent-hi les notes al peu i excloent-ne el títol, els resums, les paraules clau, els gràfics, les taules i la bibliografia.

Els **punts de vista** constaran de textos d'una extensió aproximada de 3.000 paraules cadascun, incloent-hi les notes al peu i excloent-ne el títol, els resums, les paraules clau, els gràfics, les taules i la bibliografia. Un dels textos haurà de ser una presentació de l'aportació que siga objecte de discussió, realitzada per l'autor o autora o bé pel coordinador o coordinadora del debat.

Les **ressenyes** tindran una extensió màxima de 3.000 paraules. A l'inici, s'especificaran les dades següents de l'obra ressenyada: autor o autora, títol, lloc de publicació, editorial, any de publicació i nombre de pàgines. També s'hi haurà d'incloure el nom i els cognoms, la filiació institucional i l'adreça electrònica de l'autor o autora de la ressenya.

Les **entrevistes** o glosses d'una figura intel·lectual tindran una extensió màxima de 3.000 paraules. A l'inici, s'especificaran el lloc i la data de la realització de l'entrevista i el nom, els cognoms i la filiació institucional de la persona entrevistada o a la qual es dedica la glossa. També s'hi haurà d'incloure el nom i els cognoms, la filiació institucional i l'adreça electrònica de l'autor o autora de l'entrevista o la glossa.

El **format del text** haurà de respectar les normes següents:

- Tipus i mida de lletra: Times New Roman 12.
- Text a 1,5 espais, excepte les notes al peu, i justificat.
- Les notes aniran numerades consecutivament al peu de la pàgina corresponent i no al final del text. Es recomana reduir-ne l'ús al màxim i que aquest ús siga explicatiu (mai de citació bibliogràfica).
- Les pàgines aniran numerades al peu a partir de la pàgina del resum, començant pel número 1 (el full de coberta amb les dades de l'autor o autora no es numerarà).
- No se sagnarà l'inici dels paràgrafs.
- Totes les abreviatures estaran descrites la primera vegada que es mencionen.

Els diferents apartats del text no han d'anar numerats i s'escriuran tal com es descriu a continuació:

- **Negreta, espai dalt i baix**
- *Cursiva, espai dalt i baix*
- *Cursiva, espai dalt*. El text començarà en la mateixa línia, com en aquest exemple.

Les **citacions** hauran de respectar el model APA (American Psychological Association).

- Les citacions apareixeran en el cos del text i s'evitarà d'utilitzar notes al peu l'única funció de les quals siga bibliogràfica.
- Se citarà entre parèntesis, incloent-hi el cognom de l'autor o l'autora, l'any; per exemple, (Becker, 1984).
- Si en dues obres del mateix autor coincideix l'any, es distingiran amb lletres minúscules darrere de l'any; per exemple, (Bourdieu, 1989a).
- Si els autors són dos, se citaran els dos cognoms units per «i»: (Lapierre i Roueff, 2013); si són entre dos i cinc, se citarà el cognom de tots els autors la primera vegada que apareguen en el text; en les citacions subsegüents, però, se citarà únicament el primer autor seguit d'«et al.» (en lletra redona); per exemple, (Dean, Anderson, i Lovink, 2006: 130) en la primera citació, però (Dean et al., 2006: 130) en les citacions subsegüents. Si els autors són sis o més, se citarà sempre el cognom del primer autor seguit d'«et al.».
- Si s'inclouen dues o més referències dins dels mateixos parèntesis, se separaran amb punt i coma, per exemple: (Castells, 2009; Sassen, 1999). O d'un mateix autor: (Martínez, 2011; 2013).
- Les citacions literals aniran entre cometes i seguides de la referència corresponent entre parèntesis, que inclourà obligatòriament les pàgines citades; si sobrepassen les quatre línies, es transcriuran separadament del text principal, sense cometes, amb una sagnia més gran i una mida de lletra més petita.

La **llista completa de referències bibliogràfiques** se situarà al final del text, sota l'epígraf «Referències bibliogràfiques». Les referències es redactaran segons les normes següents:

- Només s'hi inclouran els treballs que hagen estat citats en el text.
- Caldrà incloure el DOI (Digital Object Identifier) de les referències que en tinguen (<http://www.doi.org/>)
- L'ordre serà alfabètic segons el cognom de l'autor o autora. En cas de diverses referències d'un mateix autor/a, s'ordenaran cronològicament segons l'any. Primer s'inclouran les referències de l'autor o

autora tot sol; en segon lloc, les obres compilades per l'autor o autora, i, en tercer lloc, les de l'autor o autora amb altres coautors o coautores.

- S'aplicarà sagnia francesa a totes les referències.

L'apartat de referències bibliogràfiques seguirà el model APA (American Psychological Association) segons el tipus de document citat:

■ **Llibres:**

- Un autor: Anderson, B. (1991). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Londres: Verso.
- Dos autors: Harvey, L., i Knight, P. T. (1996). *Transforming Higher Education*. Buckingham/Bristol: The Society for Research into Higher Education / Open University Press.
- Més de sis autors: Es farà constar en la referència els sis primers autors seguits d'«et al.».
- Obres compilades, editades o coordinades i amb diferents volums: Campo, S. del (ed.) (1993). *Tendencias sociales en España (1960-1990)*, vol. II. Madrid: Fundación BBV.
- Referència a una edició que no siga la primera, la primera edició anirà entre claudàtors després de l'edició utilitzada Condorcet, N. (2005 [1793-1794]). *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*. Chicoutimi/Quebec: Les Classiques des Sciences Sociales.

■ **Article de revista:**

- Un autor: Hirsch, P. M. (1972). Processing fads and fashions: An organization-set analysis of cultural industry systems. *American Journal of Sociology*, 77(4), 639-659.
- Dos autors: Bielby, W. T., i Bielby, D. D. (1999). Organizational mediation of project-based labor markets: Talent agencies and the careers of screenwriters. *American Sociological Review*, 64(1), 64-85.
- Més de dos autors i menys de set: Dyson, E., Gilder, G., Keyworth, G., i Toffler, A. (1996). Cyberspace and the american dream: A magna carta for the knowledge age. *Information Society*, 12(3), 295-308.

- **Capítol d'un llibre:** DiMaggio, P. (1991). Social structure, institutions and cultural goods: The case of the United States. En P. Bourdieu, i J. Coleman (ed.), *Social theory for a changing society* (p. 133-166). Boulder: Westview Press.

En aquest punt cal incloure articles en llibres d'actes, en monogràfics, en manuals, etc.

■ **Referències d'Internet:**

- Documents en línia: Raymond, E. S. (1999). *Homesteading the noosphere*. Recuperat el 15 de gener de 2017 de <http://www.catb.org/~esr/writings/homesteading/homesteading/>
- Generalitat Valenciana (2017). Presència de la Comunitat Valenciana en FITUR 2017. Recuperat el 7 de març de 2017 de http://www.turisme.gva.es/opencms/opencms/turisme/va/contents/home/noticia/noticia_1484316939000.html
- Articles de revistes en línia: Ros, M. (2017). La «no-wash protest» i les vagues de fam de les presoneres republicanes d'Armagh (nord d'Irlanda). Una qüestió de gènere. *Papers*, 102(2), 373-393. Recuperat el 18 de març de 2017 de <http://papers.uab.cat/article/view/v102-n2-ros/2342-pdf-es>
- Articles de diaris en línia. Amb autor: Samuelson, R. J. (11 d'abril de 2017). Are living standards truly stagnant? *The Washington Post*. Recuperat el 12 d'abril de 2017 de https://www.washingtonpost.com/opinions/are-living-standards-truly-stagnant/2017/04/11/10a1313a-1ec7-11e7-ad74-3a742a6e93a7_story.html?utm_term=.89f90fff5ec4

- Sense autor: *La Veu del País Valencià* (11 d'abril de 2017). Els valencians són els ciutadans de l'Estat que més dies de treball necessiten per a pagar el deute públic. Recuperat el 12 d'abril de 2017 de <http://www.diarilaveu.com/noticia/72769/valencians-pagar-treball-deutepublic>

Es prega als autors o autores dels originals enviats que adapten la bibliografia al model APA en tots aquells casos no exemplificats en aquest apartat. Els textos que no s'ajusten a aquest model seran retornats als autors o autores perquè hi facen els canvis oportuns.

Normes del procés de selecció i publicació

Debats. Revista de cultura, poder i societat publica treballs acadèmics de recerca teòrica i empírica rigorosa en els àmbits de les ciències socials i les humanitats en general. No obstant això, en alguns monogràfics es podran incorporar algunes aportacions d'altres disciplines afins a la temàtica de cultura, poder i societat, com la història, la ciència política i els estudis culturals.

L'avaluació serà encarregada a acadèmics experts i es desenvoluparà pel mètode amb cegament doble (*double blind*) en els articles de la secció de monogràfic anomenada «Quadern» i en els de miscel·lània d'articles de recerca. Tots els treballs d'aquestes seccions enviats a *Debats. Revista de cultura, poder i societat* s'avaluaran d'acord amb criteris d'estricta qualitat científica

Els errors de format i presentació, l'incompliment de les normes de la revista o la incorrecció ortogràfica i sintàctica podran ser motiu de rebuig del treball sense passar-lo a avaluació. Una vegada rebut un text que complisca tots els requisits formals, se'n confirmarà la recepció i començarà el procés d'avaluació.

En una primera fase, l'Equip de redacció efectuarà una revisió general de la qualitat i l'adequació temàtica del treball, i podrà rebutjar directament, sense passar a avaluació externa, aquells treballs amb una qualitat ostensiblement baixa o que no efectuen cap contribució als àmbits temàtics de la revista. Per a aquesta primera revisió, l'Equip de redacció podrà requerir l'assistència, en cas que ho considere necessari, dels membres del Consell de redacció o del Consell científic. Les propostes per a «Punts de vista» podran ser acceptades després de superar aquesta fase de filtre previ sense necessitat d'avaluació externa.

Els articles que superen aquest primer filtre s'enviaran a dos avaluadors externs, especialistes en la matèria o línia de recerca de què es tracte. En cas que les avaluacions siguin discrepants, o que per qualsevol altre motiu es considere necessari, l'Equip de redacció podrà enviar el text a un tercer avaluador o avaluadora.

Segons els informes dels avaluadors o avaluadores, l'Equip de redacció podrà prendre una de les decisions següents, que serà comunicada a l'autor o autora:

- Publicable en la versió actual (o amb lleugeres modificacions).
- Publicable després de revisar-lo. En aquest cas, la publicació quedarà condicionada a la realització per part de l'autor o autora de tots els canvis requerits per la redacció. El termini per a fer aquests canvis serà d'un mes i s'hi haurà d'adjuntar una breu memòria explicativa dels canvis introduïts i de com s'adeqüen als requeriments de l'Equip de redacció. Entre els canvis proposats, podrà haver-hi la conversió d'una proposta d'article en nota de recerca / nota bibliogràfica i viceversa.
- No publicable, però amb la possibilitat de reescriure i reenviar el treball. En aquest cas, el reenviament d'una versió nova no implicarà cap garantia de publicació, sinó que el procés d'avaluació tornarà a començar des de l'inici.
- No publicable.

En cas que un treball siga acceptat per a publicació, l'autor o autora haurà de revisar les proves d'impremta en el termini màxim de dues setmanes.

Debats. Revista de cultura, poder i societat publicarà anualment la llista de totes les persones que han fet avaluacions anònimes, així com també les estadístiques d'articles acceptats, revisats i rebutjats, i la durada mitjana del lapse entre la recepció d'un article i la comunicació de la decisió final a l'autor o autora.

Bones pràctiques, ètica en la publicació, detecció de plagi i frau científic

Debats. Revista de cultura, poder i societat es compromet a complir les bones pràctiques i les recomanacions d'ètica en les publicacions acadèmiques. S'entenen com a tals:

- Autoria: en el cas d'autoria múltiple s'haurà de reconèixer l'autoria de tots els autors o autores i qui figure com a responsable haurà de garantir que tots els autors o autores aproven les revisions i la versió final.
- Pràctiques de publicació: l'autor o autora haurà de notificar una publicació prèvia de l'article, incloent-hi les traduccions o bé els enviaments simultanis a altres revistes.
- Conflicte d'interessos: cal declarar el suport financer de la recerca i qualsevol vincle comercial, financer o personal que pugui afectar els resultats i les conclusions del treball. En aquests casos s'haurà d'acompanyar l'article d'una declaració en què consten aquestes circumstàncies.
- Procés de revisió: el Consell de redacció ha d'assegurar que els treballs d'investigació publicats han estat avaluats almenys per dos especialistes en la matèria, i que el procés de revisió ha estat just i imparcial. Per tant, ha d'assegurar la confidencialitat de la revisió en tot moment i la no-existència de conflictes d'interès dels revisors. El Consell de redacció haurà de basar les seues decisions en els informes raonats elaborats pels revisors.

La revista articularà mecanismes i controls per tal de detectar la comissió de plagis i fraus científics. S'entén per plagi:

- Presentar el treball alié com a propi.
- Adoptar paraules o idees d'altres autors sense el degut reconeixement.
- No emprar les cometes en una citació literal.
- Donar informació incorrecta sobre la veritable font d'una citació.
- Parafrasejar d'una font sense esmentar la font.
- Parafrasejar abusivament, fins i tot si s'esmenta la font.

Les pràctiques constitutives de frau científic són les següents:

- Fabricació, falsificació o omissió de dades i plagi.
- Publicació duplicada i autoplagi.
- Apropiació individual d'autoria col·lectiva
- Conflictes d'autoria.

Debats. Revista de cultura, poder i societat podrà fer públiques, en cas que les haja constatades, les males pràctiques científiques. En aquests casos, el Consell editorial es reserva el dret de desautoritzar aquells articles ja publicats en què es detecte una manca de fiabilitat posteriorment com a resultat tant d'errors involuntaris com de fraus o males pràctiques científiques, esmentats anteriorment. L'objectiu que guia la desautorització és corregir la producció científica ja publicada, assegurant-ne la integritat. El conflicte de duplicitat, causat per la publicació simultània d'un article en dues revistes, ha de ser resolt determinant la data de recepció de l'article en cadascuna. Si només una part de l'article conté algun error, aquest es pot rectificar posteriorment per mitjà d'una nota editorial o una fe d'errates. En

cas de conflicte, la revista sol·licitarà a l'autor o autors les explicacions i proves pertinents per a aclarir-lo, i prendrà una decisió final basada en aquestes.

La revista publicarà obligatòriament, en les versions impresa i electrònica, la notícia sobre la desautorització d'un determinat text, en la qual s'han d'esmentar les raons de la decisió per tal de distingir la mala pràctica de l'error involuntari. Així mateix, la revista notificarà la desautorització als responsables de la institució a la qual pertanga l'autor o autors de l'article. Com a pas previ a la desautorització definitiva d'un article, la revista podrà emetre una notícia d'irregularitat, aportant la informació necessària en els mateixos termes que en el cas d'una desautorització. La notícia d'irregularitat es mantindrà el temps mínim necessari, i conclourà amb la retirada o amb la desautorització formal de l'article.

Avís de drets d'autor

Sense perjudici del que disposa l'article 52 de la Llei 22/1987 d'11 de novembre de propietat intel·lectual, BOE del 17 de novembre de 1987, i segons aquest, les autores i els autors cedeixen a títol gratuït els seus drets d'edició, publicació, distribució i venda sobre l'article, per tal que siga publicat a *Debats. Revista de cultura, poder i societat*.

Debats. Revista de cultura, poder i societat es publica sota el sistema de llicències Creative Commons segons la modalitat «Reconeixement – NoComercial (by-nc): Es permet la generació d'obres derivades sempre que no se'n faça un ús comercial. Tampoc no es pot fer servir l'obra original amb finalitats comercials».

Així, quan l'autor o autora envia la seua col·laboració, accepta explícitament aquesta cessió de drets d'edició i de publicació. Igualment autoritza *Debats. Revista de cultura, poder i societat* a incloure el seu treball en un fascicle de la revista perquè es pugui distribuir i vendre.

Llista de verificació per a preparar trameses

Com a part del procés de la tramesa, els autors o autores han de verificar que compleixen totes les condicions següents:

1. L'article no s'ha publicat anteriorment ni s'ha presentat abans en cap altra revista (o s'ha enviat una explicació a «Comentaris per a l'editor o editora»).
2. El fitxer de la tramesa està en format de document editable d'OpenOffice (.odt), Microsoft Word (.doc).
3. S'han proporcionat els DOI de les referències sempre que ha sigut possible.
4. El text utilitza un interlineat d'1,5 espais, lletra de mida 12 punts; s'utilitza cursiva en comptes de subratllat. Pel que fa a totes les il·lustracions, figures i taules, es col·loquen al lloc corresponent del text i no al final.
5. El text compleix els requisits estilístics i bibliogràfics descrits en les instruccions als autors o autores.
6. Si es trameta a una avaluació per experts d'una secció de la revista, s'han de seguir les instruccions a fi d'assegurar una avaluació anònima.
7. L'autor o autora ha de complir les normes ètiques i de bones pràctiques de la revista, en coherència amb el document disponible a la pàgina web de la revista.

La tramesa s'ha d'enviar a: secretaria.debats@dival.es

En cas que no se seguisquen aquestes instruccions, les trameses es podran retornar als autors o autores.

BUTLLETA DE SUBSCRIPCIÓ

Nom i cognoms _____

Carrer _____ Ciutat _____ CP _____

Tel. _____ Adreça electrònica _____ Fax _____

Desitge subscriure'm per un any (dos números) a partir del proper número de *DEBATS. Revista de cultura, poder i societat*, mitjançant:

Transferència bancària a Bankia: 2077 0049 8631 0092 4708 – Código swift: cvalessv
DEBATS/DIPUTACIÓ VALÈNCIA

Domiciliació bancària:

Entitat bancària _____ Codi _____

Domicili sucursal _____ Codi _____

Número de compte _____

IBAN _____

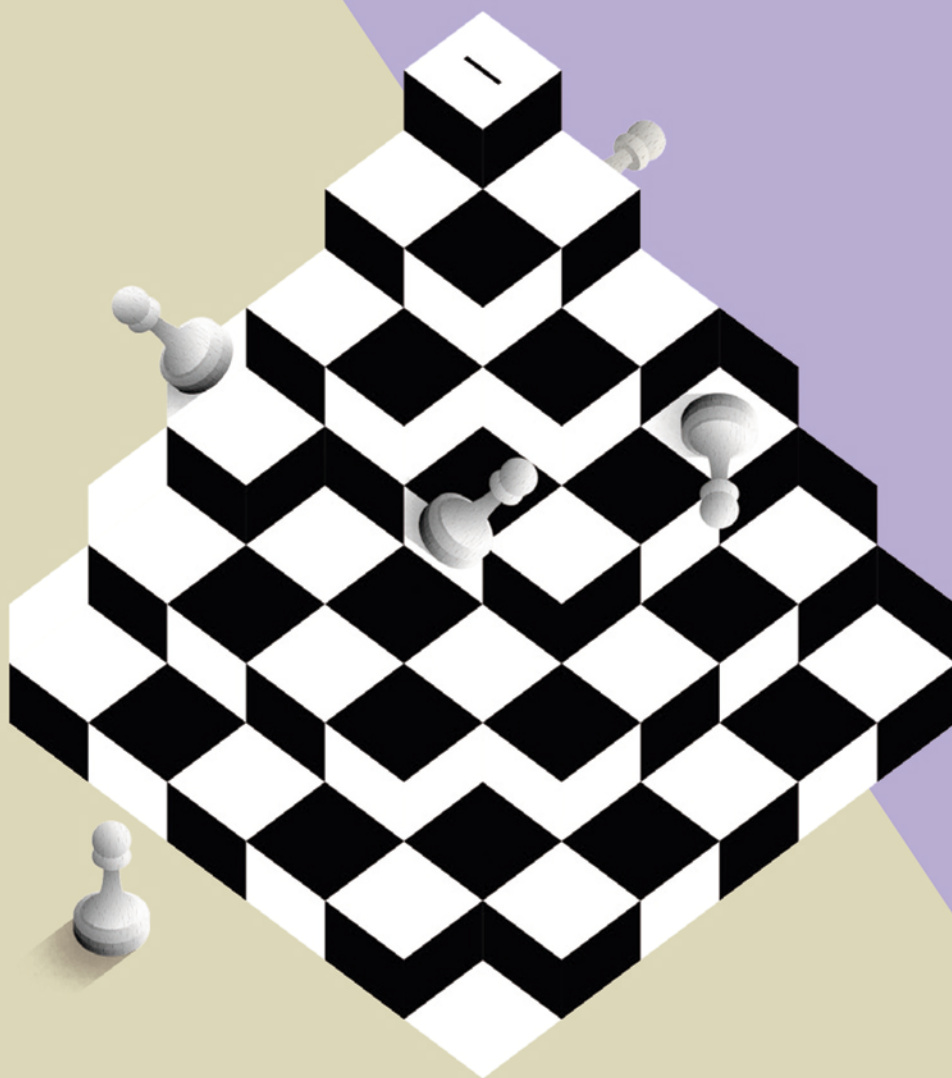
Data _____

Signatura

Per import de:
Espanya: 10 €; Europa: 14 €; resta de països: 15 €.
Preu per exemplar: 6 €.

Els exemplars endarrerits (llevat dels que estiguen exhaurits) se sol·licitaran a Sendra Marco, distribució d'edicions, SL / Carrer Taronja, 16. 46210 Picanya.
Tel. 961 590 841 / sendra@sendramarco.com

institutió
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació

ISSN: 0212-0585

9 770212 058502

6,00 €